

İslâm Öncesi Arap Tarihi
ve
Cahiliye Çağı

Dr. Neş'et ÇAĞATAY

A. Ü. İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Profesörü

— Gözden geçirilmiş düzeltilmiş —

ÜÇÜNCÜ BASKI

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ	VII
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	XI

Birinci Bölüm

Sâmileler - Araplar ve Güney Arabistan Devletleri

Sâmilelerin Anayurdu ve yayılmaları	2
İlk Sâmi Devletler	4
Akad İmparatorluğu	4
Birinci Babil (Eski Babil) İmparatorluğu	5
İkinci Babil (Yeni Babil) İmparatorluğu	6
Asur Kırallığı	7
Güney Arabistan Devletleri	10
Main (Mina) Devleti	10
Sebalılar Devleti	14
Himyerliler Devleti	17
Yemen'deki küçük beylikler	25
Eski Yemen Medeniyeti	27
Hükûmet ve içitmaî durum	27
Ticaret	29
San'at	33
Çiftçilik	33
Teknik işler	34
Dil ve yazı	35
Güney Arabistan'da Din	36

İkinci Bölüm

İslâmdan Önce Kuzey Arabistan'daki Arap Devletleri

Nabatlılar Devleti	40
Nabat Hükümdarları	46
Nabatlılarda Dil ve Kültür	46
Palmirliler	47
Palmirlilerde Dil ve Yazı	56
Palmir Takvimi	56
Palmirlilerde Din.....	57
Ticaret Yolları ve Palmir Ticareti	59
Gassânîler Devleti	61
Hîreliler Devleti.....	65
Hîre Hükümdarları ve Tahta Geçiş Yılları	71
Hîrelilerde Toplum Hayatı, Din ve Uygarlık.....	72
Kindeliler	76

Üçüncü Bölüm

Hicaz Bölgesi

Mekke Bölgesi	82
Yesrib (Medine) Şehri	94
Cahiliye Çağı	98
Cahiliye Çağında İdarî ve Siyasî Durum	99
Cahiliye Çağında Dinî İnanç	102
Tanrı İnancı ve Puta Tapma	102
Arapların Kâbe'den Başka Tapınakları	107
el-Uzza	107
el-Lât	107
Menat	108
Zül-halasa Tapınağı	108
Fels Tapınağı	108
Riam	109

Ruda' Tapınağı	109
Zül-kâabat Tapınağı	109
Arapların Putlara Karşı Saygısızlıkları	110
Kâbe ve Kâbe'ye Saygı ile İlgili Görevler	112
Kâbe ve Mekke İdaresiyle İlgili Bazı Görevler	117
Sidanet.....	117
Sikayet	118
Rifade	119
Ukab (Kıyade).....	120
Nedve	120
Sifaret	121
Nizaret.....	121
Kubbe	122
İsar ve Ezlâm	122
Mescid-i Haram ve Önemli Yerleri	123
Mescid-i Haram	124
Mikat	125
Hacer-i Esved	125
Makam-ı İbrahim	127
Hatim, Hıcr	127
Metaf	127
Ahsef, Mi'cen	127
Zemzem Kuyusu	128
Cahiliye Çağında İçtimaî Durum	128
Cahiliye Çağı Araplarında Aile	129
Cahiliye Çağında Sosyal Sınıflar	131
Hürler	131
Esirler	131
Mevali	132
Cahiliye Çağında Kadının Durumu	133
Hamse ve Semiye	137
Araplarda Âdet ve Gelenekler ve Bâtıl İnançlar	138
Araplarda Ölü Gömme Âdeti	138
Diş Atma Âdeti	139

Bahîre, Sâibe ve Hâmi Âdetleri	139
Araplarda Kumar Oyunları	140
Cahiliye Çağında Arap Kültürü	140
Araplarda Yazı	141
İlm-i Nücum (Astroloji)	142
Meteoroloji	143
Mitoloji	143
Kehanet ve Arafet	144
Kıyafet.....	145
Cahiliye Çağında Tıp.....	146
Cahiliye Çağında Şiir.....	148
Cahiliye Çağında San'at	150
Cahiliye Çağında Hicaz Ticareti	152

Dördüncü Bölüm

Hicaz'da İslâmdan Önce Tek Tanrı İnancı

Nevfel oğlu Veraka	159
Cahş oğlu Ubeydullah	160
Huveyris oğlu Osman	161
Amr oğlu Zeyd	162
Sâide oğlu Kus	164
Ebu's-Salt oğlu Ümeyye	166
GENEL BİBLİYOĞRAFYA	170
GENEL İNDEKS	175

ÖNSÖZ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde İslâm Tarihi dersini vermeğe başladığım zamandan beri çalışmalarımı, öğrencilerimin ve bu konuya ilgi duyan yurddaşlarımın isteklerine cevap verecek şekilde bir islâm tarihinin meydana getirilmesine yöneltmiş bulunuyorum.

Bunun için, işin önemini ve güçlüğünü bilerek, gücümün yettiği ölçüde konuyu, başlangıçlarından ele alarak incelemeğe koyuldum.

Öğrencilerim, ilk yıllarda verdiğim ve ikiyüz elli sayfa kadar tutan ders notlarını derleyip toplayarak teksir makinesiyle çoğaltmışlardı; bir yandan bu notları genişletip derinleştirmeğe çalışırken öte yandan, Fakültede verdiğim İslâm Tarihi derslerinde önemle ve hassasiyetle üzerinde durduğum İslâmın doğuşundan başlayarak dört halife devrinin sonuna kadar süren, İslâmın doğuş ve gelişme çağını, daha sonra kurulan islâm devletleri yani, yedinci yüzyıldan sonraki doğu milletleri tarihi ve müesseseleri arasındaki kültür ve sanat bağlantılarını karşılaştırmağa yarıyacak ve genel bir fikir verecek kısa ve toplu bir eserin gerekliliğine inanarak, bu mahiyeti dolayısıyla bütün doğu ve batı dillerine çevirilmiş olan, Brockelmann'ın "İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi"ni dilimize çevirdim.

Sıra, ilk yıllarda vermiş olduğum ders notlarının bir plân dairesinde genişletilerek parça parça yayınlanmasına geldi.

Bu cümleden olarak, islâmiyetin aralarında doğup yayıldığı Arap Yarımadası halkının yani Arap milletlerinin İslâmdan önceki tarihlerini ve onların, İslâmiyetin doğuşu sırasındaki genel durumlarını içine alan ilk bölümü, yukarıda açıkladığım düşüncelerden başka bir iddiası bulunmayan şu küçük kitapla okuyucularına sunuyorum.

İslâm dininin ve onun beşeriyete getirdiği yeni düzenin yüceliği iyi anlaşılabilmesi için işe, Arapların tarih sahnesine çıkışlarından

başlamanın daha doğru olduğuna kaanî bulunduğumuzdan burada, önce sâmi toplulukların durumuna kısaca temas ettikten sonra, kuruluş ve eskilik sırasıyla güney Arabistan'da yerleşmiş olan Arap devletlerini başa aldık; ondan sonra kuzey Arabistan'da yerleşmiş olanları, daha sonra da Mekke ve dolaylarındaki Arap topluluklarının tarihlerini inceledik.

Son zamanlara kadar bütün bu bölgelerde yaşamış ve gelişkin bir medeniyet kurmuş olan Arap toplulukları hakkındaki bilgilerimiz, ağızdan ağıza aktarıla aktarıla gerçekliğini kaybetmiş, aşınmış söylentilerden ibaret olup milâttan birkaç yüzyıl öteye geçmiyordu.

Yetmiş seksen yıl önceden bu yana, bu bölgelerde arkeolojik incelemelerde ve kazılarda bulunmuş olan batılı bilginler, çok eski çağlara ait binlerce yazıt ve birçok eski şehir örenleri ortaya çıkararak son derece önemli bilgiler edinmemize yardım ettiler.

Bu eski Arap devletleriyle aynı çağlarda yaşamış olan Mısır, Fenike, Roma ve eski Yunan devletleri hakkında eserler yazmış olan Roma ve Yunan tarihçilerinin verdikleri bilgiler bu son arkeolojik buluntularla karşılaştırılınca o devirlerin içtimaî, iktisadî ve dinî hayatları hakkında daha doğru bir bilgi edinmek mümkün olabiliyor.

Gene bu yeni buluntuların ışığıyla, kaynaklarını Sümer medeniyetinden ve kültüründen alan birçok eski doğu milletlerinin kültürlerinin izlerini ve karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları etkileri takip edebiliyoruz.

Bu gerçek belgeler bize, islâmdan önceki Arap topluluklarının, deve sütüyle, peynirle geçinen, kertenkele ve çekirge yiyen yarı yaban göçebeler halinde yaşayan insanlardan meydana geldiğini sanmanın çok yanlış olduğunu açıkça göstermiştir.

Onlar, bilhassa güney Arabistan'da devlet kurmuş olanları, uzun yüzyıllar boyunca Mısırlularla, Asurlularla, Fenikelilerle, İranlılarla, Yunanlılarla ve Hind, Çin gibi doğu milletleriyle temasta idiler. Yemen'in yerli ürünleri ve mabetlerde tütsü olarak kullanılan günlükleri ve Hind ticareti vasıtasıyla zengin olmuşlar, Yunan-Roma'nın, uzun süren savaşlar sonunda ilerleme hızlarını kaybetmesinden sonra bu eski ve gelişkin doğu ticaretini ellerine almışlardı. Araplar, Hicaz bölgesinde değilse bile Yemen'de büyük şehirler, muhteşem saraylar kurmuşlardı. Kuzeyde kurulmuş olan Arap devletlerinden Palmirilerin başkanı Odenat, Roma imparatorlarına mahsus olan "avgust" unvanını bile almıştı.

Biz burada, Türkçede bu alanda yazılmış bir eser olmadığından, bu eski Arap devletlerinin siyasî, içtimaî, dinî ve iktisadî tarihlerine oldukça geniş bir yer verdik.

Daha ziyade İslâmiyetin doğuşundan önceki Hicaz bölgesinin genel durumunu ifade eden cahiliye çağı üzerinde de fazlaca durduk; çünkü ancak bu devirdeki halkın yaşayışı bütün müesseseleriyle iyice kavranırsa İslâm tarihinin birçok konuları daha kolay anlaşılabilir. Mekke ve Taif şehirleri halkının, ticarî alanda yarımadanın diğer bölgeleri üzerinde kurdukları büyük üstünlük ve bu üstünlüğe dayanan imtiyazlı durumları iyice belirtilmeden, İslâmiyetin yerleşmesine ve yayılmasına karşı gösterdikleri direnç ve engel olma çabalarının mânası anlaşılabilir. Onlar, İslâmiyet tutunup gelişirse, bütün yarımada Araplarının katıldığı yerli panayırlarla desteklenen ticaret üstünlüklerinin elden çıkacağını, uzun zamandır kendi başlarına buyruk, hiçbir siyasî ve idarî otorite tanımadan sürdürüp gittikleri başıboş yaşayışın, katlanılması zor bir mükellefiyetler zinciri altına gireceğini sanıyorlardı.

Bütün bunlarla birlikte, bu kitabın dördüncü bölümünde kaydettiğimiz tek Tanrı inancının mümessillerini ve bu ünlü kimseler dışında kalıp aynı fikirde bulduklarını tahmin ettiğimiz bir kısım halkı tatmin etmeyen puta tapıcılığın zevali artık yaklaşmıştı.

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in, insanlığı bu aşağı durumdaki yaşayıştan kurtaracak olan bir ödevle görevlendirilmesi, bir sürü şahsî menfaat zincirleriyle birbirine kenetlenmiş sapkın gürhün direnmelerini uzun sürdürmedi. Sonunda bu gibi kimselerin, İslâm dininin yerleşmesine ve yayılmasına karşı gösterdikleri mukavemet kırıldı ve böylece bu kutsal dinin getirdiği yeni düzenin nurlu ışıklarıyla aydınlanan, beşeriyeti saadete ulaştıracak geniş ve parlak yol açıldı; Tanrının, doğru yola yönelmeği nasib ettiği kimseler veya topluluklar kurtuluşa ulaştı.

İslâmiyetten önceki Arap tarihini bu şekilde, kaynakların müsaadesi nisbetinde inceledikten sonra, İslâm tarihini ele aldık. Bunun, yakın bir zamanda bastırabileceğimizi umduğumuz birinci cildi, Hz. Muhammed'in doğumundan, dört halife devrinin sonuna yani Mua-yiye b. Ebi Süfyan'ın halifelğe geçmesiyle başlayan Emevîler çağına kadarki olayları içine alacaktır.

Bu uğurda yurddaşlarıma ufak bir faydam dokunabilirse ne mutlu bana.

Neş'et ÇAĞATAY

İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

İslâm Dini'nin mahiyet ve yüceliğinin iyi anlaşılabilmesi için onun ortaya çıkıp yayıldığı Arap Yarımadası'nın ve burada yaşayan halkla komşularının eski devirlerdeki durumlarının iyi bilinmesi gereklidir. Bu düşünce ile 1957 yılında bu kitabı yazdım. O zamandan bu yana bu konularla ilgili alanlarda yazılmış eserlerde gördüğüm yeni bilgileri göz önüne alarak gerekli düzeltmeleri yaptım ve ilk baskıda gözden kaçan yanlışlıkları gidermeğe çalıştım.

Okuyucu, bilhassa ilk bölümde büyük değişiklikler görecektir; çünkü kitabın ilk yayınlanışında bu bölüm için baş vurduğum eserler, ikinci elden bilgi veren kaynaklardı. Bu ikinci baskıyı hazırlarken, Babil, Asur ve bunlarla çağdaş ve komşu eski Yakın Doğu kavimlerinin dillerini ve tarihlerini iyi bilen ve bu alanların en salâhiyetli bilginlerinden biri olan değerli arkadaşım ve meslektaşım Prof. Dr. Kemal Balkan'ın yardımını rica ettim; o da yardımını esirgemeyip bu husustaki düzeltme ve eklemeleri bana hazırladı; kendisine burada teşekkür etmeği bir borç bilirim.

Eserde ikinci düzeltme ve ilâveler de “Nabatlılar” tarihinde oldu. Arap Yarımadası'nın bu küçük fakat eski ve önemli devleti hakkında J. Cantineau'nun 1930–1932 yılları arasında, onlardan kalma yazıtlar, lûgatçe ve aramca gramerini içine alan iki ciltlik dikkate değer Fransızca bir eser yayınlamış olduğunu biliyordum; fakat elde edememiştim. Bu kez, geçen yaz bir imtihan dolayısı ile gittiğim Erzurumda, Üniversite Kitaplığında bulup inceledim, gerekli notları aldım, bu baskıda gerekli düzeltme ve eklemeleri yaptım.

Bu çabalarımaya rağmen bu baskıda da elimde olmayarak yanlış ve eksiklikler kalmış olabilir; bunlar için şimdiden okuyucularımın beni bağışlamalarını dilerim.

Neş'et ÇAĞATAY

BİRİNCİ BÖLÜM

SAMİLER - ARAPLAR VE GÜNEY ARABİSTAN DEVLETLERİ

Geçen yüzyılın sonlarına doğru Yemen'de *Ma'rib* bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar, bu bölgenin, Milâddan 10-15 yüzyıl önceye çıkan eski ve parlak bir medeniyete sahip olduğunu göstermektedir.

Eski Arap tarihçileri ve eski Arap rivayetleri burayı yani Güney Arabistan'ın bilhassa *Yemen* dolaylarını, Arap milletinin en eski ana yurdu olarak göstermektedirler ki aşağıda görüleceği üzere bu fikir ve söylentiler yeni zamanlarda yapılan jeolojik ve arkeolojik incelemelere uygun düşmektedir.

Tevrat rivayetlerine dayanan soy kütüğü bağlantısında Kahtanîler'den sayılan bu güneylilerin uygarlık alanında elde ettikleri başarıların ve incelemelerin, Adnanîler diye anılan, *Hicaz* bölgesine yerleşmiş İsmail oğulları üzerinde önemli etkiler yaptıkları bugün artık şüphe götürmez bir gerçektir. Kaldı ki -kendileri, aralarında büyük ayrılıklar görmelerine rağmen- bir topluluk ve bir ulus olarak da, güneyli Araplarla kuzeyli Arapları kesin olarak birbirlerinden ayırdetmek zordur.

Eski tarihçilerin birbirinden çok değişik olan söylentilerine göre *Yemen*'de sayıları pek çok olan bövetler (barajlar)dan bazılarının, Milâdın üçüncü yüzyılı başlarında veya biraz daha evvel yıkılması üzerine bir sürü Arap kabileleri kuzeye doğru göç etmişler, bunlardan bir kısmı Gassanîler, Hîreliler, Kindeliler devletlerini kurdukları gibi, Huzae boyu *Mekke*'de, Evs ve Hazreç boyları *Yesrib* (Medine)de yerleşip, İslâmiyetin yayılıp gelişmesindeki olaylara karışmışlardır.

Aşağıda görüleceği gibi *Güney Arabistan*'da ve yarımadanın diğer bölgelerinde oturan ve konuştukları diller birbirine benzediği için

“Sâmî Kavimler” denen topluluklar,¹ zaman zaman yukarıya, kuzeye doğru göç etmişler, bu göçlerin bir kısmı *Mezopotamya*’ya kadar ulaşmıştır.

Buraya ilk ulaşan “ön sâmilere” (Akadlar: M.Ö. 2600) yüksek *Sümer Medeniyeti* ile karşılaşmışlar ve bu parlak medeniyetin tesiri altına girmişlerdir. *Sümerler*, sâmilere kavimlerinkinden ayrı ve bugün benzeri pek bulunmayan bir dil konuşmakta idiler.² Sâmilere kavimlerin *Mezopotamya*’ya gelişlerinden birkaç yüzyıl sonra, doğudan gelen ve sâmilereinkine benzemeyen bir dil konuşan ve *Kutium* adıyla anılan halk da *Sümer* ve *sâmî* topluluklarına karışmıştır. Bir başka teoriye göre sâmilere ana yurdu *Kuzey Afrika*’dır. Bu, zayıf bir teoridir ve *Kuzey Afrika*’da oturan hâmilere halkın dili ile sâmilere diller arasındaki bazı benzerlikler, bazı bilginleri böyle bir görüşe sevk etmiştir.

Ayrıca İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar devamlı ve gelişkin bir ticarî alış-veriş sürdüren *Mekke*’nin bu ticaret yoluyla her türlü fikir mahsulleri taşıyıcılığını yaptığı da söz götürmez bir olaydır. Bu itibarla Güney Arabistan tarihi, Kuzey Arabistan tarihi gibi İslâm tarihi ile bölünmez bir bütün teşkil eder. Bunun için şimdi burada Sâmilere’in ana yurdunu ve yayılışlarını, ilk sâmilere toplulukları gözden geçirdikten sonra, İslâmiyetten önce Güney Arabistan’da kurulmuş olan devletleri inceliyeceğiz.

SAMİLERİN ANAYURDU VE YAYILMALARI

Tevrat hikâyelerine dayanan eski kitaplarda, ikinci Âdem

1 Kökünü Tevrat’tan alan ve oradan İslâmiyete de geçen bir söylentiye göre insanlar, Nuh Tufanı’ndan sonra Nuh Peygamberin bu tufandan kurtulan oğulları: Ham, Sam ve Yafes neslinden üremişlerdir. Daha ziyade o zamanlar konuşulan diller esasına dayanan, gerçekte insan topluluklarının incelenmesini kolaylaştırdığı için benimsenen bu söylentiye göre eski Kuzey Afrika milletlerine “Hâmilere Kavimler”; arapça, ibranca, süryanca, habeşçe ve Finike dilleri ile konuşan topluluklara “Sâmilere Kavimler”; Ortaasyalı ve oradan yayılan ve Tûrâniler denen halka “Yafes Oğulları” denir. İnsan topluluklarının incelenmesinde kolaylık sağlamak üzere Kafataslarının biçimlerine göre (brakisefal, mezosefal, dolikosefal), renklere göre (beyaz ırk, sarı ırk, siyah ırk ve kızılderiiler) kan gruplarına göre (O,A,B grupları ve bunların her birinin RH+, RH- halleri), Fin-ugur, latin, cermen islav gibi dil gruplarına göre ve daha başka müşterek unsurları esas alan tasnifler de yapılmıştır.

2 Sümerler’in, şiirlerinde ve hatıralarında yaşattıkları “Tilmun adası”, bugünkü “Bahreyn adası”dır ki bir yoruma göre Sümerler oradan çıkıp *Mezopotamya*’ya gelmişlerdir.

diye de anılan Nuh Peygamberin³ oğlu Sam soyundan üredikleri bildirilen fakat genel olarak konuştukları dilin temellerinin hepsinde bir olmasından veya birbirine çok benzemesinden dolayı sâmi uluslar adı verilen toplulukların baş tipini Araplar teşkil eder.

Bu sâmi toplulukların ilk defa nereden çıkıp nerelere yayıldıkları hakkında birçok görüşler ortaya atılmıştır. Bugün genel olarak kabul edilen fikre göre, *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Filistin*'e sâmi bir ülke çehresi veren yayılmalar, *Arabistan*'dan kuzeye çıkmış sâmi kavimler tarafından yapılmıştır.

Jeoloji bilginlerinin, buzullar devrinden hemen sonra, *Arabistan*'ın bugünkü kum çölleri ve kurak bölgeleri yerinde sık ve geniş ormanların, büyük ırmakların bulunduğu, iklim şartlarının insanların üreyip çoğalmasına elverişli olduğu, fakat buzulların kuzey sınırı daha yukarıya gidince, *Orta Asya* ve *Büyük Sahra*'da olduğu gibi *Arabistan*'da da yavaş yavaş kendini duyuran bir kuraklık başladığı yolundaki mütalâaları bu görüşü desteklemektedir.

Esenlik içinde yaşamağa ve üremeğe elverişli bir iklimin hüküm sürdüğü çağda Arap yarımadasının güney ve orta kesimlerinde gittikçe çoğalan sâmiler, kuraklık başladıktan ve yaşama şartları zorlaştıktan sonra, yavaş yavaş çölleşen *Arabistan*'ın, eski çağlarda alabildiğine çoğalmış olan insan yığınlarını besleyebilme kabiliyetini kaybetmesi üzerine, Milâddan önce üçüncü bin'in başlarından itibaren, yarımadanın ortasından dışına doğru *Afrika*'ya (Habeşistan ve Mısır'a), *Mezopotamya*'ya ve *Suriye*'ye akmağa başlamışlardır ki bu göç yürüyüşleri, tarihte derin izler bırakacak kadar büyük topluluklar halinde ve sürekli olmuştur.

Önce kuzeye çıkan, askerî ve siyasî birlikten mahrum bulunan bu göçmen topluluklarından bir kısmı, Sümerler'in muntazam ve düzenli kuvvetleri ve çok daha gelişkin savaş araçları karşısında, sınırları zorlayarak geçemediler, Fırat nehri boylarında göçebe bir halde epey bir zaman dolaşmak zorunda kaldılar. Sümer sitelerine ancak zamanla, işçi veya ücretli askerler olarak girebildiler. Sonraları, yüzyıllar geçtikçe çoğaldılar, Sümerler'in uygarlık ve savaş yöntemlerini öğrendiler, ve uygarlık, rahatlık ve bunların meydana getirdiği gevşeklik sonunda savaşçılık kabiliyetlerini elden çıkararak efendilerine karşı koyacak kadar kuvvetlendiler; yer yer ve zaman zaman ayak-

3 Nuh Peygambere, tufanda (Nuh Tufanı) mahv olan insan soyunun, onun çocuklarından türediği kabul edildiğinden "İkinci Âdem"denir.

lanmağa başladılar. Ardı arkası kesilmeden boyuna gelen soydaşları ile kuvvetlenen bu sonradan gelme uyruklar, sonunda aşağı *Mezopotamya*'nın yukarı kesimini yani sonradan Akadlar Memleketi adını alan bölgeyi Sümerler'in elinden koparıp aldılar ve bu başarıları aşağı yukarı Milâddan önce 2400 yıllarında *Sinear*'a hâkim olmalarıyla sonuçlandı.

Akadlı Sargon zamanında bütün *Mezopotamya*'ya ve kuzeyde *Toros dağları*'na kadar olan bölgeye hâkim oldular. M.Ö. 2050 yıllarına doğru doğudan gelen Elamlılar, *Güney Mezopotamya*'yı ele geçirdiler.

Kuzey Mezopotamya'da *Asur* ve *Ninive* şehirleri çevresinde yaşamakta olan sâmi halk ayrı bir lehçe (*Eski Asur Lehçesi*) geliştirdiler ve M.Ö. 2000 yıllarında burada *Asur Devleti* adıyla bir de siyasî birlik kurdular. Bu devlet zamanında *Asurlu* tüccarlar *Anadolu*'ya yayılarak muhtelif Orta Anadolu şehirlerinde ticaret kolonileri tesis ettiler. Bu koloniler *Kayseri* yakınında bugünkü *Kültepe* öreni yerinde bulunan ve o zaman *Kaniş Kurumu* denen şehirden idare edilmekte idi; fakat önemli meseleleri *Asur* şehirlerinden danışmakta idiler. *Kültepe*'de yapılan kazılarda bu tüccarlardan kalma binlerce çivi yazılı tablet (pişmiş toprak üzerine yazılı belge) ele geçmiştir. Bu belgeler sayesinde o zamanki *Asurlu* ve *Anadolulu* halkın dillerini ve sosyal bünyelerini izlemek mümkün olmaktadır. O zamanki tüccarlar *Asur*'dan *Anadolu*'ya, kalay, kıymetli kumaşlar, süs eşyası, parfümler getirmekte, bunlara karşılık *Anadolu*'dan altın ve gümüş götürmekte idiler. Kalay madeni, *Anadolu*'da bol bulunan bakır madeni ile karıştırılarak tunç yapmak için lüzumlu idi. Tarihin hiçbir devrinde *Anadolu*'da kalay madeni bulunmamıştır. *Anadolu*'nun yerli hükümdarları zaman zaman *Anadolu*'dan altın ihracını yasaklamışlardır. *Asurlu* tüccarlar altın kaçırmak için türlü yollara başvuruyorlardı; tabletler bu hususta dikkate değer bilgiler vermektedirler.

Mezopotamya'nın kuzeyinde yaşamakta olan *Asur* halkı, Milâttan önce üçüncü bin yılın sonlarında, doğudan bu bölgeye göç etmiş olan *Subar* halkı ile de ilk zamanlarda bir arada yaşadılar ve sonradan herhalde bu yeni gelenlerle karıştılar.

İLK SÂMİ DEVLETLER

Akad İmparatorluğu

Hakikatte halis sâmi bir kavim tarafından kurulmuş olmamakla beraber, öteden beri sâmi sayılan bu imparatorluk, *Sinear*'ın ilk sâkinleri

olan Sümerler'le, sonraları buralara geldiklerini gördüğümüz sâ-mîlerin karışmasından doğmuş melez bir kavim tarafından Milâddan önce 2725 yıllarında, eski çağlar tarihinin büyük şahsiyetlerinden Sargon (Şarrukin)⁴ tarafından kurulmuştur. Sümerler'in hâkim oldukları bölgeleri ele geçiren samî kavimlerin kurduğu ilk siyasi birlik sayılan bu devlet Milâddan önce XXVI. yüzyıl ortalarında dördüncü *Uruk* şehri hâkimi Ur-Nig tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Birinci Babil (Eski Babil) İmparatorluğu

Milâttan önce ikinci bin yıllarına doğru *Mezopotamya*'ya yeni bir sâ-mî akını olmuştur. Yeni gelen bu halka bir kısım bilginler "Doğru Ken'anlıları" adını vermişlerdir; bazı bilginler ise bunlara "Amorit" demektedirler. İşte bu yeni gelen halk kısa bir zaman sonra başbuğları Sumu-abum idaresinde bir devlet kurdular. Bu hükümdar sülâlesinin en kudretli ve şöhretli hükümdarı Hammurabi'dir. Ona bu şöhreti sağlayan sebeplerden bir tanesi de kendi adıyla anılan bir kanunu (*Hammurabi Kanunu*) düzenlemiş olmasıdır. Son araştırmalara göre *Hammurabi Kanunu*, daha önceki bir takım kanunlardan ve hukukî geleneklerden faydalanılmak suretiyle devrinin hukukçuları tarafından meydana getirilmiştir. Bu kanun, toplumsal yaşamın birçok ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hazırlanmış olup muhtelif sınıflar arasındaki adaleti düzenlemeyi hedef tutmuştur.

Hammurabi, Tevrat'ta, Hz. İbrahim'in *Ur* şehriden çıkışı sırasında hükümdar bulunan *Sinear kıralı* veya Babil Nemrudu *Amrafel* diye zikredilmektedir ki, bu halde o söylentiye göre İbrahim Peygamber'i⁵ ateşe attıran Nemrud'un, Hammurabi olması gerektiği söylenebilir.

4 Şarrukin'in hayatı hakkındaki efsane, Hz. Musa'nın (hayatı aşağı yukarı M.Ö. XIII. yüzyıl) hayatına çok benzer: Agade şehrinde doğmuş olan Şarrukin (Sargon) fakir ve kimsesiz olan annesi tarafından bir sepet içine konarak Fırat nehrine bırakılmıştır. Aynı şehirde oturan bir bahçıvan, sepeti nehirde görüp almış ve onu evlât edinip büyüt-müştür. Şarrukin bahçıvanın yanında cesur, gözü pek, azimli, yakışıklı ve kuvvetli bir genç olarak yetişince Agade tanrıçası Ammunit kendisine âşık olmuş sevgi ve korumasıyla onu Sümerlilerin, saç ve sakallarını uzattıkları için "Kara başlar" lâkabını verdikleri Sâ-mîler hükümdarlığına yükseltmiştir.

5 İbrahim Peygamberin babası Azer (veya Tareh), anası Uşa'dır. O, kardeşi Haran'ın oğlu olan ve Sodom (Lût gölü kıyısında) bölgesine peygamber olarak yollanan Lût Peygamberle çağdaştır. Babasıyla birlikte Keldâniler ülkesinden çıkıp Harran'a geldiler. Babası burada ölünce kendisi Kenan eline geldi yerleşti. Ora halkının ruhani ve dünyevî reisliğini eline aldı. Bir kuraklık yılında Mısır'a gidip geldi. Ziraatçılık alanında çok bilgisi vardı; hesap ve kozmografya bilgisi de fazla idi. Bk. Abbas Şusteri Mehrin; Hâtem ü-nbeyyin, Teheran 1324 (H.ş.), ss. 22 v.dd.

Birinci Babil İmparatorluğu M.Ö. 1750 yılına kadar parlak devrini yaşadıktan sonra son hükümdarı Şamsuditana zamanında Anadolu'dan inen *Hitit kralı* I. Murşili tarafından yıkılmıştır. Bu tarihten biraz önce *Mezopotamya*'ya, doğudan yeni bir halkın, Kaşşu (Kasit)ların geldiğini görüyoruz. Bunlar, Hititler'in, Eski Babil devletini yıkmalarından faydalanarak *Mezopotamya*'yı ellerine geçirmişler ve bu ülkeyi 600 yıl kadar idare etmişlerdir. Bu yabancı hâkimiyeti devrinde Mezopotamya'daki sâmileşme, gelişmekte devam etmiş, önceki devirlerde meydana getirilmiş olan türlü edebî eserler yeniden gözden geçirilerek bunların nihai muteber nüshaları (Canon) meydana getirilmiştir. *Babil edebî eserleri* arasında en önemlilerinden biri de şüphesiz "Gilgamiş Destanı" adıyla bilinen büyük edebî eserdir. 12 tablettten ibaret olan bu eser, Uruk Kralı Gilgamiş ile arkadaşısı Enkidu'nun kahramanlıklarını anlatmaktadır. Destanın 12. tabletinde ise tufandan bahsedilmektedir. Bu tablette olay, kutsal kitaplarda "*Nuh Tufanı*" diye geçen metinlere çok benzer bir şekilde anlatılmıştır. Burada Gilgamiş, ebedî hayatı arıyan bir kimse olup, tufan kahramanı olan *Uta-napiştim*'den ebedî hayatı bulamayacağını, zira Tanrıların insanları fanî olarak yarattıklarını öğrenmiştir. Bu destan, dostluğun insanlar arasındaki büyük değerini çok güzel belirten ilk eserdir. Şunu da belirtmek lâzımdır ki, *Gilgamiş Destanı*, sâmilelerin Mezopotamya'ya gelişlerinden çok önce, Sümerler zamanında meydana gelmeye başlamıştır. Bu eserin sümerce yazılmış parçaları da ele geçmiştir; aynı zamanda *Hurri dili*'ne ve Anadolu'da *hititçe*'ye tercüme edilmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda tufan motifi, *Hindistan*'dan *Yunanistan*'a kadar uzanan geniş bölgede yaşayan birçok kavimlerce çok sevilen bir konu olarak birçok dillerde söylenmiştir. Gilgamiş destanı, M. Eğitim Bakanlığının yayınlamakta olduğu klasikler arasında basılmıştır.

İkinci Babil (Yeni Babil) İmparatorluğu

Gene *Babil* başkent olmak üzere M.Ö. 626 yılında *Nabu-polasar* tarafından kurulmuş ve parlak devrini, bu hükümdarın oğlu ünlü *Nabûkudur-u sur*⁶ (Nabukodonosor) devrinde yaşamıştır. *Nabûkudur-u sur* (saltanatı: M.Ö. 605–562), M.Ö. 586 yılında *Kudüs*'ü zabtederek Yahudileri *Babil* şehrine götürmüştür. Yahudilerin *Babil*'de

⁶ Bu Nabû-kudur-u sur, Mısır firavunu Nehao'yu (Saltanatı: M.Ö. 609–594) M.Ö. 605 yılında daha babası Nabupolassar'ın veliahdi iken Kadeş meydan savaşında yenmişti.

kalışları, tarih bakımından çok önemli olmuş, Yahudilerin peygamber olarak tanıdıkları birçok önemli kişiler *Babil*'de yetişmiş ve bunlar, Yahudi halkının tutsaklığa ve zulme tahammülleri için onlara sabır tavsiye etmişler, maneviyatlarını ayakta tutmuşlar ve *Babil*'in çökmesinde büyük rol oynamışlardır.

İdareyi oğlu *Bel-sarra-usur* (Baltazar)un eline bırakan son *Babil* hükümdarı *Nabû-naid* (Nabonit) (saltanatı: M.Ö. 555–539) bu eski imparatorluğu kurtarmak için büyük gayretler sarfetmiştir. *Babil*'in son ve çok dikkate değer mümessili olan bu kiral, memleketini ve *Babil* medeniyetini tehdit etmekte olan tehlikeyi çok isabetli bir şekilde görmüş ve tedbirlerine de başvurmuştu. Bu tehlike, doğuda *İran*'da, Medler'den sonra idareyi ele almış olan *Anzan*'lı Akamanişler sülâlesinin önemli hükümdarı *Kurus* (Keyhusrev) (saltanatı: M.Ö. 559–529) dan gelmekte idi.

Nabû-naid, *Babil*'in yıkılışını önlemek için başkendini, istilâ yolu üzerindeki *Harran*'a nakletmiş ve burada eskiden beri itibar görmekte olan “*Ay Kültü*”nü yayarak istilâyâ karşı halkı maneviyat bakımından birleştirmeye ve kuvvetlendirmeye çalışmış, Arabistan'a seyahatlar yaparak oradan taze kuvvetler celbine uğraşmıştır. O, 104 yaşında ölen annesi için yaptırmış olduğu mezar taşında (bu taş *Ankara Arkeoloji Müzesi*'nde bulunmaktadır) annesinin ağzından söylenen ifadelerde *Babil Devleti*'nin korunmasına gayret edilmesini telkin etmektedir. *Nabû-naid*'in bu büyük çaba ve tedbirleri, saldırıcının, istilâ yolunu hiç olmazsa bir müddet için değiştirmesine sebep olmuşsa da mukadder âkıbeti önleyememiş ve M.Ö. 539 yılında, *Babil* halkı ve yahudiler, *Kurus*'u bir kurtarıcı gibi karşılayıp *Babil* şehri, Akamanişlerin eline geçmiştir. Bu suretle, Sümerler'den beri devam etmekte olan bir medeniyet sona ermiştir denilebilir.

Babil'in düşmesi üzerine yahudiler, kendilerinin 70 yıl dedikleri fakat gerçekte 47 yıl (M.Ö. 586–539) süren tutsaklıktan kurtulup yurtlarına dönmüşlerdir.

Kurus, *Babil*'i zapt etmeden önce *Batı Anadolu* yönüne ilerliyerek *Lidya Kırallı Krezüs* (Kreuzos, saltanatı: M.Ö. 580–545)ü mağlûp ve esir ederek *Lidya Kırallığı*'nı ortadan kaldırmıştır. *Krezüs* tarihte zenginliği ile ün salmış hükümdarlardan biridir.

Asur Kırallığı

Ne zaman kuruldukları tam bir kesinlikle bilinmemekle beraber M.Ö. 1280–1260 yılları arasında hüküm süren I. *Salmanasar* za-

manında büyük bir canlılık gösterdiler. Genel olarak *Asur tarihi*: Eski Asur, Orta Asur ve Yeni Asur devirleri olmak üzere üç devrede incelenmektedir.

Eski Asur Devleti, M.Ö. ikinci bin yılın başlarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu devirde asurlu tüccarların, komşu memleketlerle, bilhassa *Anadolu* ile olan ticarî münasebetlerine yukarıda temas edilmişti. Bu hususta fazla bilgi mevcut olmamakla beraber başka memleketlerle de ticarî temaslarda buldukları anlaşılmaktadır.

Orta Asur çağı'nda en önemli kişi *Assur-uballit*'tir (M.Ö. 1350). Bunun zamanında Asur Devleti çok kuvvetlenmiş, o çağın dört büyük devleti (Babil, Hitit, Mısır ve Asur) arasına girmişti. Asurlular, ikinci *Adadnirari* (saltanatı: M.Ö. 911-891) zamanında, *Babilonya* üzerindeki hâkimiyetlerini kabul ettirdiler. İkinci *Asurnasirpal* (saltanatı: M.Ö. 884-859) ise *Ak Deniz*'e ulaştı ve Fenike şehirlerini himayesi altına aldı. *Asur kanunu* olarak bilinen hukukî eser, Orta Asur çağında ve lehçesinde yazılmıştır. Bu kanunun bize kadar gelen parçalarından, aile hukukuna dair olan bahisler, bilhassa dikkati çekmektedir.

Yeni Asur devri'nde ise önemli tarihî kişiler ve olaylar şöylece özetlenebilir: M.Ö. 722-705 yılları arasında hüküm süren ikinci Sargon, Ön Asya'nın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. O, yeni Asur devletinin en kudretli şahsiyeti olup kendinden sonraki yüzyıllık Asur tarihine adını vermiştir. M.Ö. 722-612 yılları arasındaki çağa "*Sargonlar Devri*" denmektedir. İkinci Sargon'un muhtelif askerî faaliyetleri arasında, Anadolu'ya karşı yaptığı akınlar, bilhassa zikre değer. Onun zamanında, idare merkezi, *Van gölü* kıyısındaki *Tuşpa* (bugünkü Van)da olan Urartu devleti, Asur için büyük bir tehlike teşkil etmekte idi. Sargon bu tehlikeyi bertaraf etmek için M.Ö. 714 yılında *Van gölü* çevresine bir akın yaptı. Bu akını bütün teferuatı ile anlatan tablet, aşağı yukarı tam olarak ele geçmiştir. Bu belgeden, o bölgenin tarihî coğrafyası ve siyasi durumu hakkında değerli bilgiler elde edilmektedir. Sargon'un bu akınından sonra Urartu tehlikesi hemen hemen ortadan kalkmıştır. Bundan başka Sargon, Güney-doğu Anadolu'daki diğer küçük beylikleri de birer birer ele geçirerek buralarını Asur ülkesine katmıştır.

Korkutma ve yıldırma usulü, devletin bir prensibi gibi devam ettirildi. Sargon, M.Ö. 722 yılında, başkentleri *Kudüs* olan Yehuda devleti ile başkentleri *Kudüs* gibi bir kara ticareti merkezi haline gelmiş *Sameriye* (Samarie) şehri olan İsrailiye devleti arasındaki kanlı

boğuşmalardan faydalanmıştır. Bunlardan İsrailiye hükûmeti, Yehuda Devletini sıkıştırıp kötü duruma düşürdüğünden, çaresiz kalan Yehuda hükümdarı, Asur kralı ikinci Sargon'dan yardım istemiş, Sargon, *Asur* ordularıyla *Suriye*'yi geçerek *Sameriye* üstüne gitmiş şehri kuşatıp Mısır fir'avunu ile işbirliğine çalışan hükümdarı esir ve şehri harap etmişti; halkını kaldırıp başka yere sürerek yerlerine Babillileri, Arapları ve Hititleri yerleştirdi. Bu şekilde bir yerin halkını sürüp yerlerine başkalarını getirme (deportation) işi, yenilmiş milletin direncini kırmak için metodlu bir şekilde tatbik edilen bir âdetti. Direnmeksizin hemen tâbi olan yerli kırıllar *Ninive*'nin uyuğu oldular; öldürülen diğer kırıllar yerine de asurlu valiler tâyin edildi ve Asur ülkesine katıldılar. Fırat nehrinin kilid noktası olan *Karkemiş*'ten sürülen yerli halkın yerine Asurlular yerleştirildi. Kıbrıs (Alaşya) Kırallığı Asur'a bağlı bir kırallık oldu. Sur hariç bütün Suriye kıyıları Sayda kiralının idaresinde bir uyruk kırallık halinde birleştirildi. Sargon *Babilonya* kralı unvanını aldı. *Ön-Asya*'ya önem verildi. Yılda birkaç mahsül veren bir ziraat yapmak için kanallar, su depoları yapıldı. Memleket içinde ticarî değiş-tokuşu artırmak için pazarlar düzene kondu. Fenikeliler ve Kıbrıslılar tarafından yapılip organize edilmiş bir armadanın hizmete sokulduğu *Basra Körfezi*'ndeki deniz ticareti canlandırıldı. Bütün imparatorlukta büyük işlere girildi. *Ninive*, hayvanat ve nebatat bahçeleri kurulmak suretiyle büyük bir başşehir oldu. Muazzam bir kütüphane, Sargon'un arattığı bütün *Babilonya* kitaplarını kendinde topladı. Kırallık sarayı *Babilonya* biçimine göre yapıldı. Devlet idaresi *Babilonyalı* kâtiplere verildi. Sargon *Babilonya*'da, takvimi, tartı ve ölçüyü, bilim ve hukuku düzenledi. Böylece yüzyıl içinde yepyeni bir anlayışta muazzam bir kara imparatorluğu kurulmuş oldu. Sargon, imparatorluğu, *Mezopotamya- Basra Körfezi -Suriye* mihver olmak üzere bir iktisadî birlik haline getirmeğe çalıştı. Fakat bu ekonomi düzeni ayakta duramadı; zira bu iktisadî düzenin ayakta durabilmesi, *Hind* ve batı dünyası ile ilgili milletler arası bir mal değiş-tokuşuna dayanıyordu ki, bu iki faktörü *Ninive* kırallığı daima kendi elinde tutamıyordu. Gittikçe zayıflayan devlet M.Ö. 612-609 yılları arasında yapılan savaşlarda iyice kuvvetten düşerek son Asur kralı Asur-Ballit devrinde Med kralı Keyaksar ile ikinci Babil devleti hükümdarı Nabu-Polassar'ın birleşip, Asurluların başşehir olan *Ninive*'ye yaptıkları saldırış sonunda ortadan kalkmıştır ki, iki müttefik devlet, ortak zaferlerinden sonra aralarında anlaşıp Medler, asıl Asur ili'ni, Ba-

billiler de *Sinear*'ın geri kalan parçasıyla *Suriye*'yi ülkelerine kattılar.⁷

GÜNEY ARABİSTAN DEVLETLERİ

Buraya kadar saydığımız devletler, *Arap Yarımadası*'ndan kuzeye çıkan kavimlerle *Mezopotamya*'nın sâmi olmıyan ilk sâkinlerinin yüzyıllarca süren ortak yaşayış ve nesil karışmaları sonunda çeşitli yerlerde ve zamanla türeyen sâmi kavimlerdir. Arap, Yahudi, Arâmî, Süryânî, Fenike ve Habeş dillerini konuşan halkın da dahil bulunduğu bu sâmi topluluklar⁸ bu ilk devirlerden hemen sonra ayrı ayrı milletler halinde dağıldılar, yurt tuttular. Şimdi burada sâmilerin baş tipi sayılan ve İslâmiyetin aralarında ortaya çıkıp yayıldığı Arapların⁹ İslâmiyetten önceki siyasal ve toplumsal hayatlarından kısaca bahsedeceğiz. Arap soyundan olan en eski devletler, yarımadanın hemen hemen en verimli ve en güzel iklimine sahip yerlerinden biri olan Yemen bölgesinde kurulmuşlardır. Şimdi burada, Yemen'de kurulmuş olan bu eski Arap devletlerini gözden geçireceğiz.

Main (Mina) Devleti

(Aşağı yukarı M.Ö. 1400-700)

Arap soy bilginleri en eski Arap halkının Âd, Semud ve İmlik yani Amalika olmak üzere bugün ortadan kalkmış topluluklar olduğunu kabul ederler; bu itibarla bunlara asıl Araplar mânasına el-Arab el-Arbâ derler. Şüphesiz bu bilginlerin bu konudaki bilgilerinin büyük bir kısmı Tevrat hikâyelerine dayanır. Amalika'nın,

7 Jacque Pirenne, *Les Grands Courants de L'histoire Universelle*, Neuchatel, 4. bası, 1947, I, 91 v.dd. M.Ş. Günaltay, *Yakın Şark Tarihi*, Ankara 1937, ss. 552 v.dd.

8 Samiyat bilginleri Sâmi dilleri gurubunu dört kısma ayırırlar: I - Doğu Sâmi dilleri: Babil ve Asur dilleri. II - Kuzey Sâmi dilleri: Amurru ve Aram dilleri. III - Batı Sâmi dilleri: Ken'anca, İbranca, Moabca ve Fenike dilleri. IV - Güney sâmi dilleri: Main, Seba, Habeş, Arap ve Mehre dilleri. Bak. A. Cevat, *Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm*, Bağdad, 1951, I, 150.

9 Arab kelimesi tarihte ilk defa Babillilerin Amurru (Batı halkı = Fırat nehrinin batısında olduklarından) dedikleri muntakada oturanlara Arrabu veya Arrubu (batılı) şeklinde verilen bir addır ki, sâmi dilindeki badiye kelimesine tekabül eder. Mısırlılar ise çöl halkı anlamına olarak Şaso, İbraniler doğu halkı derlerdi. Bak. Bundan önce adı geçen eser, I, 169-185. Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm*, Mısır, ikinci baskı, 1952 ss. 15 v.dd. ve C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, Kahire, 3. bası, 1939, ss. 34 v.dd.

Mısır'da XV-XVII. sülâleyi teşkil eden Şasolar'ın yani Hiksolar'ın cedleri olduğu da sanılmaktadır.

Gene bu bilgilere göre, güneye inmiş olan Nuh'un torunlarından Kahtan (veya Yaktan) dan ¹⁰ türemiş toplulukların el-Arab el-Arbâ'larla karışmalarından, el-Arab el-Musta'ribe denen ve Yemen'de hüküm sürmüş eski Main (veya Mina), Seba', Hımyer ilâh. gibi devletler meydana gelmiştir. Bu yüzden bu güneyli devletlere Kahtanlılar denir. *Hicaz bölgesi* Araplarının da İbrahim Peygamber oğlu İsmail Peygamberin torunlarından Adnan'ın soyundan üredikleri kabul edilir. Bu yüzden bunlara da Adnanlılar veya aynı soydan olan Maad'a veya Nizar'a nisbetle Maadlılar veya Nizarlılar denir.

Arapların güney Arapları veya kuzey Arapları diye ikiye bölünmüş olmaları kesin bir olaydır. Ancak Hz. Muhammed'den çok evvel kuzey taraflarında çoktan yerleşmiş Yemenli Araplar bulunduğu gibi güneye yerleşmiş Adnanlı Araplar da vardı. Yemenliler'in kuzeye çıkıp yerleşmeleri Yemen'deki sedlerden bazılarının yıkılması üzerinedir.

Mısır, Babil, Asur, İbranî, Yunan, Roma yazılı eserlerinden faydalanılmadığı çağlarda eser yazmış olan eski Arap tarihçileri *Maan* (sonraları Main şeklinde telâffuz edilmiştir) kırallığı, yahut başka bir deyimle Mina devleti hakkında tek bir kelime dahi bahsetmemektedirler. Hemdanî "*Kitab el-İklil*" adlı eserinde Yemen'de sadece *Main* ve *Brakş* adlarıyla kaydettiği iki mahfed'den bahsetmiştir ¹¹. Zamanımızda oryantalistlerin keşifleriyle tarihleri iyice aydınlanan ve başşehirleri Karnus olan bu devlete dair eski Yunan tarihçilerinden Strabon, Plinius, Dionisyos ve Batlamyos pek çok bilgi vermişler ¹² fakat buna rağmen tarihçiler Main'in neresi olduğunu bir

10 Kahtan b. Âbir b. Şalih b. Erfahşad b. Sam b. Nuh.

11 Hemdanî, *El-İklil min Ahbar el-Yemen ve Ensab-ı Hımyer*, Muhibbüddin el-Hatib neşri, Kahire, 1368, ss. 61, 91. Aynı yazarın 1931 de Bağdad'da basılan aynı addaki eserinin 8. cüzünde, ss. 46, 124-128.

12 1-Strabon, Yunan coğrafyacısı olup Amasyalıdır, hayatı: (M. Ö. 58-M.S. 25). Değerli bir Coğrafya yazmıştır.

2- Plinius, İtalyanın Come şehrinde doğmuş, M. S. 79 yılında Vezüv Yanardağının patlayıp "Herculanum" ve "pompei" şehirlerini lavlar altında bıraktığında ölmüştür. İlimler tarihi ve ansiklopedi niteliğinde 37 cildlik bir eser yazmış, bunlara tarihi ve coğrafi bilgileri de katmıştır.

3- Dion Cassivs (Dionisyos). M. 155 de İznikte doğdu. Bugün halâ beğenilen bir Roma Tarihi yazmıştır.

türlü kestirememiş bu devlete ait hiçbir eser ve ören bulamamışlar hattâ bazıları yunanlıların *Minaei* sözüyle Mekke yakınındaki *Mina*'da oturan kalkı kastettikleri zannında bulunmuşlardı; fakat ünlü oriyantalist Joseph Halevy 1869 yılında *San*'a'nın doğusunda (Cof güneyinde) *Main* şehri örenini bulduktan sonra bütün şüpheler ortadan kalkmıştır. Daha sonra Edward Glaser ve başkaları tarafından yapılan inceleme ve kazılarda yüzlerce yazıt bulunmuş ve bunlar sayesinde eski Yunan yazarlarının bahsetmedikleri Mainliler hükümdarlarının ve tanrılarının adları, halkın âdetleri ve yaşama durumları tesbit edilebilmiştir.

Milâttan 2000 yıl evvel eski Babil yazıtlarında *Magan* veya Doğu Arabistan'da *Manium* adlı bir kıraldan bahsedilir. *Magan* kelimesi Arapçadaki *Maan*'ın Sümercedeki şekli gibi görünüyor. Yazıtlarda *Maan* ile birlikte, daha ötede bir *Meluhha* diyarından bahsedilmektedir ki, bu bölgenin, orta ve kuzey-batı Arabistan'ı içine almış olması düşünülebilir. Sümerler, gerek *Maan*'dan gerekse *Meluhha*'dan, tapınaklarının yapımı için kereste, taş, maden gibi şeyler alıyorlardı.

Mainliler'in dinî, siyasî ve içtiamî hayatlarına, hükümdar ve tanrılarının adlarına dair yazıtlardan çıkarılan bilgiye göre bunları, Irak Amalikasından yani çöl Aramlıları'ndan saymak ihtimali daha kuvvetli görünüyor; çünkü çöl Aramlıları birinci Babil devletinin ortaya çıkışından önce *Arap Yarımadası*'nın yukarı taraflarında oturuyorlardı. Bunlardan bir bölüğü sonra Babil bölgesine yayılıp Birinci Babil Devleti'ni teşkil etti. Son ihtimale göre Mainliler'in dip dedelerini de bu işte ortaklığı olan kabileler arasında sayabiliriz. Bu takdirde *Mezopotamya* bölgesinde Birinci Babil Devleti yıkıldıktan sonra (M.Ö. XVIII. yüzyıl sonları) Mainliler'in dip dedeleri oralardan çekilerek kendi medenî ölçülerine uygun bir yaşama yeri bulmak üzere *Arabistan*'ın güneyine inmiş yerleşmiş olabilirler ki bu yeni yurtlarında yerleştikten sonra *Mezopotamya*'da olduğu gibi saraylar mahfedler teşkil etmişlerdir ve çevrenin gerekliliğine uyarak ticarete başlamışlardır. Ticarî hesaplarını veya siyasal bağımsızlıklarını derleyip dü-

4- Batlamyos (adı Clavde'dir.) M. 2. Yüzyılda Mısırdaki doğduğu söylenir. Matematığe ve coğrafyaya ait önemli bir eser yazmıştır. Coğrafyası dünyayı kainatın ortasına oturtur. Bu fikir Copernic tarafından, çürütölmüş, dünyanın güneş etrafında döndüğü ispat edilmiştir.

5- Diojen, (Diogenes), Yunan filozofudur. Hayatı: (M. Ö. 413-327). Kuzey Anadolunun Sinop şehrinde doğmuştur. Büyük İskenderin çağdaşı olmuştur.

6- Herodote, Hayatı: (M.Ö. 484-425). Halikarnas'ta yani bugünkü Bodrum'da doğmuştur. Tarihi coğrafya eseri türkçeye çevrilmiştir.

zenlemek için alış-veriş bakımından kendileriyle tanışıklık peyda ettikleri Fenikeliler'in ebed harflerini kullanmağa başlamışlardır. Bunların, çivi yazısını bırakıp, *Fenike yazısını* kullanmağa başlamalarının sebebi Fenike yazısının daha kolay ve ticaret işlerinde yaygın bir durumda oluşu idi. Fenike yazısı Mainliler elinde gelişmiş ve bu gelişmeden Himyerli yazısı ortaya çıkmıştır. Seba yazısıyla *Habeş yazısı* da sonradan Mainliler'in bu yazısından alınmıştır.

R. Dussaud'ya göre Main yazıtlarının yazılış tarihleri M.Ö. 800 yıllarını pek geçmemekle beraber Hommel, Otto Veber, Winceler gibi bilginler Mainliler'in Milâddan 1400 yıl evvel Yemen'de medeniyet kurmuş bir devlet olarak kabul edilebileceği fikrindedirler. Bunlar, ileride söyleyeceğimiz üzere Fenikeliler gibi çalışmalarını ticarete dayayan bir devlet idiler. Bu maksatla tâ kuzeye *Akabe körfezi* dolaylarına kadar çıkmışlar ve *Medyen* (Midien)ji koloni yapmışlardır. Gene bunların, *Mehre* adı verilen güneydeki günlük sahillerinden aldıkları Arabistan ürünlerini ve Hindistan ile Çin'den gelen ticaret mallarını Suriye, *Filistin* (Ebir-Nari) e, Mısır'a, Asur ülkelerine götürüp sattıklarını biliyoruz. Bunların ilk başşehirleri *Main* idi. Daha sonra bu başşehir Strabon'un bildirdiklerine bakılırsa Karna'ya çevrilmiştir.¹³ Hemen şimdi inceleyeceğimiz gibi Yemen'de bu devletten sonra Sebalılar devleti kurulmuştur. Sebalılar'ın devamını da Himyerliler teşkil etmişlerdir. Yukarılarda söz açtığımız buralarda yapılan son arkeolojik araştırmalarda ele geçen yazılı taşlardan anlaşıldığına göre bu devletler aynı halk topluluğunun vücuda getirmiş olduğu devletler olup, devlet adının değişmesi sadece saltanat süren hükümdar soyu değişiminden ibarettir. Main devletinde kiralık babadan oğula geçiyordu.

Bu devlet, daha doğru bir deyimle bu hükümdar sülalesi siyasal erkini ne zamana kadar devam ettirdi? Bu soruya kesin ve açık bir cevap vermek çok güç görünüyor. Fakat herhalde M.Ö. VII. yüzyılın başından evvel ortadan kalkmamışlardı; esasen Mainliler'in son çağlarıyla Sebalılar'ın ilk çağı birbiriyle karışmış durumdadır. Bu devirlere ait yazıtların incelenmesi Mainliler'in Milâddan önce 750-650 yılları arasında sona ermiş olduğunu göstermektedir.

13 Main devletinin Main şehrinden sonra başşehri olan Karnavu ve Yasil, Güney Arabistan'daki Cofta, San'a'nın kuzey doğusunda ve Ma'rib'in kuzey batısında bulunmuş olmalı.

Sebalılar Devleti

(M.Ö. 700–115)¹⁴

Eserlerinde doğru olsun söylenti halinde olsun Mainliler hakkında tek kelime ile dahi bilgi vermiyen Arap yazarları Sebalılar'dan örtülü bir şekilde bahsetmişlerdir. Eski Yunan tarihçileri Yemen dolaylarındaki Mainliler, Sebalılar, Katabanlılar, Hadramavtlılar, Karililer'den bahsetmekle beraber, hükümdarlarının adları hakkında bir şey dememişlerdir. Yalnız Strabon, Sebalılar'ın sosyal ve ekonomik durumlarına dair bilgi vermiş, başşehirlerinin *Maryaba*, yani *Ma'rib* şehri olduğunu söylemiştir. Sebalılar'ın asılları da Mainliler'inki gibi kesin surette halledilememiştir. Arap yazarları Sebalılar'ın, Tevrat'ta Nuh'un oğlu Sam torunlarından Yak-tan ile aynı şahıs olduğunu kabul ettikleri Kahtan'dan indiklerini iddia eder ve bunlara el-Arab el-mutaaribe adını verirler¹⁵. Arap tarihçilerine göre Kahtan, *Yemen* halkının dip dedesidir. M.S. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Yemen'de yapılan araştırmalarda ortaya çıkan Main yazıtlarında Sebalılar, Havlan adlı başka bir kabile yanında, daha Yemen kuzeyinde dolaşan ve *Necran*'da Akabe körfezi dolaylarında bulunan Petra yakınındaki Maan şehrine (bugünkü Ürdün kırallığı güney sınırlarında) giden yol üstünde, baskınlar yaparak ticaret kervanlarını rahatsız eden göçebe bir aşiret gibi gösterilmektedir.

Asur Kırallığı çağına ait yazıtlarda da M.Ö. 700 yıllarına doğru Yis'i-amara adlı bir Seba kiralı'ndan bahsediliyor. Bu belki eski Seba devrinde de rastladığımız rahip-kırallardan biridir. Asur kralı İkinci Sargon (saltanatı: 722–705) devrine ait olan bu yazıtta kral Sargon'a cizye veren uluslardan söz ederken bu Seba kralı Yis'i-amara da sayılıyor. Bu kayıt ikinci Sargon'un Yemen'i ele geçirdiğini isbat etmez. Böyle olduğuna yani Yemen'i ele geçirdiğine dair hiçbir belge yoktur. Seba Devleti, Fenikeliler gibi ticarî

14 C. Zeydan bu devleti M.Ö. 850–115 yılları arasında yaşamış kabul ediyor. el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 111. Sebalılar için ayrıca bak. İbn-i Vazih al-Ahbarî, Tarih al-Yakubî, c. 1, 157, 166; Necef, 1358 H.

15 İbn-i Hişam sıraladığı soy kütüğünde Sebalıları ve onların devamı olan Himyerlileri “Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşcub oğlu Sebe' oğlu Himyer kabilesi” şeklinde kaydediyor ve “buradaki Seba'nın adı Abdüşşems idi. Arablarda ilk Sebi yani yağma, Abdüşşems tarafından yapıldığı için kendisine Sebe' lâkabı verilmiştir” diyor. Sîre, Kahire, 1936, 1, 11. Burada adı geçen Himyer'in bir adım da Arencec olduğunu kaydediyor. Aynı eser, 1, 20.

bir hükûmetti. Kuzey Arabistan ticareti bunların ellerinde idi. Yemen'den kalkan ticaret kervanlarının Kuzey Arabistan yoluyla Akdeniz kıyılarına ve bilhassa o zaman çok önemli bir ticaret mahreci olan Gazze'ye geçebilmeleri için bütün o bölgelere hâkim olan ikinci Sargon'dan izin almaları veya para ödemeleri gerekiyordu ki adı geçen ve cizye veren devletleri sayan belgenin mahiyeti bu olmalı. Bu Seba kralı o zaman herhalde Orta Arabistan'da oturuyordu.

Öte yandan söylentilerin İsrail kralı Süleyman'la (saltanatı: M.Ö. 973-933) çağdaş gösterdiği Seba Melikesi hikâyesi tarihî olaylara pek uygun düşmemektedir; yahut da bu Belkis, Seba melikesi değil belki Asur yazıtlarında adları geçen ve Kuzey Arabistan'da yaşamış olmaları muhtemel bulunan Arrubu kraliçelerinden biridir. Yemen'de Belkis adlı kraliçeye Himyerliler devrinde Belkis binti Hedhad adı altında ve Milâdî 330-345 yılları arasında hüküm sürmüş olarak görüyoruz ki Hıristiyanlığa yeni girmiş olan Habeşlilerin Yemen'e saldırıları bunun zamanında vuku bulmuştur. Bu kadınla bundan 13-14 yüzyıl önce yaşamış olan İsrail kralı Süleyman arasında bir ilgi olamaz; Yemen'deki Seba devleti en erken M.Ö. VIII. yüzyılda kurulduğuna göre aşk hikâyeleri dillere destan olan Belkis'in Seba melikesi olması bile uzaktır¹⁶.

Yemen'de ortaya çıkarılan yazıtlardan birçok Seba hükümdarı adı öğrenilmiştir. Bu ad ve lâkapların karşılaştırılmasından, Sebâlılar'ın evvelâ bir beylik veya dinî başkanlık teşkil ederek daha sonra bu çekirdekten büyük bir hükûmet kurdukları sanılmaktadır. Sebâlılar'ın bu genişlemeleri, eski saldırgan ulusların yaptıkları gibi saldırma yoluyla değil ticarî gelişme ile olmuştur. Seba hükümdarlarının yazıtlarında diğer eski çağlar hükümdarlarına ait yazıtlarda olduğu gibi saldırdım, üstün çıktım, cizyeye bağladım, çapul ettim gibi sözler görülmez; tersine olarak yapı yaptım, vakfettim, onardım gibi kelimeler vardır. Bunlar *Seba*'da oturan bir beylik iken sonra Sarvah'ı ele geçirip başşehir yapmışlar, daha sonra da *Ma'rib* şehri bu ödevi üzerine almıştır. Yazıtlarda geçen hükümdar lâkap ve ünvanlarına göre Sebâlılar'ın başlıca iki devir geçirdikleri anlaşılıyor: Birinci devirde hükümdarlara "mekrup" veya "mukarrib" yahut "mukar-

16 Bu, belki de bir Main kraliçesi idi? Hondmir, meşhur eserinde Süleyman'ın Yemen'e gittiğini, o sırada Belkis'in Seba'da kraliçe bulunduğunu ve ikisi arasında aşıkane maceralar cereyan ettikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır: Habib üs-Siyer, Tahran, 1333 H.ş. I. 123 v.dd. Tarihî olaylar ve kronolojik bağlarla hiçbir uygunluk göstermeyen bu efsanevî hikâyeyi, J. Starcky de incelemeyen ve karşılaştırmadan naklediyor, bak. Palmyr, Paris, 1952, ss. 30.

reb” deniyordu. Bunlar ilk devirlere ait rahip-hükümdarlardır. Bu birinci devir M.Ö. 700-500 yılları arasına rastlar. İkinci devirde yani Sebalılar’ın Himyerliler devleti şekline gelmesine kadar süren M.Ö. 500-115 yılına kadar Ma’rib hükümdarları resmen Seba kiral-ları adını taşırlar. Şimdiye kadar ele geçen yazıtlardan 27 kadar Seba hükümdarının adı öğrenilebilmiştir. Bunlardan 15’i ilk devre yani mukarrib ünvanıyla tanınan rahip-hükümdarlar devrine, 12’si ikinci yani Seba hükümdarları devrine aittir.

Seba devleti daha sonra *Zefar* adını alan ve o zaman *Yemen*’in en büyük eyaletlerinden birini teşkil eden *Reydan*’ı ülkelerine katmış-lardır.

Kırallık tahtı Main devletinde olduğu gibi bunlarda da babadan oğula geçerdi.

Main devletinin ortadan kalkmasından sonra (M.Ö. 750 ile 650 arasında) bunlara ait bulunan *Midian* (Midyen) sömürgesinin Seba-lılar tarafından devir alınmış olması tahmin ediliyor. Tevrat’ın bazı bendleri bu tahmini doğrular görünmektedir¹⁷.

Seba devleti zamanında yapılmış en önemli işlerden biri *Ma’rib seddi* de denilen Arim Seddi’dir. Bu sed Serat sıra dağlarının bir uzantısı arasında yapılmıştı. *Arim*, Himyer lehçesine göre sed demektir. *Arim seddi* Ma’rib yakınında olduğundan *Marib seddi* diye anılır. Ma’rib’in bir adı da Seba’dır, bu itibarla buna Seba seddi de denir. Bu seddin hangi Seba kralı zamanında yapıldığı veya yapılmaya baş-landığı -her ne kadar ele geçen yazıtlarda bazı aydınlatıcı kayıtlara rastlanılmışsa da- kesin olarak bilinmiyor. Bu seddin altıncı yüzyılda onarıldığı anlaşılmakta ise de ondan sonra bir daha onarılamamış, İslâmiyetin ortaya çıkmasından biraz önce yıkılmıştır.

Seba devleti hükümdarlarının da, kendilerinden evvelki Main devletinkilerde olduğu gibi ve onlarınkinden farklı lâkab ve ünvan-ları vardı; bu ünvanlar, ulu anlamına gelen (*Vitar*), mümtaz anla-mına gelen (*beyyin*), şerif anlamına gelen (*Zurah*), güzel anlamına gelen (*yuhen’am*) ve samî anlamına gelen (*yenuf*)tur¹⁸.

Yukarıda bahis konusu ettiğimiz üzere eski doğu devletlerinin çoğunda gördüğümüz gibi bu devlette de saltanatın kadınlara da geçtiğini anlıyoruz. Bu Seba devletinin bir kraliçesinin (Belkis’in)

17 Tevrat, Eremya bab VI, 20 (M.Ö. 620’ye doğru); Hezekiyal, bab XXVII. 22 ve bab XXVIII. 13 (M.Ö. 580 yılına doğru) ve Yeşua, bab LX. 6 (M.Ö. 500 yılına doğru).

18 C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 111.

İsrail Kırallı Süleyman ile münasebet peyda etmiş olması tarihî gerçeğe uymadığı halde bütün eski tarihçiler bundan bahsederler. Meselâ Hondmir de ünlü eserinde adı geçen İsrail kırallı Süleyman'ın (Süleyman Peygamber) Yemen'e gittiğini, o sırada Belkis'in Seba kırallığı olduğunu ve ikisi arasında uzun aşk maceraları geçtikten sonra evlendiklerini uzun uzun anlatır.¹⁹

Himyerliler Devleti

(M.Ö. 115 – M.S. 525)

Milâddan önce 115 yılında Yemen'de, Kahtaniler'den olan Mainliler, Sebalılar gibi, Himyerliler adını taşıyan bir hükümdar sülâlesi daha ortaya çıktı. Bu hükümdar sülâlesinin evvelâ *Reydan* şehrine hâkim oldukları, bu itibarla (Zu Reydan) namıyla anıldıkları anlaşılıyor. Daha yukarıda da işaret ettiğimiz gibi *Reydan*, bugünkü *Zefar*'ın eski adıdır. Himyerliler evvelâ Kataban'ı ele geçirip, Seba hükümdar sülâlesi zayıflayınca M.Ö. 115 yılında *Seba*'yı yağma, *Ma'rib* şehrinin de ele geçirerek resmen *Seba* ve Zu Reydan hükümdarları ünvanını aldılar²⁰.

Himyer kelimesi Habeşçe olup koyu renkli demektir. Milâttan 300 yıl kadar sonra *Hadramavt* egemenliğini kaybettikten sonra bu "Seba ve Zu Reydan kırallı" ünvanı bundan sonra uzatılarak "Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat kırallı" şekline sokuldu. Biraz sonra da "Seba ve Zu Reydan ve Hadramavt ve Yemenat ve bunların dağ ve *Tihame*'deki Arapları kırallı" olmak üzere upuzun bir ünvan halini aldı. Milâdî IV. yüzyıl ortalarında, kısa süren bir Habeş istilâsından sonra bu uzun ünvanlı kırallar 375 yılından 525 yılına kadar yüz elli yıl aralıksız olarak saltanat sürdürdüler. 525 yılında Habeşli Aksumlular bunların yerine geçtiler. Habeşliler de samî topluluğuna dahil bir millettir; fakat bugün *Habeşistan* denen bölgeye samî göçünün ne zaman başladığı doğru ve kesin olarak bilinmiyor. Herhalde M.Ö. V. yüzyıldan daha sonra olamaz. Habeşliler'in ulusal gelenekleri kırallıklarının başlangıcını, aşağı yukarı M.Ö. X. yüzyıla çıkarıyor; bununla beraber hükümdarları olarak gösterdikleri Menilek (Menelik)den sonra (ne kadar sonra olduğu belli değil) Zoskales adındaki bir kırallın hâkimiyet sahasını genişlettiğini bili-

19 Hondmir, Habib üs-Siyer, Tahran, 1333 H.ş. I. 123 v.dd.

20 İgn. Guidi, L'Arabie Antéislamique, Paris, 1921, ss. 65.

yoruz. Bunlar orada sonra Kauşu (Kaouschou veya Kouchite) ırkıyla karıştırılar. Habeşliler siyasî ilgilerini kesmeden devam ettirdikleri eski yurtlarına yani Yemen'e türlü fırsatlarla geri gelmişlerdir; bu defa ise Kauşu'lar ırkıyla karışıp esaslı bir değişikliğe uğradıktan sonra geliyorlardı²¹.

Himyerliler, Mainliler ve Sebalılar gibi sırf ticaretle uğraşan, barış içinde yaşamayı ön plânda kabul eden bir soy değildi. Bunlar savaşçı idiler, bu soydan inen hükümdarlar arasında Arabistan'da birçok yerler ele geçiren İranlılar ve Habeşliler ile savaşlar yapan kırıllar vardı. Himyer kırıllarından bazıları Tubba lâkabiyle anılırlar. Bu kelime de Habeşçe olup "kuvvetli, kudretli" mânalarına gelir.

İbn-i Hişam "Sire" adlı eserinde tarih söylemeden ve daha ziyade eskiden beri devam edip gelen söylentileri doğru kabul ederek Himyerliler tarihi hakkında çok uzun bilgi vermekte, bilhassa Yemen'e yapılan Habeş saldırısını ve bunların kuzeye Kâbe üzerine, Peygamber Hz. Muhammed'in dededi Şeybe (Abdülmuttalib) zamanında yaptıkları yürüyüşe dair geniş bilgi vermektedir.

İbn-i Hişam, Himyerliler'in son hükümdarlarının zalimliklerini, Yemen'e Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın sokuluşunu, Lahnia Zu Şenatır adıyla anılan ve hükümdar sülâlesinden olmıyan bir zorbanın hükümdarlığı ele geçirip ahlâksızca işlere giriştiğini bu Lahnia'nın kötülüklerini ortadan kaldırıp kendisini yok eden kahraman Zur'a'nın yani Zu Nüvas'ın Yahudi dinini benimseyip Yemen ülkesine yayışını bu dini kabul etmeyenleri uhdud adı verilen içi ateşle dolu hendeklere attırdığını uzun uzadıya anlatır ve bundan sonra Habeş saldırısının başladığını söyler ki²² yazarın verdiği bu bilgi sonradan ele geçen yazıtlara uygun düşmektedir. Hakikaten bu son kayıtlara göre M. 525 yılında Yemen'e hâkim olan Habeşliler'in²³

21 Aynı eser, ss. 69 v.dd.

22 Ign. Guidi, Zu Nüvas'ın M. 500 yıllarında hâkimiyeti ele geçirdiğini yazıyor. Bundan evvelki notta adı geçen eseri, ss. 73 Uhdud olayı ve Zu Nüvas hakkında bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 30 vdd. Aynı olaylar hakkında bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Ankara, 1955, I, 1148. Tor Andrae, bu olayın M. 24 Ekim 523 yılında olduğunu kaydediyor. Bak. Les origines de L'Islam et le Christianisme, Almancadan Fransızcaya çeviren Jules Roche, Paris, 1955, ss. 18 not 4.

23 O zamanlar başşehirleri Aksum olduğundan Habeşlilere Aksumlular deniyordu. Habeş kırıllı yerine Aksum kırıllı tabiri kullanılıyordu. Bak. İslâm Ansiklopedisi, Arabistan maddesi.

Ma'rib seddini onarttıkları anlaşılıyor. Gene bu yazıtlara göre *Ma'rib* seddi M. 542-543 yıllarında yıkılmıştır.

Yemen'e Habeş saldırışı herhalde daha Sebalılar soyunun güçlerini, nüfuz kudretini elden çıkarma durumuna düştükleri son devirlerde başlamış bulunuyordu. *Zeyla'* (Adulis) da ele geçen bir yazıtta Necaşi'nin²⁴ Milâdın ikinci yüzyılı başlarında Yemen kıyılarına saldırdığı söyleniyor. Habeşliler Milâdın üçüncü yüzyılı sonlarında yeniden *Yemen*'e saldırdılar. Yemen ve *Tihame*'nin bazı yerlerini ele geçirerek Habeşistan'la Arap yarımadası arasındaki ticareti kolaylaştırdılar. Bundan elli yıl sonra Habeşliler *Yemen*'e tekrar saldırıp bütün Yemen'i ele geçirmişlerdir. Aksumlular'ın, Milâdın 345. yılında *Yemen*'e yaptıkları saldırış, meydana getirdikleri etki bakımından çok önemlidir. Habeşliler bu tarihten az önce Frumence (Fromantos) adlı bir rahibin gayretiyle Hıristiyan dinine girmişlerdi²⁵. Habeşliler, Hıristiyanlığı Arap yarımadasında yayıp yerleştirmek hususunda Roma imparatoru büyük Kostantin (ölümü: M. 337)in teşviki üzerine bu saldırışa geçmişler ve burada, hâkimiyetin tekrar yerli hükümdarlara geçtiği M. 375 yılına kadar kalmış görünüyorlar. Daha önceki durumları bilmiyoruz ama hiç olmazsa bu devirdeki Himyerliler hükümdarları, Aksumlular'ın uyrukları idiler.

Habeşliler'in bu seferki Yemen istilâlarının sebebi sadece Kostantin'in Hıristiyanlığın etrafa yayılmasını ve kökleşmesini kutsal bir ödev bilmesi değil aynı zamanda Yahudilerin Yemen'de yeni yayılmağa başlamış olan Hıristiyanlığa ve Hıristiyan halka karşı takındıkları kötü durumdur. Hele *Roma* ikiye bölündükten sonra (M. 395) *Doğu Roma* (Bizans) imparatorları nüfuz ve ticaretlerini genişletmek yolunda bir araç olarak kullandıkları Hıristiyanlığı Arap yarımadasında da yaymak ve genelleştirmek için büyük emek sarfetmiş-

24 Necaşi Habeş dilindeki Necüs (bugün Negüs de deniyor) kelimesinin Arablaşmış şeklidir. Necüs, Habeş dilinde kıral demektir. Arab yazarları İran şahlarına kısra, Roma ve Bizans kiralalarına da kayser derlerdi.

25 Habeşistan'ın bu kadar erken Hıristiyan dinine girmesi dikkate değer bir olaydır; zira Hıristiyan dini yüzlerce yıl Roma hükümdarları tarafından takip edildikten sonra ancak M. 306 Roma'nın Galya eyaletinin merkezi olan Eboracum (bugünkü York şehri) da Roma lejyonu tarafından Avgust ilân edilip M. 337 yılında ölen büyük Kostantin zamanında, M. 313 yılında meşhur Milan fermanı ile resmen tanınmıştır ki bu tarihten 20-30 yıl sonra Habeşistan'da da resmî din olarak tanınması sebepleri hakikaten üzerinde durulmağa değer önemli bir iştir. Ign. Guidi, Necran ve Arabistan'ın sair yerlerindeki Hıristiyanların monofizit mezhebinde oluşlarını bunların, Suriyeli monofizit misyonerler vasıtasıyla Hıristiyanlığa sokulmuş olmalarından ileri geldiğini kaydediyor. Bak. l'Arabie Antéislamique, p. 73.

ler bilhassa *Necran*'da çok çalışmışlardı. *Necran* ve *Aden* taraflarına papaslar yollamışlar ve *Necran*'da bir manastır yaptırmışlardı. *Necran* kâbesi diye tanınan bu ziyaretgâhta papaslar ve din adamları otururdu²⁶.

M. 525 yıllarında, Yunanlılar'ın Demyanos dedikleri son Himyerli hükümdarı Zu Nüvas'ı, Habeş kumandanı Ebrehe yenerek tahtından indirdi. Hattâ Ebrehe daha sonra meşhur fili ile Mekke'ye kadar yürüdü. Bu saldırışın sebebi Yahudilikte çok ileri olan Zu Nüvas'ın *Necran*'a sokulan Hıristiyanlığı ortadan kaldırıp Arabistan'ı kurtarmak istemesidir. Zu Nüvas bu iş için 523 yılında *Necran*'a yürümüş, *Necranlıları*, Hıristiyanlığı bırakarak Yahudi dinini kabul etmeğe zorlamıştı. *Necranlılar* bu teklifi kabul etmeyince Zu Nüvas başkanlarını öldürdü mallarını yağma etti. İçleri ateş dolu hendekler hazırlatarak Hıristiyanlıktan dönmek istemiyenleri bu çukurlara attırdı, İncillerini yaktırdı, kiliselerini yıktırdı. İbn-i Hişam'ın İbn-i İshak'tan naklen bildirdiğine göre bu insan kırımında öldürülenlerin sayısı yirmi bini bulmuş²⁷. Gene İbn-i İshak'ın anlattığına göre Hıristiyanlardan Devs Zu Sa'leban adında biri atını dört nala sürüp uzaklaşarak ölümden kurtulmuş ve çöl yolunu tutup arkasından gelenlerin gözlerinden kaybolmuş ve Bizans imparatorunun sarayına gidip huzura çıkmış²⁸. Zu Nüvas'ın Hıristiyanlara yaptıklarını anlatıp onun bu zulmünden kurtulmak için savaş yapmak üzere yardım istemişti. Kayser "memleketin buraya çok uzaktır, fakat Hıristiyan olan Habeş kiralına, sana yardım etmesini yazacağım; o sizin memleketinize daha yakındır" cevabını verdi ve Habeş hükümdarına, ona yardım etmesi ve öcünü alması hususunda bir

26 C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 120.

27 İbn-i Hişam, Sire, I, 37. Taberî ise bu şekilde işkence yapılarak öldürülen *Necranlıların* sayısını onbin olarak kaydediyor. Tarih-i Taberî, Tahran, Kitaphane-i Millî, numarasız yazma, varak 210/A.

28 Bu sırada Bizans tahtında birinci Jüsten (saltanatı: M. 518-527) bulunuyordu. Bu, Bizans'ta karışıklıklar hâkim olduğu bir sırada, muhafız kıtası komutanı iken tahta geçirilmiş 70 yaşlarında bir adamdı, Aslen Makedonyalı olan Jüsten'in idare ile ilgisi olmayıp Bizans devletini kendi namına erkek kardeşinin oğlu ve kendi yerine tahta geçecek olan meşhur Jüstinyen (saltanatı: 527-565) idare ediyordu. Jüstinyen Batı Roma'yı, bilhassa Papayı memnun etmek için daha amcası zamanında üç yıl (M. 518-521) Aryus taraftarı monofizit doğu Hıristiyanlarına karşı sert tavır takınmıştı. Gene monofizit tarikatında olan Habeş kilisesi ile teması muhafaza etmesi, tahta geçtikten biraz sonra kendini açıktan açığa "imparator ve papas" ilân eden bu dindar hükümdarın (diktatörün) hem siyasi hem de dinî nüfuzu elinde bulundurmamak isteyişinden ileri geliyor; zira doğuda siyasi ve manevî birliği diriltmek için Mısır'da, Suriye'de, Mezopotamya'da ve Ermenistan'da çok kuvvetli olan monofizitlerle iyi geçinmeğe çok dikkat ediyordu.

mektup yazdı. Devs, Kayserin mektubunu alıp Habeşistan'a vardı, Necaşî'nin katına çıktı. Necaşî, Devs'le birlikte yetmiş bin Habeşli'den müteşekkil bir ordu yolladı. Ordunun başına Habeşlilerden Eryat'ı komutan tâyin etti. Bu orduda Ebrehe el-Eşrem de bulunuyordu. Eryat, yanında Zu Sa'leban da bulunduğu halde denizi aşarak Yemen kıyılarına ayak bastı. Zu Nüvas, Himyerlileri ve kendisine uyruk olan Yemen kabilelerini alarak Zat ül-Aber denen yerde Eryat'ın karşısına çıktı²⁹. Zu Nüvas yenildi, ordusu perişan oldu; bu felâketi görünce atını denize sürüp yitti gitti. Bundan sonra Zu Nüvas'tan hiçbir haber alınamadı. Eryat ise Yemen'e girip istilâ ederek hâkim oldu.³⁰

C. Zeydan, Habeş saldırısının sebebini Arap kaynaklarının bildirdiklerinden başka olarak şöyle yazıyor: Bizanslılar Hıristiyan dininin yayılması yoluyla doğuda sözlerini geçirir duruma geldiklerinden Bizans tüccarlarının doğu mallarını Basra körfezinden alıp Kızıl deniz yoluyla Mısır'a ve kendi ülkelerine, Avrupa'ya taşımak için Himyerliler ülkesinden geçmek kolaylaşmıştı; çünkü Himyerliler eski kuvvetlerini kaybettiklerinden Bizans tüccarlarının bu geçişine engel olamıyorlar, onlar da *Basra körfezi*'nden aldıkları Asya içlerinden gelme doğu eşyalarını *Yemen* ve *Kızıl deniz* yoluyla Habeşistan'a ve oradan da *Mısır*'a ve daha ötelere taşıyorlardı. Bu durum, öteden beri *Bizans*'ın baş rakibi olan İranlılar tarafından önlenmek üzere Basra körfezine ordu gönderildi. Bizans kıralları, Habeşliler ve Himyerliler eliyle bu üstünlüklerini elde tutmak istedilerse de İran'a dayanan ve güvenen Himyerliler bu Bizanslı tüccarlara saldırmağa başladılar ve doğu ticaretine engel oldular. Teofanes'in (Bizans tarihçisi: M. 758–818)³¹ bildirdiğine göre Habeşliler ticaret yolunu emniyet altına almak için Kızıl Deniz'i geçip Himyerliler'e saldırdılar, Yemen hükümdarı Zu Nüvas'ı öldürüp *Yemen*'e yayıldılar³².

Bu başarıdan sonra Aksumlulara yardım etmeleri şartıyla Bizans imparatoru Jüstinyen (saltanatı: M. 527–565) ile anlaşmayı yenile-

29 İbn-i Hişam, Sire, I, 41.

30 Aynı eser, I, 38-39

31 Chronicle adlı eserin yazarı olan Théophanes, Bizans imparatoru V. Leo tarafından Samothrace'da hapse atılmış, ölünceye kadar orada kalmıştır.

32 C. Zeydan, Zu-Nüvas'ın yenilmesinden sonra Zu-Ceden el-Hemdani lâkabını taşıyan birinin Yemen'de idareyi ele alıp etrafa dağılan halkı toplayıp Habeşlilere karşı direnmeyi denediğini fakat bunun da yenildiğini söylüyor. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, 3. baskı. Kahire, 1939, ss. 120. İbn-i Hişam, Zu-Ceden lâkablı bir şahıstan söz açmakta ise de bunu komutan olarak değil, bir şair olarak gösteriyor, Sire, I, 39.

diler. *İskenderiye*'ye bir elçi kurulu yollayıp vaftiz yapmak ve dinî bilgileri öğretmek üzere bir din adamı istediler. Kendilerine Yohana adında bir papas yollandı ki bu adam sonra *Aksum* şehrinde pis-kopos oldu. Habeşliler bu teşebbüslerinde başarı kazanıp ticaret yolunu açtıktan sonra geri döndüler. Saldırcılar geri döner dönmez Himyerliler bu ticaret yolunu gene kapadılar. Habeşliler *Yemen*'e ikinci defa saldırdılar ve bu sefer Esimafyos adlı bir Hıristiyan, Yemen genel valisi oldu. Şu son yıllarda Hısn-ı Gurab (Kane) adlı yerde bulunan yazıtta okunan yazılar bu bilgiyi kuvvetlendirir mahiyettedir³³.

Yukarıda dediğimiz gibi Zu Nüvas atını denize sürüp kaybolduktan sonra Eryat, Yemen'i istilâ etti ve yerleşti. Biraz sonra yanında bulunan komutanlardan Ebrehe ile arası açıldı. Eryat Yemenlilere zulmettiğinden yerli halk da Ebrehe ile birlik oldu. Ebrehe ile Eryat arasında çıkan savaşta Eryat Ebrehe'nin dudağını yardığında Ebrehe'ye el-Eşrem (=dudağı yarık) lâkabı verilmiştir. İki komutan arasındaki savaş sonunda Ebrehe, Eryat'ı öldürüp Yemen'in tek valisi oldu. Bundan sonra Ebrehe *San'a*'da³⁴ *el-Kulleys* adı verilen tapınağı yaptırdı³⁵. O, bunun her bakımdan güzel olmasına o kadar önem verdi ki, İbn-i Hişam'ın naklettiğine göre bu tapınak o zamanlar yer yüzünde hiçbir yerde eşi görülmemiş bir kilise oldu. Şüphesiz bu ifadeye büyük bir mübalâğa var ama kilisenin yapılması hususunda ne kadar fazla ihtimam edilmiş olduğunu gösterir.

Ebrehe bundan sonra bütün Arapların, tavaf için *Mekke*'deki Kâbeye değil, buraya gelmelerini temine çalıştı. Mudarlılardan Kinane oğlu Malik oğlu Hâris oğlu Sa'lebe oğlu Âmir oğlu Adiy oğlu Fukay'ın oğullarından bir adam bu teşebbüse kızarak gidip

33 C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 120-122.

34 Habeşliler Yemen'i istilâ ettikten sonra idarelerine baş şehir olarak San'a'yı seçtiler; burada 425-455 yılları arasında hüküm sürmüş olan Himyerliler hükümdarlarından "Şurahbil Ya'fur b. Es'ad" tarafından veya bu hükümdarın halefi olup 455-470 de saltanat süren "Şurahbil Yenuf" tarafından yaptırıldığı söylenen "Gumdan Sarayı"nda oturdular. Arab yazarları bu sarayın yedi kat ve son derecede muhteşem olduğunu ve üçüncü halife Osman b. Affan zamanına kadar sağlam kaldığını ve bu halife tarafından yıktırıldığını kaydederler. Himyerliler tahtı bu defa, İran'a bağlı bir vali sıfatile altıncı yüzyılın sonlarında Seyf b. Zi-Yezen'e geçtiğinde Seyf'de gene bu Gumdan sarayında oturmuştu. M. Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, I. Medhal, Der-i Saadet, 1327-29, ss 157 vdd.

35 Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, ss. 1160. C. Zeydan'ın işaret ettiği gibi bu "el-Kulleys" kelimesi galiba kilise kelimesinin arabçalaştırılmış bir şekli olacak. C. Zeydan, el-Arab, ss. 122.

Yemen’de *el-Kulleys* tapınağına girdi ve pisledi. Bunun üzerine Ebrehe sinirlendi ve gidip Mekke’deki kutsal evi yıkağıa and içti; ordusunu alıp Mekke’ye doğru yola düştü. Yanında *Mahmud* adlı meşhur fili de vardı. Evvelâ Yemen eşrafından Zu Nefr adlı biri Ebrehe’nin karşısına çıkıp savaştı, fakat yenildi tutsak oldu. Ebrehe ikinci olarak karşısına çıkan *Has’am* kabilesini de yenip *Taif* şehri dolaylarında bulunan Sakifliler’e ulaştı. Sakifliler kendi tapınakları el-Lât’ı yıkmaması için ona yalvardılar o da bağışladı; Ebrehe’nin ordusunu Kâbe’nin bulunduğu yere götürmek üzere kendisine Ebu Rigal adında birini kılavuz verdiler. Ordu *el-Mugammis* adlı yere vardığıında Ebu Rigal öldü. O günden beri hâlâ Araplar bu Ebu Rigal’in mezarını taşlarlar.

Ebrehe yolda, oralarda bulduğı Hz. Muhammed’in dedesi Şeybe (Abdülmuttalib)nin iki yüz devesini birlikte alıp götürdü; sonra Şeybe’nin, develerini geri vermesi hususunda yaptığı rica üzerine verdi ve Habeş ordusu Kâbe’ye saldırdıysa da Kur’an-ı Kerim’de CVIII. sûrede (Fil sûresi) temas edildiğı gibi hiçbir şey yapamadan, bozguna uğramış bir durumda Yemen’e döndü gitti.³⁶ Bu olay M. 570 yılı sonlarında oldu ki, bunun üzerinden kısa bir müddet geçtikten sonra Hz. Muhammed doğmuştur. Ebrehe’nin ölümünde yerine, oğlu Yeksum, daha sonra öteki oğlu Mesruk³⁷ geçti ki Yemen’de son Habeş valisi budur.

Habeşliler Yemen ahalisine çok eziyet ederlerdi; hele Yeksum zamanında durum çok daha fena idi; Yemenli erkekler öldürüldü, karılarını Habeşli askerler aldı, çocukları perişan oldu. Sonunda Yemenliler, Himyerliler hükümdar soyundan Seyf b. Zi Yezan³⁸ ile birleşip Habeşlileri yurtlarından çıkarıp atmağıa karar verdiler ve Seyf bu iş için İstanbul’a (Constantinople) Bizans imparatoruna yardım istemeğıe gitti, Habeşlilerin zulmünden bıkip usandıklarını anlattı. İmparator onun bu arzusunu, “Habeşliler Yahudi midirler ki üzerlerine saldırayım” diyerek reddetti. Seyf bundan sonra İran’da hüküm sürmekte bulunan Sasanîler hükümdarı Anoşervan-ı Âdil

36 İbn-i Hişam, Sire, I, 43.

37 Taberî Mesruk’un, Ebrehe müstakil Yemen valisi olduktan sonra Ebu Murre Zu-Yezan’in karısı olup zorla kendisiyle evlendiğı Reyhane adlı Yemenli kadından doğma olduğunu kaydediyor. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, ss. 1160. Fakat Taberî’nin bu mütalâası yanlış olmak gerekir; zira Ebrehe, Habeş kumandanı Eryat’ın idaresinde M. 525 yıllarında Yemen’e saldıran ordu içinde olup bu ordu Zu-Nüvas’la savaştı; Ebu Murre Zu-Yezan ise İranlıların M. 576 yıllarında Habeşlilerle yaptıkları savaşta bulunmuştur. Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 38, vdd.

lâkabiyle anılan birinci Husrev'e (saltanatı: M. 531-579) başvurdu. Kisra, Yemen'in uzaklığından ve ele geçirilse dahi gelirinin azlığı sebebiyle bir fayda sağlamıyacağından bahisle bu yardıma pek yanaşmak istemediyse de sonunda Seyf'in devamlı ısrarları neticesinde razı oldu. Yedi sekiz bin kişilik bir kuvveti Vahriz adındaki bir komutanın idaresine vererek Seyf'le Yemen'e yolladı.³⁹ Seyf İran askerleriyle Yemen'in içlerine doğru ilerledikçe Yemenliler bölük bölük etrafına toplandılar. Karşılarına çıkan büyük bir Habeş ordusunu yendiler ve bu savaşlarda Habeş valisi Mesruk öldü. Böylece Yemen Habeş istilâsından kurtulmuşsa da bu defa İran nüfuzu altına geçmiş oldu. İran kirası, her yıl belirli bir miktarda vergi vermek şartıyla Yemen valiliğini Seyf'e verdi. Bir müddet sonra Seyf Habeşlilerden bazılarıyla dost oldu ve bunlar tarafından öldürüldü. Seyf'in öldürülmesinden sonra Sasanîler, Vahriz adındaki eski komutanın idaresinde tekrar bir miktar asker gönderdiler. Vahriz başarı ile duruma hâkim olarak İran valisi sıfatıyla bırakılmış böylece Yemen'deki İranlı valiler dizisinin ilki olmuştur. Bazı kaynakların bildirdiğine göre Yemen'deki bu İran valileri yalnız Yemen ülkeleriyle yetinmiyerek zamanla *Hadramavt*, *Uman* ve *Bahreyn* taraflarını da ele geçirdiler. Bu şekilde Yemenlilerin İran'dan yardım istemeleri kendileri yararına ellerine fazla bir şey geçirmede; önce Habeşlilerin uyuğu iken şimdi de İran'ın uyuğu oldular. Aradaki fark sadece İranlıların, din ve ibadet hususunda Yemenlilere karışmamaları ve zor kullanmamalarında idi. İran'ın Yemen'deki egemenliği İslâmiyetin ortaya çıkmasına kadar sürmüş, Milâdî 629 (7. Hicret yılı) yılında İran merzbanı yani valisi bulunan Bazan İslâmiyeti kabul etmekle Yemen İslâm uyuğuna geçmiş ve böylece Bazan, Yemen'deki İran valilerinin sonuncusu olmuştur.⁴⁰

38 Taberî bu şahsın adını Seyfan veya Seyf b. Mâdikerib şeklinde kaydediyor. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1199.

39 Tor Andrae, Les origines de l'Islam et le Christianisme, adlı eserinde (Fransızca Jules Roche tercümesi, Paris, 1955) bu olayın M. 597 yılında olduğunu yazıyor. Bak. ss. 24. Bazı eserler Kisra'nın, İran askerlerini böyle sonucu belli olmayan bir iş uğruna kolay kolay feda etmek istemediğini, bunun için İran hapisanelerindeki mahkûmlardan mürekkep 7-8 bin kişiyi 8 gemiye bindirip yolladığını, yolda bu kayıklardan ikisinin batıp altısının Yemen'e vardığını yazıyorlar. Meselâ bak. Taberî Tarihinin çok eski farsça bir nüshası, Tahran, Kitabhane-i Meclis-i Şûray-ı Millî, No. 231, varak 250/A. vdd.

40 Münecim başı tarihi, I, 197. Bazı tarihçiler de İranlı askerlerle yerli Yemenli halkın nesil karışımından meydana gelmiş ve "ebna" adıyla anılan bu bölge halkının İslâm oluşlarını onuncu hicret yılında (M. 632) gösteriyor. Ali Ekber Feyyaz, Tarih-i İslâm, Tahran, 1327 Ş, ss. 105.

Yemen'deki küçük beylikler

Yukarıda kaydettiğimiz Yemen'in büyük devletlerinden başka gene onlarla çağdaş bir takım küçük beylikler de vardı. Bunlar küçük bir kasabaya veya birkaç kasabaya, yahut da daha genişçe bir bölgeye sahip oluşlarına göre Zu (cem'i ezva') veya Kayl (cem'i ekyal) ünvanlarını taşıyorlardı. Bunlar hakkındaki bilgilerimiz, *Main*, *Seba* ve *Himyer* gibi bu bölgenin büyük devletleri hakkında bile son arkeolojik buluntulara kadar pek fazla olmadığına göre hiç denecek kadar az idi. Beşinci yüzyıl yazarlarından Neşvan b. Said el-Himyeri'nin "Kaside-i Himyeriye" diye ünlenmiş olan eseri olmasaydı, Yemen'deki bu beyliklere dair bilgimiz çok az olacaktı. Bu kaside yardımıyla bunlardan büyük bir kısmının -takriben elli kadarının adlarını öğrenmiş oluyoruz. Bunlardan bazıları kuvvetlenerek, komşularından bir kısmını kendi ülkelerine katmıştır.

Zu'ların en ünlüleri: Zu Merasıd, Zu Gumdan, Zu Yezen, Zu Tubba, Zu Ceden'dirler. Zu ünvanını taşıyanlardan daha geniş bir bölgeye hâkim olanlar demek olan "Kayl"lerin ünlüleri bilhassa *Hadramavt*'ta bulunuyordu ki bu bölge meliklerinden Beni Ecmad, Beni Şebip, Beni Huzeyl'ler bunlardandırlar.

Anlaşıldığına göre Yemen'deki Arap şeyhleri gibi Zu'lar ve Kayl'lar da içişlerinde egemen olmakla beraber, Yemen'deki hükümdarların bazı hususlardaki reisliklerini tanıyorlardı. Bu beyliklerden bazıları, varlıklarını İslâm devrinde bile birkaç yüzyıl elden çıkarmamışlardır⁴¹,

Yemen dolaylarında bunlardan başka Cebanîler (veya Cebanîler), Katabanlılar, Karililer, Hadramavtlılar adlarındaki küçük beyliklerin mevcudiyetini eski Yunan yazarları bildiriyor. Bunlardan ele geçen yazıtlarda Cebanîler ile Mainliler'in birlikte anılması, bunların Mainlilerle ticaret ortaklıkları olduğunu gösterir. Katabanlılar ise Sebalılardan bir kol idiler. Sprenger, bunların, Arapların Kudae oğulları dedikleri topluluk olduğunu iddia ediyorsa da bu konuya dair derin incelemelerde bulunan Muller ve Edward Glaser bu fikirde değildirler. Muller, bunların Sebalılardan ayrı bir kol olduklarını söylüyor. Bunlar yani Katabanlılar M.Ö. ikinci yüzyıla doğru *Ukayl*'de oturuyorlardı ve M. 30. yıla kadar bağımsız yaşadıkları anlaşılıyor⁴².

41 M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, İstanbul, 1338-1341, ss. 234 vdd. İslam Ansiklopedisi "kataban" ve "Hadramut" maddeleri.

42 Aynı eser, aynı yerler ve C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 120 vdd.

Karililer ve Hadramavtlılar'a gelince: eski Yunan yazarlarından Strabon bunlar hakkında önemli bilgi veriyor, zengin olduklarını, güzel evlerde oturduklarını, ticaretle uğraşıp Hindistan'dan getirdikleri ticaret mallarını, Yemen'den veya keleklerle *Fırat*, *Dicle* nehirleri üzerinden *Mezopotamya*'ya ve *Suriye*'ye ulaştırdıklarını kaydediyor. Bunlar vasıtasıyla doğu malları tâ *Azerbaycan*'a kadar ulaşıyordu. Bazı Arap tarihçilerine göre Karililer, Basra körfezi batısındaki *Bahreyn* dolaylarında oturuyorlardı; başşehirleri olan *Kerra* da burada idi. Fakat bunların, *Bahreyn* ile *Mekke* arasında bulunan *Yemame* bölgesinde oturmuş olmaları daha doğru olmalı; çünkü *Kariyun*, karye halkı demektir; karye ise *Yemame*'nin eski adıdır. *Yemame* bölgesinin, çok eski zamanlarda barınılan ve bayındır bir yer olması bu ihtimali kuvvetlendirir. Eskiden bu bölgede oturanlar Tasm'lardı. Buna bakarak da eski Yunan Yazarlarının *Kariyun* dedikleri topluluğun bunlar olması da akla gelebilir. Aly Mazahari, Basra körfezinin, *Hareg* (Charax) gibi bazı adaları ihtiva eden *Dicle* nehrinin ağzında kâin Harasen havalisinde eskiden, denizci ve tüccar cumhuriyeti manzarası gösteren bir halkın yaşadığını ve hattâ bunlara, orta zamanların başında sarazenler dendiğini kaydediyor ki bu kayıt, Karililer'in eski zamanlarda oralara gidip kendi adlarını o bölgeye vermiş olmaları ihtimalini hatıra getiriyor⁴³.

Karililerden sonra Güney Arabistan'daki önemli beyliklerden biri de Hadramavtlılar'dır. Hadramavt bölgesi, Hindistan ticaret yolu üstünde önemli bir depo olan *Kane* (Hısn-ı Gurab) limanı ve *Şabva* (Sabata) şehri ile birlikte Mainlilere tâbi ve bu Mainlilerden bir kol eliyle idare ediliyordu. Sadug-il ile bunun torunu Ma'di Kerib, bunlardandır. Ma'di Kerib, Milâttan önce 525 yıllarına doğru Sebalılar kralı bulunan Eb Yede' Yesi'in çağdaşı ve yeğeni idi. Bu tarihten sonra Hadramavtlılara ait fazla bir bilgiye sahip değiliz⁴⁴. Herhalde bir müddet daha varlıklarını muhafaza edebildiler. M.S. 300 yılında ise egemenliklerini kaybettiler.

43 Aly Mazaheri: *La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris, 1951, p.7. Aly Mazahari'nin "Sarazenler" hakkındaki bu ifadesine rağmen batılı bilginlerin çoğu ve ezcümle bunların en meşhurlarından olan Henri Pirenne, bilhassa M. X. yüzyılda Kuzey Afrika'dan hareketle Avrupa'nın Akdeniz kıyılarına saldıran müslüman devletlerine Sarazen adını veriyorlardı. Batıda Sarazenlerle Hıristiyanlar arasındaki mücadeleler ve Sarazenlerin bu bölgedeki faaliyetleri hakkında bak. *La Civilisation Occidentale au Moyen Age*, Paris, 1941, p. 9 vdd.

44 C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, ss. 123 vdd. M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, ss. 234. vdd.

Eski Yemen Medeniyeti

Arabistan yarımadasının eski sakinleri olan sâmilâlerden Kahtânîler diye anılan eski sâmi ulusların kurdukları medeniyet, gerek mahiyeti ve tesir sahası itibariyle, gerekse mükemmelliği itibariyle bizi hayrette bırakacak bir önemi haiz bulunmaktadır.

Milâttan X-XV yüzyıl öncelere çıkan ve Mainlilerle başlayıp, tarihin her millete mukadder olan serencamlı seyrini takiple Sebalılara, bunlardan da Himyerlilere geçen ve bu sonuncular zamanında, Habeş saldırması ve buna eklenen tabî ve iktisadî bazı amillerle yıkılan bu medeniyetin bize kadar intikal edebilen, binlerce yıl kum ve toprak yığınları altında kalmış, unutulmuş ölü ve silik kalıntıları, XIX. yüzyıl sonlarında, oralarda arkeolojik araştırmalar ve kazılar yapan bilginlerin çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır.

Bunlar, yani Yemen'de kurulmuş olan bu devletler, bilhassa ticarî alandaki büyük gayretleri ve ticaret sahalarının genişliği, bu vasıta ile birçok milletlerle temasa gelmeleri sebebiyle, vücuda getirdikleri medeniyeti, dinî âyin ve ibadetleri, temas ettikleri bu milletler arasına yaymakta büyük âmil olmuşlardır. Bu Yemen devletlerinin eski doğudaki büyük önemleri, daha ziyade medeniyet ve din tarihi ile kendini gösterir. Bu kendi halinde yaşayan ve aralarına girilmesi, sırlarına erilmesi zor olan millet, yakın ve uzak komşuları, bilhassa İbranîler ve Yunanlılar üzerinde -başka hususlarda da olmakla beraber- din ve ticaret alanında büyük tesirler icra etmişlerdir ki bu iki tesir, aya tapma ve günlük ticareti şeklinde özetlendirilebilir.

Şimdi bu güney devletlerinin medeniyetleri hakkında, son zamanlarda ele geçen arkeolojik buluntulara, Strabon, Plinius, Herodot ve el-İklil adlı önemli eserin sahibi olup Yemen'deki *San'a* şehrinde doğmuş Hemdanî'nin eserlerine, Tivrata ve daha sonraki kaynaklara dayanılarak elde edilen neticeleri gözden geçirelim:

Hükümet ve içtimai durum

Yemen'deki büyük devletlerle küçük beylikler arasında, ticaret ve iş dolayısıyla kurulmuş olan bağlar, diğer münasebetlerle kurulan bağlardan çok daha kuvvetli idi. Yani bu devletler saldırgan devletler olmaktan ziyade tüccar devletlerdi. Esasen ticaret hayatı barış içinde yaşamağı icabettirir.

Bu devletlerde saltanat normal hallerde irsî idi; babadan oğula veya kardeşten kardeşe intikal ediyordu. Bazan baba ile oğulun ortaklaşa

saltanat sürdükleri oluyordu. Kadınlar da erkekler gibi, saltanat hususunda veraset hakkına maliktiler; yani eski Mısır Fir'avun sülaleleri devrinde olduğu gibi, kraliçe ve melike olabiliyorlardı. Yalnız, kadınların saltanat hususundaki bu hakları mutlak değildi. Bir kadın melike olduğu zaman, yapacağı önemli işlerde ve teşebbüslerde etrafında, erkeklerden mürekkep bir danışma kurulu bulunur, sıkışık ve çok önemli hallerde o kimselerin fikirleri sorulurdu.

Hadramavtlılarda sanat ve veraset usulü hakkında Strabon'un verdiği bilgiye göre orada tahta, hükümdarların çocuğu veya akrabalarından biri değil, hükümdarın saltanat sürdüğü zamanda doğan ileri gelenlerin çocukları arasından en büyüğü geçerdi. Yeni hükümdara biat edildiği zaman, gebe bulunan memleket büyüklerinin karılarının adları da kendisine bildirilir, yeni hükümdar, bunlardan hangi kadının daha evvel doğurduğunu, doğacak çocuğun erkek veya kız olduğunu öğrenmek üzere özel bir memur tâyin ederdi. Böylece bu kadınlardan birinin doğurduğu ilk erkek çocuk hükümdar tarafından saraya alınıp veliahd gibi terbiye edilir, hükümet idaresine alıştıdırıldı.

Katabanlılar ve bunlar gibi küçük beyliklerde önemli işlerde devlet başkanı, yaşlılardan müteşekkil bir kurulun fikrini alırdı.

Sebalılarda da, Sümer ve Babillilerde olduğu gibi seneleri, bir devrimle tahta geçen hükümdarların adına nisbetle saymak âdeti mevcuttu.

Güney Arabistan'da halk dört sınıftan müteşekkilidi: 1) Askerler, 2) Çiftçiler, 3) San'atkârlar, 4) Tüccarlar.

Yemenlilerde kanun mahiyetini taşıyan hükümdarın emirleri, ekseriya bronzdan veya taştan levhalara yazılıp, halkın gelip geçtiği umumî yollara konurdu ki bu levhaların üst ve alt kısımlarına kanatlı, kanatsız sfenks şekilleri, hurma ağacı veya başka cinsten ağaç şekilleri yapılırdı.

Yemenliler kendilerine mahsus paralar da bastırmuşlardı ki bunlardan birçok numune ele geçmiştir. Bu paraların üstünde hükümdarların adları ve resimleri, basıldıkları yerin adı yazılmış, baykuş, doğan, öküz başı veya hilâl suretiyle süslenmiş bulunuyordu. Onlar, kullandıkları bu paraları ilk defa Roma paraları örneğine göre bastılar (Roma ile çağdaş oldukları son devirlerde); bununla beraber daha sonraki devirlerde Yemen'de para basımı işi çok geriliyerek sadece Roma paralarının kötü bir taklidi haline geldi.

Yemen hükümdarları üzerlerine altun işlemeli meşlâhlar giyiyorlar, kollarına kıymetli bilezikler takıyorlar, dört filin çektiği saltanat arabasına biniyorlardı.

Bu bölgede büyük devletlerin başında bir hükümdar bulunup memleket, orta zamanlar Avrupa'sındaki feodal sisteme benzer bir şekilde, bunun emrinde olan büyük arazi sahiplerinden teşekkül ediyordu. Devletin hâkimiyet çevresi olan bölge şu şekilde taksim edilmişti: "*Mihlaf*"lar, "*Mahfed*"ler, saraylar veya kaleler. Yani, mihlaf-lar mahfedlere, mahfedler de saraylara (kasrlar) veya kalelere bölünmüştü. Bunlardan mihlaf sahiplerine "*kayl*" (cem'i'ekyal'), mahfed sahiplerine "*zu*" (cem'i'ezva') deniyodu. Mahfedler ekseriya ünlü saraylardan birine nisbetle anılıyordu.

Coğrafyacı *Strabon*'un (Amasyalı, doğumu M.Ö. 58, ölümü M.S. 25) anlattığına göre Himyerlilerde aile reisliği, ailenin en yaşlısına aitti. Ailenin malları ve eşyası aile halkı arasında müsterekti. Kız kardeşle ve anne ile evlenmek, bir kadının birkaç koca ile evlenmesi âdetti. Evlenme ancak akraba arasında olabilirdi. Akrabadan olmayan birisiyle evlenen bir kimse ölümle cezalandırılırdı. Bu âdetlerin bazıları eski Mısırlılar arasında da yaygındı; nitekim Mısırlılarda erkek kardeş kız kardeşiyle evlenir, oğul, babasının ölümünde onun karılarını da miras yoluyla alırdı. Şüphesiz *Strabon*'un Himyerlilerin âdetleri hakkında verdiği bu bilgilerin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemeyiz.

Ticaret

Güney Arabistan toplulukları, güney ile batı arasında en önemli tecim aracısı idiler. Bunların tecimde ileri gitmelerinin nedenleri: buldukları bölgenin, Hindistan ve Roma-Bizans deniz yolu üzerinde bulunmasından başka, dillerinin o zamanın uygar toplulukları dillerine yakın olmasıdır. Çünkü o zamanlar "samî diller" lafız ve anlam bakımından birbirlerine yakın bulunuyorlardı. Araplar, babililer, asurlular, habeşliler, fenikeliler tercüman-sız birbirleri ile anlaşabiliyorlardı. İbranca, aramca ve süryanca da aşağı yukarı böyle idi. İbrahim Peygamber için Tivratta verilen bilgi bu durumu doğrulamaktadır. Orada verilen izahata göre Hz. İbrahim M.Ö. XX. yüzyılda Babil-den çıkıp Suriye, Fenike ve Arabistan'da seyahat etmiş, buralar halkı ile tercüman-sız konuşabilmiştir.

Eski zaman ticareti, daha ziyade deniz ticaretine dayanıyordu. Bu ticaret Hind denizinden başlayıp *Kızıl Deniz* yoluyla *Doğu Akde-*

niz'den batıya kadar uzanıyordu. Kızıl Deniz yoluyla gelen doğu mallarını müstehlike yani batıya götüren büyük tüccarlar o zamanlarda bilhassa Fenikeliler, İsrailîliler, Mısırlılar teşkil ediyorlardı; bu devletler ise *Kızıl Deniz*'e yakın olduklarından bu ticaretin ağırlık merkezini bu deniz teşkil ediyordu.

Bu Kızıl Deniz ticaretinin kontrolünü ele geçirme arzusu *Mısır* ile *İsrailîliler* arasında uzun ve şiddetli mücadeleye sebep olmuştur.

İsrail hükümdarı Süleyman (saltanatı: M.Ö. 973-933) öldüğü zaman İsrail'de büyük ölçüde iç ayaklanmalar başlamıştı. Gene bu sıralarda M.Ö. 950 yılında Mısır'da da bir sülâle değişikliği oldu: Nil nehri deltasına yerleşmiş bulunan Libyalı tüccarların başkanı Şoşenk kendini Fir'avun ilân ettirip taç giyerek Nil nehri kollarından birinin üzerinde bulunan Bubasti'yi başşehir yaptı ki böylece yeni bir Fir'avun sülâlesi, XXII. sülâle kurulmuş oldu.

Bu yeni Fir'avun da kendinden evvelkiler gibi Kızıl Deniz ticaret yolunu elinde tutmayı amaç edindi. Bu maksatla, Süleyman'ın ölümü üzerine kaynaşmakta olan rakip devlet İsrail'e saldırdı; Kudüs şehrini ele geçirip bütün o bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.

Bu olaydan sonra İsrail'e komşu olup 200 yıldanberi Mısır himayesinden kurtulmuş olan Fenikeliler de Mısırla uzlaşma yolunu tercih edip, bir miktar haraç vererek Kızıl Deniz ticaret yolundan faydalanma imkânını muhafaza ettiler.

Bununla beraber Mısır Filosu eskisi kadar kuvvetli değildi; hâlâ Nil deltasının deniz ticaretinin büyük bir kısmını Sur ve Sayda tüccarları yani Fenikeliler ellerinde bulunduruyorlardı.

Akdeniz ticareti, Anadolu'daki kıyı halkından olan Kilikyalı ve Karyalı deniz korsanları yüzünden Fenikeliler için emniyetli değildi; ama o sıralarda İtalya'ya ve ona yakın adalara yerleşmiş olan Etrüsklerle Sicilyalılar, bu korsanlara karşı bir parça muvazeneyi temin ettiler. Surlular ve Saydalılar hemen Kıbrıs ve Girid adalarında ve Kilikya'da üstünlüğü elde ettiler. Malta adasını işgal ettiler; *Sicilya* adasında ve Anadolu'daki Milet'te büyük ticarethaneler tesis ettiler ve ondan sonra Batı Akdeniz'de maceralara atıldılar. M.Ö. 1000 yılında *Cebelüttarik*'a vardılar, Cebelüttarik boğazını geçip İspanya'nın *Atlas Okyanusu* kıyılarındaki Kadiks şehrinde bir teşkilât vücuda getirip *İspanya* içlerinde *Vadiyülkebir*'de bulunan *Tartessos*'lularla münasebete girdiler; bura halkının işlediği gümüş, bakır ve kurşun madenlerini satın alıyor, *Fransa* ile, kendilerine kalay madeni temin eden

İngiltere ile, anber temin eden *İskandinav* memleketleriyle ticarî münasebetlere girişiyorlardı.

Fenikeliler *Fas* kıyılarında *Liksor*'da büyük mağazalar açıp yerli halkla temasa geçtiler böylece hiç olmazsa bir yüzyıl batıda muazzam, hudutsuz imkânlarla malik olan yeni bir dünya açıldı.

Fenike şehirleri bütün Akdeniz memleketlerinde gümüş, bakır ve kalay madenleri bakımından büyük birer pazar haline geldi. Buralarda, kıyı bölgelerden kaldırılan esirler alınıp satılıyor, Mısır'ın işlenmiş malları, *Hindistan*'ın baharatı yeni memleketlere sevkediliyordu.

Bu yeni memleketlerin ticaret faaliyetlerine sahne oluşundan sonra gümüş madeni o kadar çabuk bollaştı ki, İspanya'daki *Vadi-yülkebir*'deki Tartessoslularla temasa geçmeden evvel Mısır'da, altının gümüşe nazaran kıymet bakımından değeri 1/2 iken birdenbire 1/13'e yükseldi.

Tevrat, Doğu Akdeniz sitelerinden bahsederken, tüccarları kırallarından daha zengin siteler diyor. Buralarda kıral, eğer din adamları arasından seçilmemişse, deniz ticaretiyle uğraşanların teşkil ettiği oligarşi tarafından seçilirdi. Sur cumhuriyeti, hakikî bir deniz imparatorluğu şeklini almıştı. M.Ö. 814 yılında Kartaca kolonisini (Kuzey Afrika'da) teşkil edip yüzyıl içinde Batı Akdeniz ticaretini eline aldı.

Fenikeliler'in M.Ö. XI. yüzyılda batı ticaret yolunu açmaları, eski zamanlar tarihi için, tıpkı, M. XV. yüzyılda Amerika kıtasının keşfi gibi, yeni bir çağın başlangıcı oldu.

Fenike, *İsrail* ve *Mısır* ticareti, Kızıl Deniz'den başlayıp Akdeniz'e yayılıyordu. Hindistan'dan Kızıl Deniz'e kadar uzanan ticarî faaliyeti ise ekseriya Güney Arabistan devletleri idare ediyorlardı. Yemenlilerin bu güney bölgesindeki ticarî faaliyetleri de çok önemli idi. Esasen Yemen medeniyeti, bu bölge eski dünya milletlerinin ortasında bulunduğu için ticaret üzerine kurulmuş bulunuyordu.

Çin'de, Hindistan'da ve Doğu Hind adalarında, Mezopotamya ve Akdeniz memleketleri halkının muhtaç olduğu ürünler çoktu. Yemenliler, doğudan aldıkları bu ticaret mallarını, *Uman denizi*, Basra körfezi, *Fırat*, *Dicle* nehirleri ve Kızıl deniz yoluyla Asurlulara, Fenikelilere, Mısırlılara ve sair milletlere götürüyorlardı. Yemen kıyılarındaki *Aden*, *Kane* (Hısn-ı Gurab), *Zefar* ve *Maskat* limanları Hind-Kızıl Deniz ticaret yolunun başlıca merkezleri idi. Yemen kı-

yıllarına deniz yoluyla gelen mallar buradan San'a'ya veya *Ma'rib'e* götürülür, oradan da büyük deve kervanlarıyla kuzeye, Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz memleketlerine ulaştırılırdı. Yemen'deki devletler bu mallardan gümrük vergisi alıyorlardı.

Doğu mallarını *Mezopotamya*, *Suriye* ve *Mısır'a* taşıyan tüccarlar oralardan dönerken, kuzey memleketlerinin ürünlerini Yemen'e getirdikleri gibi bu arada *Gazze*, *Yesrib* (Medine) veya başka memleketlerden, mâbedlerde hizmet etmek üzere cariyeler de getiriyorlardı.

Tüccar kabilelerinin kuzeye taşıdıkları malların çoğu altın, kalay, fil dişi, baharat, devekuşu tüyü, pamuk ve kıymetli taşlardı. Ticaret kabilelerinin kuzeye götürdükleri bu mallar arasında Yemen'in kendi ürünleri de vardı. Bunlar: günlük ve tütsü bitkileri, kokular ve tutkal çeşitleri idi ki bunların hepsi de daha ziyade tapınaklarda kullanılırdı. Tüccar kabilelerinin kuzeyden getirdikleri malların en önemlileri: buğday, yağlar, şaraplar, kumaşlar, boyalar, kap-kacak ve gümüş levhalardı. Bununla beraber baharat ve tütsü bitkileri (buhur), herkesin alıp satamayacağı kutlu mallar sayılırdı. *Plinius'un* bildirdiğine göre bu malların alım satımı, ileri gelen 3000 Yemenlinin elinde idi ki bu tüccar aileler alıp sattıkları malların zekâtını Şebva tapınağına verirlerdi.

Main kıralları, günlük ticareti için *Midian* (Medyen) diyarında bir müstemlekeye sahip bulunuyorlardı. Mainlilerin çöküşünden sonra bu koloninin, Sebalıların eline geçmiş olması tahmin edilebilir⁴⁵.

Yemen'de kuzeye çıkan ticaret yolu muayyen olup muhafızlar himayesinde ilerlerdi. *Hadramavt* veya *Uman'dan* kalkan ticaret kervanları Kaydar Araplarının muhafazaları altında Dehna çölünü aşıp Necid'e, oradan Hicaz'a girerler; Hicaz'dan itibaren kervanın muhafızlığı Medyenlilere yahut da Edomlulara veya Nabatlılara geçerdi. Belki kervan muhafızlığına katılan bu halktan bazılarının da bu ticarete ortaklıkları vardı.

Mekke'ye veya Yenbu'a yahut da *Yesrib'e* (Medine) uğrayan kervan *Medain-i Salih'ten* Petra'ya giderdi. Petra'dan kuzeye ayrılan kol Fenike ve Filistin şehirlerine ve *Tedmür'e* (Palmyra) varır, batıya ayrılan kol da Mısır'a girerdi.

45 Tevrat'daki, Eremya, VI, 20; Hezekiel, XXVII, 22; aynı kısım, XXXVIII, 13; Yeşua, LX, 6 daki kayıtlar bu mülâhazayı kuvvetlendirir görünmektedir.

Mezopotamya ticareti Arap yarımadasının doğusundan giden yol ile veya deniz yoluyla olmak üzere Basra körfezinden yapılırdı.

Aden veya *Moza*'da depo edilen doğu ürünleri adı geçen yol ile karadan yapıldığı gibi, deniz yoluyla yani Kızıl Deniz'den geçerek Akabe körfezine gider, buradan da Suriye, Filistin veya Mısır'a götürülürdü. Bu sebeple Mısırlılar XX. Fir'avun sülâlesi hükümdarlarından üçüncü Ramses (saltanatı: M.Ö. 1198–1166) devrinden itibaren deniz yoluna önem vermeye başlamışlardır. Esasen XIX. Fir'avun sülâlesi hükümdarlarından birinci Seti (saltanatı: M.Ö. 1318–1298)⁴⁶ bu maksatla Kızıl Denizle Nil nehrini birleştiren bir kanal açtırmıştı ki sonraları bu kanal kapanmış tâ İslâmlar devrinde Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında Amr b. As'ın Mısır'ı zaptında yeri izi bile kaybolmuş olan bu kanal yeniden açtırılmıştı; Bizanslıların bu yolla *Mekke* şehrini tehdit edebileceği düşüncesiyle maalesef kanalın bu defaki ömrü de çok kısa sürmüştür.

San'at

Hindistan'dan içeri sokulan dokumacılığa ait ham maddeler Yemen'de işleniyordu. Yemen'de yapılan kumaşlar, bilhassa “burd-ı yemani” denilen cinsi son derece meşhurdu ki bu şöhretini M. VIII - IX. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Yemen'in bundan da meşhur olan sanayi maddesi kılınçtı. İbn-i Sina, gökten düşen meteorlardan çıkan demir ile yemenlilerin meşhur kılınçlar yaptıklarını söylüyor⁴⁷. Bir kılıncın en iyi cinsten olduğu ifade edilmek istenirse onun Yemen kılıncı olduğunu söylemek kâfi idi. Dokumacılık ve kılınç sanayiinden başka debbağlık yani deri işçiliği de Yemen'in en belli başlı sanatlarındandı.

Çiftçilik

Ele geçen ve çiftçi tasvirlerini ihtiva eden heykellerden de anlaşıldığı üzere çiftçilik de Yemen'de ticaret kadar önem verilen bir şeydi. Yemenliler yalnız düz arazide çiftçilik yapmıyorlar, ekime meyve ve bahçeciliğe elverişli yerlerde, meyilli yerlerde yani dağ yamaçlarında da çiftçilik yapıyorlar merdiven biçiminde dar ve uzun anfi-teart

46 Buradaki tarihler, J. Pirenne, *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*, 4. ed, Paris, 1947'den alınmıştır. Ord. Prof. Yusuf Ziya Özer, Seti'nin saltanat süresini M.Ö. 1308–1296 gösteriyor, bak. *Mısır Tarihi*, 1939, ss. 229. Aynı yazar, 3. Ramses'in saltanatını da M.Ö. 1200–1168 gösteriyor, aynı eser, ss. 253.

47 Bak. A. Adnan Adıvar, *Tarih boyunca ilim ve din*, 1969 baskısı ss. 114.

bahçeler meydana getirip suları buralara çıkarmak için su kanalları ve sedler inşa ediyorlar ve bu işe son derece önem veriyorlardı. Bu maksatla yüzlerce sed meydana getirdiler ki bunlardan bazılarının örenleri hâlâ durmakta Yemenlilerin bu alandaki gayretlerine şahitlik etmektedirler. Yemen'in bilhassa nadir bulunan bitkileri, meyve ağaçları ve bağları meşhurdu. Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed Hemdanî (ölümü: M. 946) "*Sıfat-ı Ceziret el-Arab*" adlı eserinde Yemen'de yetişen yirmi çeşit üzümde bahsediyor.

Teknik İşler

Eski Yemen halkı yapı yapmada ve taş kesme işlerinde çok bilgili idiler, onların sed, saray (kasr), kale, şehir, tapınak ve su havuzları gibi bıraktıkları yapı tekniğine ait eserler, açıkça bunu göstermektedir. Binalarda süs olarak yazıtlar, hayvan resimleri ve ağaç yapraklarına benzer oymalar bulunuyordu ki bu, onların taş işçiliğindeki maharet ve sanatlarını gösterir.

Heykelcilige gelince, Mısır, Yunan eserleri şöyle dursun Asurlulardaki kadar bile bir ilerleme gösterememişti. Heykelin gövdesi, vücudun incelikleri ve özellikleri gösterilmeden yontuluyor, yüz kısmı ise bir canlılık ifade etmiyordu. Daha önce de temas ettiğimiz gibi para basma hususunda de evvelâ Roma örneğine göre hareket ettiler, daha sonra ise bunu bile beceremeyip paralarını Roma paralarının çok kötü bir taklidi haline getirdiler.

Yemenlilerin mezar inşası ve tapınaklar yapma hususunda acıip bir usulleri vardı. Meselâ, Sebalıların başşehri olan *Ma'rib* harabeleri bu şehrin tamamıyla yuvarlak bir sur içine yerleştirilmiş olduğunu gösteriyor. Bu daha ziyade dinî sebeplerden, yani tapınağın, şehrin ortasında bulunması fikrinden ileri geliyor. Bundan başka Yemen şehirlerinin çoğu tepeler üstünde yapılıyordu. Bunun da sebebi hem alçak kısımların sıcağından korunmak, hem de etrafa hâkim bir manzara temin etmekte.

Yemenliler mimaride sivri kemer kullanıyorlardı. Yemen'de son devirlere kadar örenleri durmakta olan yüzlerce muazzam kasr vardı; bunların en meşhurları: *Gumdan* sarayı, *Nait* sarayı, *Reyde*, *Amir*, *Sırvak* sarayları idi ki bunlardan *Gumdan* sarayı San'a'da idi. Bu sarayın, Milâdi birinci yüzyılda inşa edilmiş olması muhtemel görünüyor. Bu saray Halife Hz. Osman zamanına kadar ayakta idi. Bu sarayın muazzam harabelerini hayret ve ibretle seyreden Hem-

danî ile Yakut-ı Hamavî onun yedi kat olduğunu katlar arasının çok yüksek bulunduğunu, dış duvarlarından her birinin başka başka boya ile boyandığını, en üst kattaki salonun mermerden ve tavanının da yekpare mermerden yapıldığını, her köşesinde bakırdan içi boş arslan heykelinin bulunduğunu, bu heykellerin içlerine rüzgâr girdiğinde ses çıkaracak şekilde yapıldığını, gece yakılan kandillerin, binanın içini dışını aydınlattığını yirmi büyük salonu ihtiva ettiğini ilâh. kaydediyorlar⁴⁸.

Dil ve yazı

Yemenliler sâmi bir dil konuşurlardı; ama bu, Kuzey Arap dilinden farklı idi. Habeş dili ile ilgisi vardı ki o, güney sâmi dilleri gurubuna dahildir. Güney Arabistan dili yazıda olduğu gibi Main, Seba ve Himyer sülâlelerine göre lehçelere ayrılırdı.

Bunların kullandıkları yazıya gelince: yazıları sessiz harflerden (konsonlardan) müteşekkildi. Bu harfler bize kadar gelen taş ve tunç yazıtlar üzerine, bazı birleşik, daha doğrusu şifre nevinden olan harfler müstesna, asla bitişik bir halde görülmezler. Bu yazı da en eski sâmi alfabesinden çıkmadır. Güney Araplarının bunu Filistin'den mi, yoksa Güney Irak'tan mı aldıkları şimdiye kadar tamamen halledilmemiş bir meseledir. Ayrıca bu yazının güney Arabistan'a ne zaman geldiğini tâyin etmek de güçtür. Sesli harfleri (vokalleri) ihtiva etmemesi bakımından eski Mısır yazısıyla benzerlik arzeder. Kelimelerin telâffuzu tamamen tahminidir. Bu yazı belki de Fenike yazısı gibi Sina yazısından alınmadır. Kuzey Araplarının tek veya çift dikeyden teşekkül etmiş harflerin, yuvarlak çengel veya düğüm şeklindeki çizgilere dayanmış olarak yazılması sebebiyle "müsned yazısı" dedikleri bu yazıda 29 harf vardı. Yirmi sekiz Arap harfi, bir de İbranca-daki ikinci (S) harfi bulunuyordu. Bu yazı sağdan sola doğru yazılıyordu; fakat bazı yazıtlarda bir satır sağdan sola, ikinci satır hemen oradan devam etmek üzere soldan sağa yazılıyordu ki bu durum, bu yazı ile yazılmış yazıtlar üzerinde uğraşan bilginleri şaşırtmıştı.

Eski Yunanlılar alfabelerindeki (fi), (şi), (psi) harflerini Güney Arabistan'dan almış olup diğer harfleri de Ken'anlılar alfabesinden gelmektedir.

Uzun müddet Güney Arapları tarafından kullanılmış olan bu müsned yazısının ne zaman ortadan kalktığı da bilinmemektedir;

48 Gumdan sarayı hakkında daha fazla bilgi için bak. burada not: 34.

herhalde Güney Arabistan medeniyetinin yıkılışından sonra çok yaşamamış olmalı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sıralarında ihtimal artık kullanılmıyordu; yani İslâmiyetin ortaya çıkışından sonra Yemen bölgesinde yalnız Kuzey Arabistan yazısı hâkim olmuştur.

Güney Arabistan'da Din

Güney Arabistan'ın eski dini, bunların yazıtlarından öğrendiğimize göre bâriz surette aya, güneşe ve yıldızlara tapma olup, bunlar arasında erkek bir tanrı sayılan aya tapma, dişi tanrı sayılan güneşe tapmadan daha üstündü. Bunların muhtelif Yemen devletlerindeki önem sıraları şöyledir:

Mainlilerde	Aştar, Vedd, Nekruh, Şems
Hadramavtlılarda	Aştar, Sin, Hol, Şems
Katabanlılarda	Aştar, Amm, Anbay, Şems
Sebalılarda	Aştar, Havbas, Almâku-hû, Şems.

Bütün bunlarda,

1. Aştar (zühre yıldızı ki erkek sayılan bir tanrıdır -Babil'de İştâr göğün sembolüdür) en başta gelen gök tanrısıdır.

2. Vedd veya Sin, Amm veya Havbas asıl en yüksek tanrı, yani ay'dır (bilhassa "Sin" Babilde de aynı idi).

3. Nekruh: Zuhâl veya merih yıldızı, Hol (yabancı mezbahalara günlük getirir); Anbay (Babilde tanrılar elçisi Nebo) veya Almâkû-hû ayın hizmetkârı ve elçisi.

4. Şems: Güneş tanrıçası (Babilde ise Şamaş, güneş tanrısı) ay tanrısının kızı olup ondan tercihan kadınlar yardım isterlerdi ve bu sebepten sıranın daima sonunda gelirdi.

Ayrıca bunlar yanında ayın anası ve karısı olan büyük bir ana mabut da zikredilmektedir; bu, Mainlilerde Aşera, Sebalılarda ise Harimtu olup genel olarak "Îlât" diye de adlandırılır (şahıs adları terkiibinde ve kısaltılarak lât şeklinde bulunur).

Bunlardan başka batı Sebatlılarda "Ta'lab" ki Zû Semavî lâkabı ile anılır ve gök kuşağı (alâim-i sema) tanrısıdır (Aramlılarda Baal Samayim). Ta'lab için kurban edilen hayvan başlıca devedir. Habul veya Hubal tanrısının adı bundan gelmiştir.

Ay'ın başlıca iki safhasına (büyüyen ve küçülen) ikiz tanrılar gibi, hususî bir şekilde tapılır, yerli geleneğe göre öncülük hakkı, bazan küçülen aya bazan da büyüyen aya verilir.

Amm (amca), bazan vedd (baba)'e tâbidir. Bazan da aksine olarak bu iki tanrı birbirine düşman iki kuvvet gibi çatışır.

Ruzvulat ile Aziz lât, İbranilerdeki Habel (deve veya koyun çobanı) ile Kayn (Demirci ve şarkıcı)'ın durumları da böyledir.

Yazıtlarda bir çok tapınak ve yüze varan Tanrı adlarına rastlanıyor ki bunların bazıları bütün memlekette tanınıyor, bir kısmı da mahallî Tanrılardı. *Güney Arabistan* Tanrılarının mahiyetlerini iyi anlayabilmek için daha eski devirlerdeki *Mezopotamya* kavimlerinin Tanrılarının durumları ile karşılaştırma yapmak icab eder. Belki de bunların bir kısmı ziraatla ilgili idi. Bu Yemen Tanrılarının, *Sumerler* zamanında görülen *An* (gök Tanrısı), *Enlil* (dünya hâkimi), *Enki* (tatlı sular okyanusu Tanrısı) veya *Utu* (Babilde Şamaş güneş, Tanrısı), *Nanna* (*Sin*, ay Tanrısı), *İnanna* (İştar, aşk ve harp Tanrıçası) ve eski Mısır Tanrıları *Oziris* *Apis*, *İzis* kutsal üçlü Tanrıları ile karşılaştırılması da enteresan sonuçlar verebilir. Mısırdaki *Horüs*'ün fonksiyonu daha başkadır.

Yemenliler bazan ölmüş hükümdarlara da taparlardı. Yemenliler, milletin kiral soyundan olduğuna kiral veya hükümdarın da tanrılarının ilk oğlu olduğuna inanırlardı. Herhalde bu inançtan dolayı olacak çoğu yazıtlarda (tanrı-hükümdar ve millet) ibaresi görülür.

Mısırlıların aksine olarak bunlar tanrı heykeli yapmağa fazla önem vermiyorlardı. Halk, işlerini takdis etmesi için tanrılara kendi heykellerini sunarlardı. Gene bunun için tanrılara hayvan kurban ederler ve tütsü (buhur) hediye ederlerdi.

Yemenliler senenin belli mevsimlerinde hac yaparlardı. Hac ayına zulhicce veya zulmahacce adı verirlerdi. Yemenlilerin aylara verdikleri adlardan bazılarını da biliyoruz; bunların bir kısmı çiftçilikle ilgili idi.

Yemenliler kâhine "reşv" adı veriyorlardı ki bunun mânası belki "veren"dir.

Güney Arabistan tarihinin son devirlerini temsil eden Himyerlilerde Milâdın altıncı yüzyılı başlarında evvelâ Yahudî dini, ondan

biraz sonra da Hıristiyanlık rağbet buldu. İslâmiyetin ortaya çıkmasıyle de M. 630 yılına doğru bütün Güney Arabistan ve Yemen halkı İslâmiyeti kabul etti⁴⁹.

49 Bütün Yemen medeniyeti hakkında bu konu için yukarıdaki notlarda zikredilen eserlerden başka: bak. C. Zeyden, el-Arab Kabl el-İslâm, 3. baskı, Kahire, 1939, ss. 127 vdd. - M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 243 vdd. - Muhammed Mebruk Naf'i, Asr ma Kabl el-İslâm, Mısır, 2. baskı, Kahire, 1952, ss. 92 vdd. - İslâm Ansiklopedisi muhtelif maddeler. - Cevad Ali, Tarih el-Arab Kabl el-İslâm, 2. cilt, Bağdad, 1951-52, muhtelif yerler. - Ebi Muhammed Hasan b. Ahmed Hemdanî, el-İklil, 8. kısım, Bağdad 1931; 10. Kitap 1368 H., muhtelif yerler. - Gustave Le Bon, La Civilisation des Arabes, Paris, 1884, çeşitli yerler. J. Pirenne, Les Grands Courants de l'Histoire Universelle, Paris, 4 ed. 1947, çeşitli yerler.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMDAN ÖNCE KUZEY ARABİSTAN'DAKİ ARAP DEVLETLERİ

Yemen'de Kahtaniler'in meydana getirdiği büyük medeniyet eserlerine yukarıda temas etmiştik. Bu medeniyetin, daha eski olan ve Mezopotamya'da gelişmiş bulunan muhteşem Sümer medeniyetinden de istifade ettiği düşünülebilir⁵⁰. Kuzey Arabistan'da kurulmuş Arap devletlerinin siyasal hayatlarını, tarihlerini incelememiz gerekir. Bu kuzey devletlerinin bir kısmını, eski yazarların, Ma'rib'de ve Yemen'in başka yerlerinde yapılmış olup o bölgenin sulanmasında ve halkının geçiminde büyük bir önemi olan su bütetlerinin (barajlarının) yıkılmasıyla canlılıklarını kaybedip yaşama imkânları azalan güneyde yani Yemen'deki devletlerin kuzeye çıkmış topluluklarının kurduğu söylenir.

Biz burada bunların, dünya tarihi içine karışmış ve Arap tarihinde önemli rol oynamış olanlarından kısaca bahsedeceğiz. Bunlar: Nabatlılar, Tadmurlular (veya Palmirliler), Gassânîler, Hîreliler ve Kindeliler devletleridir.

50 İslâmdan Önceki Arap Devletleri Tarihi hakkında elimizde sarıh belgeler bulunmadığından bu devir olayları geçmiş zamanların karanlıkları altında gömülmüştür. Bu çağ uluslarının bazılarının tarihi, hurafelerle karışmıştır. Güneyde Yemen'in kıyı bölgelerinde ve yarımada'nın güney kıyılarında, kuzey Kızıl Deniz kıyılarında kurulmuş olanlar hakkında, ticarî önemi dolayısıyla o zamanki batının ve doğunun büyük devletleri tarafından duyulan ilgi yüzünden toplumsal, siyasal, kültürel, bilhassa ticaret hayatlarına dair önemli bilgi verilmiştir. Halbuki yarımada'nın ticaret yolları ile ilgisi olmayan orta ve ücra bölgelerinde bulunanlardan bahsetmemişler veya pek az bilgi vermişlerdir. Arap yazarlarının verdikleri bilgiler ise, yazılı kaynaklar az olduğundan gittikçe hurafelere bölünmüştür. Amalika, Âd, Semud, Tasm ve Cedis Araplarının tarihi bu kabildendir.

NABATLILAR DEVLETİ

Bu devlet, *Filistin*'in güneyindeki eski Edom bölgesinde kurulmuştur ki sınırları, güneyde *Akabe Körfezi*'nin aşağılarına kadar uzanıyordu. Buralarda çok eskiden Edomlular oturuyordu. Bu Edomlular, İsrail hükümdarı Hz. *Davud* (saltanatı: M.Ö. 1029–973) ve oğlu Hz. *Süleyman* (saltanatı: M.Ö. 973–933) devirlerinden beri İsrail oğulları boyunduruğundan kurtulmak için çalışmışlar fakat M.Ö. beşinci yüzyılda doğudan gelen Nabatlıların saldırısına uğrarak onlarla karışıp gitmişler ve bu tarihlerden sonra ortaya “Nabatlılar Devleti” adıyla yeni bir devlet çıkmıştır.

Güney Arabistan'daki Mainliler ve Sebalılarda olduğu gibi Arap yazarları Nabatlılardan da hemen hemen hiç bahsetmemişlerdir. Bu yazarların eserlerinde her ne kadar Enbat adına rastlanıyorsa da onlar bu adla, başşehirleri Petra olan milleti değil, Mezopotamya ahalisini kastediyorlardı. Bunlar hakkında bilgiye, Bizans, Roma kaynaklarıyla Tevrat sifrlerinde ve son arkeolojik buluntularda rastlıyoruz.

Nabatlılar'ın asılları hakkında muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. *Petra*⁵¹ bölgesine nereden geldikleri de tartışmalı bir konudur⁵²; 1) Tevrat'ta bunların İsmail oğlu Nabayot soyundan üredikleri kaydediliyor. Evvelâ Irak dolaylarında iken sonraları batıya, Edom bölgesine gelmişler; 2) Arap yarımadasının Şemmar dağları bölgesinden gelmişler; -bu takdirde dahi buradan, doğrudan doğruya Edom'a değil evvelâ Mezopotamya'ya gidip yerleştikten sonra Asurluların oradan sürüp çıkarmaları üzerine Edom'a gelmişlerdir;- 3) Basra körfezi kıyılarından gelmişlerdir... ilâh. Bundan başka bunların soy bakımından Arap mı, Aramlı mı, oldukları da kesin olarak halledilmemiştir. Bunlardan kalma yazıtların Aram diliyle yazılmış olmasına göre hüküm veren bilginler bunların Aramlı olduklarını söylüyorlarsa da eski çağ ile uğraşan batı tarihçilerinin bunları Araplar arasında saymaları, yazıtlarda geçen Nabatlı hükümdar adlarının el-Haris

51 Edomlular zamanında kurulduğu, Nabatlılar'ın buraya gelişlerinde onların eline geçtiği anlaşılan Petra şehri, Tevrat'ta Petra adıyla geçmez. Aramcada “taşlık bölge” anlamına gelen Petra orada arapçada veya ibrancada aşağı yukarı aynı anlama gelen Sela' adıyla geçer. Bak. Tevrat, II. Kırallar, XIV, 7 ve İş'a'ya, XLII, II, Religion in Geschichte und Gegenwart adlı almanca ansiklopedinin Petra maddesinde, Tevrat'ta geçen Sela' şehrinin Petra şehri olmasının kuvvetle muhtemel olduğu kaydediliyor.

52 Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss, 67 vdd.; M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 98 vdd.

(eski Yunanlıların Aretas dedikleri), Ubade (eski Yunan Obadas'ı) ve Malik (eski Yunan Malikus'u)⁵³ gibi Arap adlarını taşımaları bunların Arap olmaları ihtimalini kuvvetlendiriyor⁵⁴.

Bunları, dillerine bakarak Aramlı saymak doğru olmaz; zira o sıralarda Aramca ve Aram yazısı epey yaygın bir durumda idi.

Milâttan önce yedinci yüzyıl sonlarına ve ünlü Asur kralı Asurbanipal (saltanatı: M.Ö. 668–626) çağına ait bazı yazıtlarda bu hükümdarın yendiği hükümdarlar arasında Nabat hükümdarı Natan da sayılmaktadır. Fakat burada adı geçen Nabatlıların, Irak Enbat'ı olması muhtemeldir. Bahsimize konu olan Nabatlıların sarih tarihlerine, Büyük İskender'in doğudaki savaşları sırasında yani M.Ö. dördüncü yüzyıl sonlarında raslıyoruz. M.Ö. birinci yüzyılda ölen Sicilyalı Diodor, büyük İskender'in kumandanlarından Antigonos'un⁵⁵ M. Ö. 312 yılında Petra şehrine karşı yaptığı saldırışı anlatırken Nabatlılar hakkında epey bilgi vermiştir.

Diodor bunların, on bin kadar muntazam ve seçkin asker çıkardıklarını, saldırıldıkları zaman sarp dağ başlarına çekildiklerini dar boğazları kapadıklarını, düşman ordusunun susuz çölü geçerek burarlardan onları kovalayamadıklarını kaydediyor. Diodor, Antigonos'un, Mısır'a hâkim olan büyük İskender komutanlarından Ptoleme'yi yenmek için buradan geçmek zorunda kaldığını, halbuki Ptoleme'nin önceden bunlarla anlaşmış olması yüzünden buradan ancak savaşla geçmesi gerektiğini, bunu, Nabatlıların, komşularıyla yapmakta oldukları küçük bir savaş zamanından faydalanarak yapabildiğini, bu geçişte bunların şehirlerini talan ettiğini fakat Nabatlıların, Antigonos ordusunu, geri dönerlerken kılıçtan geçirdiklerini söylüyor.

53 Bunlardan birinci Hâris M.Ö. 169'da, İrotimos dedikleri ikinci Hâris M.Ö. 110'da, birinci Ubade M.Ö. 90'da, Ribal (Rabbel) M.Ö. 87 yılında tahta geçmişlerdir. Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 68.

54 C. Brockelmann, bunların saray dillerinin daha son Akamenişler devrinden beri arameca olmasına rağmen Arap olduklarını kabul ediyor. Bak. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, N. Çağatay, ter. ss. 6 vdd.

55 Antigonos, Büyük İskender'in ölümünden sonra arkada kalan ve her biri İskender imparatorluğunun bir büyük parçası üzerinde devlet kurduklarından varisleri diye tanınan büyük komutanlardan biri ve belki onların en kuvvetlisi idi. Bu, İskender imparatorluğunun asıl parçasını yani Makedonya ve Anadolu'yu, Suriye'yi elinde tutmak istiyordu. Anadolu-Suriye hegemonyası yüzünden diğer komutanlarla 301 yılında Frikya'da İpsos mevkiinde oğlu ve halefi Demetriyos da yanında bulunduğu halde yaptığı savaşta öldü. Yerine, oğlu Demetriyos geçti. Bak. Albert Mahle ve J. İzak; Tarih-i Milet-i Şark ve Yunan farsça ter. Abdülhüseyn Hejir, ikinci baskı, Tahran, 1332 H. Şemsi, ss. 325. Ayrıca bak. J. Cantineau, Le Nabateen, I, 1 vdd.

Antigonos bunun öcünü almak için oğlu Demetriyos'u bunlar üzerine yollamış, Nabatlılar sonunda kendilerinin on misli düşmanla başa çıkamayacaklarını anlayıp Demetriyos'a Aramca mektup yazarak af dilemişler ve uyuşmuşlardı. Nabatlılar, anlaşıldığına göre bundan sonra durumlarını düzeltmişler, hükümdarları adına para bastırarak kadar ilerlemişlerdi.⁵⁶

M.Ö. 169 yılında saltanat sürmekte bulunan Nabat hükümdarı birinci Hâris, Selefkuslar Suriye hükümdarı Antiyohos Epifanes ile Mısır Ptolemelerinden Ptoleme Filomater'in çağdaşı idi. Bu iki hükümdar arasındaki savaşta *Selefkuslar, Nabatlılar*'ın yardımını istemişlerdir.

Nabatlılar, hükümdarları dördüncü Hâris devrinde Romalılarla kanlı savaşlar yapmışlardır.⁵⁷ Bundan sonra Nabatlılar devleti git-tikçe zayıflamıştır. Bu hükümdar zamanından itibaren hükümet iş-lerine kadınlar da iştirak etmeğe başlamış, Haldu ve Şakîle adlarındaki kadınlar adına da para basılmıştır; hattâ dördüncü Hâris'in halefi ikinci Malik'in ölümünden sonra karısı Şakîle, oğlu ikinci Ribal'e (Rabbel) vâsi olarak hükümet işlerini eline almış, sonra bu nüfuz, Ribal'in karısı Cemîle'ye geçmiştir. Nabatlıların son hükümdarı üçüncü Mâlik (saltanatı: M. 101-106) zamanında Roma imparatoru Trayan (saltanatı: M. 98-117) zamanında, bunun Suriye'deki vekili Kornelyus Palma (Cornelius Palma) adındaki komutanı,⁵⁸ Mısır ordusunun da yardımıyla başşehirleri Petra'yı ele geçirmiş ve böylece M. 106 yılında Nabatlılar devleti ortadan kaldırılmıştır.⁵⁹ Adı geçen *Petra* şehri, Sina yarımadası arazisine dahil bulunan Vâdi-i Musa adıyla anılan bir vâdide kurulmuştur.

Romalılar Nabatlıları ortadan kaldırdıktan sonra bu başarılarının hâtırasına para bastırmışlardı. Bir vakitler Sina yarımadasının ötesine, doğuda *Havran*'dan Irak'a, Medine şehri kuzeyindeki *Vâdi'l-Kura*'ya kadar genişlemiş ve eski Semud kavminin memleketi olan

56 C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 67 vdd.; Gustave Le Bon, Antigonos'un yolladığı 4600 kişilik orduyu Nabatlılar'ın imha ettiklerini söylüyor. Bak. La Civilisation des Arabes, p. 64.

57 Dördüncü Hâris, Milâttan sonra 9-40 yılları arasında saltanat sürmüş, bunun çağdaşı Roma İmparatoru Tiber 14-37 yılları arasında saltanat sürmüştür. Bak. C. Zeydan; el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 69 vdd.

58 Jean Starcky; Palmyre, p. 70.

59 Ign. Guidi: L'Arabie Anteislamique, Paris, 1921, p. 9.

Hıcr'ı ülkelerine katmış olan Nabatlılar, bu yenilmeden sonra bir daha bellerini doğrultamamış, dağılıp gitmişlerdir.⁶⁰

Nabatlılar kiralı Hâris devrinde yazılmış olup önemli bilgileri taşıyan bir mezar yazıtından, bunların Zu'-Şera, Menat ve Kays adlarındaki üç büyük tanrıları olduğunu anlıyoruz. Bilhassa bu Menat putuna, çok eski zamanlarda Mainliler ve Sebalılar devletlerinde ve İslâmiyetten önceki cahiliye çağında Hicaz bölgesinde de rastlıyoruz. Bu yazıtta aynen şu ifade yazılı bulunuyor: "Bu, el-Kasi oğlu Kehil oğlu Aiz'in kendi nefsi, çocukları ve nesli için, Nabatlıların kiralı olan ve milletini seven el-Hâris'in saltanatının dokuzuncu yılının Nisan ayında yaptırdığı mezardır. Elinde Aiz tarafından (verilmiş) bir yazı olup kendisinin veya Aiz'in hayatta iken müsaade ettiği herhangi birinin bu mezara gömülmesi caizdir. Zu'-Şera, Menat ve Kays, bu mezarı satan veya alan veya rehin eden veya hibe olarak veren veya kiralayan veya üzerine başka bir şey nakşeden (yazan) veya, yukarıda adları yazılmış olanlardan başkasını bu mezara gömen herkese lânet etsinler. Bu mezar ve üzerine yazdığım şeyler ebediyete kadar Nabatlıların ve Selâmîlerin kutlu saydıkları töreye (kaideye) göre kutlu bir haremdir (yani dokunulmaz bir yerdir)"⁶¹.

Bu yazıt el-Hıcr (Medain-i Salih) da bulunmuş ve M. 9-40 yılları arasında hüküm sürmüş olup Filopater ünvanı ile anılan dördüncü Hâris devrine aittir.

Yazıtta Hâris'in saltanatının dokuzuncu yılının Nisan ayında denmektedir ki bu kayıttan Nabatlılar'ın da Sebalılarda ve diğer eski devletlerin birçoğunda âdet olduğu gibi hükümdarların saltanat yıllarını takvim başlangıcı olarak kabul ettiklerini anlıyoruz. Nitekim M. 106 yılında egemenliklerini kaybeden Nabatlılar bu felâketli olayın tarihini, daha sonraki olayları sıralamak için bir takvim başlangıcı yaptılar.

Nabatlı tüccarlar, *Arap Yarımadası*'nın Mes'ud Arabistan denen bölgesinden aldıkları zamk-ı arabî ve günlük gibi ticaret mallarını

60 Bugün Kuzey Hicaz'da ve Sina yarımadasında yaşayan ve sayıları 70.000'i bulan Huveytalar'ın, bu Nabatlılar soyundan oldukları söylenir. Bunlar, bugün hurma mevsimlerinde Akabe körfezi güneyindeki Mekna'da otururlar, hurma mevsimi geçtikten sonra Mekna güneyinde ve Kızıl Deniz kıyılarındaki Muveylih bölgesi otlaklarında hayvanlarını otlatırlar. Bak. İslâm Ansiklopedisi, Huveytat maddesi. Nabatlılar hükümdarlarının saltanat sürelerini ve adlarını C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm adlı eserinde mufassalan dercetmiştir. Bak. ss. 69, bundan naklen M. Şemseddin (Günaltay) "İslâm Tarihi" adlı eserine aynen almıştır, ss. 108-109. Ayrıca bak. İsrail Velfenson: Tarih al-Lugat al-Samiye, 1929, ss. 134.

61 C. Zeydan: el-Arab Kalb el-İslâm, ss. 77 vdd.

yukarı limanlara getirmekte idiler. Bunlar göçebe bedevî araplar gibi değil, tüccar bir millet olarak görünüyorlar. Nabatlılar siyasî bir varlık olarak tarih sahnesine Milattan önceki IV. yüzyılda çıkmış görünüyorlar. Hükümdarlar saltanat sürelerini gösteren liste M.Ö. II. yüzyıldan sonraya aittir. Bunların ilki, M.Ö. 169 yılında tahta geçen Aretas adında biridir. Nabat krallığı M.Ö. II. yüzyılda Selefkuslar'ın anarşiye düşüp *Babilonya'yı*, *Filistin'i* ve batı kolonilerini birer birer elden çıkarmaları üzerine kurulmuştur.

Nabatlılar, refah devirlerine iktisadî imkânları sebebiyle ulaştılar. Onlar üç büyük ticaret yolu üzerinde bulunuyorlardı. Selefkuslardan sonra hâkimiyet İranlılara geçince Romalılarla Partlar savaş halinde olduklarından bu yollarda ticaret Nabatlılara geçti. Bu üç ticaret yolu şunlardır:

1) *Basra Körfezi yolu*: burada mallar *Gerha'ya* boşaltılıyordu; bu mallar Arap Yarımadası'nı *Hayil* yolu ile geçip *Teyma'ya* ve *Hıcr'a* (Medain-i Salih) ulaşıyordu.

2) *Yemen yolu*: Sana'dan Mekkeye, Medineye ve oradan *Hıcr'a* geliyordu.

3) *Kızıl Deniz yolu*: Ticaret malları Akabe Körfezi ucundaki *Aila* (Eyle) ya boşaltılıyor, oradan, *Petra'ya*, daha sonra *Löke Kome'ye* ulaşıyor, buradan *Hıcr'a* varıyordu. Bu yollarla *Hıcr'a* gelen mallar *Petra'ya* taşınıp tabii ve taştan depolara yerleştiriliyordu. Bu mallar, ana merkez halinde olan *Petra'dan Ariş'e* (Rhinosolura), oradan Suriye, Gazze veya Mısır yoluyla Yunanistan'a ve İtalya'ya ulaşıyordu. İşte bu muazzam ticarî trafik, Nabatluların refahını sağlıyordu. Devletin iyi düzenlediği gümrük tarifeleriyle hazine çok zenginleşti. Gümrük resmi yüzde yirmibeş olarak alınıyordu. Daha sonra güneyde *Hıcr* ve *Löke Kome'yi* zapt ettiler ve buralar da zengin birer ticaret merkezi haline geldiler. Nabatluların daha güneye inmelerine Lihyanîler'in mani oldukları tahmin edilebilir. *Gazze*, Ak Deniz'de ihraç limanları idi fakat M.Ö. 96 yılında Yahudi kralı *Alexandre Jannee* bu şehri zapt edip tahrip etti.

M.Ö. 85 yılında bir Nabat kralı, muhtemelen III. *Aretas Philhellene*, Kana savaşında Suriye kralı XII. *Antiochus'ü* mağlup ve katl etti. Aynı şekilde *Adida'da* Yahudi kralı *Alexandre Jannee'yi* mağlup etti. Bu galibiyet Nabatlılara *Petra'dan Şam'a* (Madaba, Amman, Bosra yolu ile) giden yola hâkimiyetlerini temin etti. Nabatlular, Romalılar karşısında tutunamadılar ama Şam güneyinde

Havran'ı sağlam bir şekilde işgal ettiler. Nabatlılar, Suriye çevresinde *Bosra*, *Petra* ve *Hicr*'da birer ticaret merkezi kurdular. M.Ö. 85 den, M.S. 106 yılında *Petra*'nın tahribine kadar oldukça geniş bir bölgeye hâkim oldular.

Nabat kıralları, komşu arap kabileleri üzerinde, yarı yarıya para ile, yarı yarıya da silah kuvvetiyle hâkimiyet kurdular fakat sonunda, kendilerini ortadan kaldıran Romalılar gibi müthiş bir komşuya çattılar. M.Ö. 66 yılında *Pompee*, Şamı işgal etti. M.Ö. 62 de *Pompee*'nin bir komutanı *Petra* şehri üzerine yürüdü, Nabat kralı III. *Aretas*, Roma ordusunun geri dönmesini para ile temin etti; 300 talent'e (bir nevi Roma parası) barış imzalandı. Bu tarihten sonra, Romalılar Nabatlılara bir uyruk devlet gözüyle baktılar; Nabatlılar ise bu uyrukluğa, şekli bir uyukluk gözüyle bakıyorlardı.

M.Ö. 31 yılında Roma İmparatoru *Antoine*, *Yehuda* kralını Nabatlılar üzerine saldırttı fakat *Yehuda* kralı *Herode*, müthiş bir yenilgiye uğradı.

Naba kralı IV. *Aretas*, Romanın müsaadesini almadan tahta oturdu ve bundan sonra da Romalılar Nabatlıları sadece şımarık bir uyruk değil, aynı zamanda ticaret alanında da bir rakib saydılar, Roma İmparatoru *Auguste*'ün hâkimiyeti sırasında doğu ticaret yolu, *Hind-Kızıl Deniz* ve *Mısır* yönünde geliştirildi. Bir müddet sonra da Romalılar güney Arabistan'ı ele geçirmek için teşebbüse giriştiler fakat Nabat kralı *Obodat*'ın komutanının onları yanlış yollara yöneltmesi sebebiyle bu teşebbüs başarısızlığa uğradı. İmparator *Neron* zamanında bir Roma akını *Yemen*'deki *Aden* şehrine ulaşip orayı tahrip etmiş görünüyor fakat Romalılar güney Arabistana sağlam bir şekilde yerleşemediler.

Milâdî birinci yüzyıl ortalarından itibaren Nabatlıların refah devri ağır bir tehlikeye düştü. *Trajan* zamanında M. 106 yılında Nabatlılara son darbe indirildi. Romalıların Suriye valisi *A. Cornelius Palma*, *Petra* şehrini işgal etti; böylece Romaya yeni bir eyalet, Arabistan eyaleti katıldı fakat, Romalılar *Aila*'dan daha aşağıya inmediler ve bütün güney Nabat ülkeleri: *Medyen* ve *Hicaz*'ın kuzeyi özgür olarak kaldı. Böylece, küçük bir Nabat devleti kalıntısı bir müddet daha devam etti. Nabatlı tüccarlar *Yesrib* (Medine) şehrinde yerleştiler ve peygamber Hz. Muhammed zamanında bile orada bir *Nabat pazarı* (Sûk al-Nabat) mevcuttu. Hatta eski islâmî kaynaklarda, Nabatlı yağ tüccarlarının, Medinedeki müslümanlara Suriye halkı ve ora hâkimi bulunan Bizanslılar hakkında bilgi verdikleri kayıtlıdır.

Daha sonra, *Petra*'nın ticaret merkezliği rolünü *Palmyra* şehri aldı.

Nabat Hükümdarları

I. Haretat	M.Ö. 169 a doğru.
I. Rabbel	140 a
II. Haretat (-Erotimus)	aşağı yukarı M.Ö. 120-96.
I. Obodat	M.Ö. 90 a doğru.
III. Haretat	M.Ö. 87-62.
II Obodat	M.Ö. 62-60.
I. Malikho	M.Ö. 60-30.
III. Obodat, Tanrı, Malikho'nun oğlu ve veziri Syllaios:	M.Ö. 30-9.
IV Haretat. Obodat'ın kardeşi Huldo, sonra Şukailat:	M.Ö. 9-M. 40.
II. Malikho, Huldo'nun oğlu ve Şukailat II, Malikho'nun kız kardeşi	M. 40-71.
II. Rabbel, Malikho'nun oğlu. Veliahd:	
II. Şukailat, kraliçe Gamilat	M. 71-106.

Nabatlılarda Dil ve Kültür

Nabatlılar araptırlar. Bunlar ırkan Suriye çölündeki ve kuzey Arabistandaki araplarla aynı menşedendirler; yalnız dil ve yazı ile onlardan ayrılırlar; hiç değilse yazı dilinde bu ayrılık belirlidir.

Main ve *Seba* devletleri alfabetik yazı ve dilleri vasıtasıyla, *Ken*'an yazısı ile ilk sıralarda müşterek asıllı bir menşe'den gelmediler ve eski *Yemen Medeniyeti*, kuzey Arabistan'a çok önemli etkiler yapmıştır. *Main* ve *Seba* medeniyeti o kadar kuvvetli idi ki bunların Nabatlılarla temasları daimî idi; bu bakımdan güney Arabistan alfabetinin ve lehçesinin Nabatlılar üzerine tesir edeceği akla gelir fakat durum böyle olmadı; çünkü altıncı yüzyılda Med-Pers kırallığı Yeni Babil İmparatorluğuna varis olduğu zaman *aramca*, idare ve ticaret alanındaki faaliyete, yazısı ile ve dili ile hâkim oldu. Hatta *aramca*, İranlı Akamanişlerin resmî dili bile oldu. Bu sebeple İrandan batı Anadoludaki Lidya'ya kadar *aramca* belgelere raslanmaktadır. Büyük İskender istilası sonunda M.Ö.IV. yüzyıl sonlarında İrana hâkim olan Selekuslar yunancayı getirdiler fakat, samî uluslara yabancı olan

bu dil karşısında aramca gerilemiş görünmüyor. Bütün Mezopotamya'da *aramca*, akadcanın yerini aldı. Bu dil, Mısır'da M.Ö.V. yüzyıldan itibaren Yahudi kolonileri arasında yazı dili olarak kullanılıyordu.

Nabatlılarda halk muhakkak ki arapça da kullanıyordu. Hattâ bunlar, eski Yunanlılarla (Suriye, Selekuslar ve Mısır'daki Ptolemlerle) daimi temasta olmaları dolayısıyla, yüksek tabakadan bazı kişiler herhalde grekçe de biliyordu. Sonraları mezarların, abidelerin yapılışında grek etkisi de olmuştur. Ele geçen Nabat yazıtları M.Ö.I. yüzyıldan Milâttan sonra IV. yüzyıla kadarki zamana aittir. Nabatlılar bize, Palmirlilerden daha eski metinler vermektedirler. Nabatlılar tarihi yalnız *aramca* bakımından değil, *arapça* bakımından da önemlidir. Bunlar sonradan son derece kuvvetli bir Arap tesirine maruz kalmışlardır. Araplardan yalnız özel isimler değil kelimeler de almışlar, dillerine çok az da gramer kaideleri girmiştir. Bunlarda *aramca*, arapçadan alınan kelimelerle gittikçe fakirleşmiş ve Milâdi IV. yüzyıl başlarından itibaren, *Nabat yazısı* kullanarak oldukça saf bir arapça ile yazmağa başlamışlardır.

Nabatlıların kullandıkları rakamlar, Fenikelilerin kullandıklarının aynıdır 4 ve 5 rakamları Fenikelilerinkinden farklı olup bunlar Nabatlılara has ve yeni rakamlar gibi görünüyor⁶².

PALMİRLİLER

Eski Arap devletleri içinde şüphesiz tarihlerini en iyi bir şekilde bildiğimiz, Tedmurluların (Palmyra) tarihidir. Bunun sebebi elbette, buranın, gelişmeğe elverişli bir bölgede mükemmel bir şehir çehresi almış olması, ayrıca çok eskidenberi Roma âlemi ile sıkı temas muhafaza etmesi ile Roma tarihçilerinin sık sık bunlardan bahsetmeleri ve maddî medeniyet kalıntılarının zamanımıza kadar pek bozulmadan gelebilmiş olmasıdır.

Greko-Romen çağda Palmira denen vahaya Araplar Tedmur derler. Hem devlet hem de bir şehrin adını üzerinde toplıyan Palmyra veya Tedmur, Şam şehrinin 260 km. kuzey doğusunda ve Fırat nehrinin 140 km. batısında, güneyde eski *Filadelfiya* yani şimdiki *Amman* şehrinde başlayıp Rusafe (eski Sergiopolis) kuzeyinde Fırat nehrine

⁶² Bu hususlarda tafsilât için bak. J. Contineau, Le Nabateen, tome I (notions générales-écriture, grammaire), Paris 1930, Tome II (choix de textes, lexique), Paris, 1932

ulaşan ve Diyoklesyan yolu diye anılan eski meşhur ticaret yolunun üstünde önemli bir şehirdir. Tedmur adı çok eski bir addır. Bu ad'a ilk defa M.Ö. ikinci binin başlarına ait yazıtlarda raslıyoruz. Asurlular devrine ait ticarî bir mukavelenin yazılı bulunduğu, eski Kapadokya'daki *Kültepe*'de ele geçirilen bir tablette yazılı şahitler arasında Puzur-İştar adındaki bir Tedmurluyu görüyoruz. Bu adam şüphesiz Kapadokya tabletlerinde görülen Amurrululardandı ⁶³.

Tedmur şehrinin adı Asurlular devrinde Ta-ad-me-er diye kaydediliyor. Meselâ gene o devirde Na-şa-la-a veya Na-za-la diye anılan ve Greko-Romen devrinde Nazala denen yer bugünkü *Karyeteyn*'den başka bir yer değildir.

Asurlular'ın ilk fatih kralı 1. Tiglatplezer (saltanatı: M.Ö. 1115-1093) in Fırat bölgesine yaptığı 20 seferden bahsedilirken Tedmur'a kadar geldiği zikrediliyor; başka bir belgede Aramlılar'ın Suriye'de Amurrulular'ın yerine halef olduklarını gösteriyor ⁶⁴.

Ortazamanda ve yenzamanlarda batılulardan bazı kimseler Palmir'e uğramış ve buranın durumu hakkında bilgi veren yazılar bırakmışlardır.

Bu cümleden ilk defa bir İspanyol Yahudî hahamı olan Benjamin de Tudele M. 1172 yılında Palmir'e uğramış ve bu şehirde oturmakta olan 2000 Yahudi ile görüşmüştür. 1616 ve 1625 yıllarında İtalyan, Pierre de la Vallee ve 1630 da Jean-Baptiste Tavernier ziyaret etmişlerdir. 1678 yılında Halep'teki bir İngiliz gurubu *Palmir*'e yollanmış fakat bedeviler tarafından esir edilip fidye ile kurtulmuşlar, sonra tekrar gidip dört gün kalmışlar, içlerinden Halifax adındaki papas bazı yazıtları kopye etmiş, bunlardan üçünü yayınlamıştır. 1774 de Barthelmy adındaki papas, üzerinde 547 tarihini taşıyan ⁶⁵ ve bir Palmirlinin Aglibolus ve Malecbelus adlarındaki tanrılar adına yaptırdığı anıttan bahseden bir yazıtı yayınladı. 1787 yılında Volney "Suriye'ye seyahat" adlı kitabını yayınladı. H. Waddington 1861 yılında yüzden fazla Palmir metni kopye etti. 1881 yılında Prens Lazarev, meşhur "Palmir Kanunu"nu buldu. Bu kanun 1901 de *Le-*

63 Jean Starcky: Palmyre: Paris, 1952, p. 27 ve Albert Champdor: Les Ruines de Palmyre, Paris 1953, 6. ed. p. 25.

64 Jean Starcky: Palmyre, p. 28.

65 Bu tarih, Palmirlilerin kullandığı Selekus tarihidir; Milâdi 236 yılına denk gelir.

ningrad'daki Ermitaj müzesine nakledildi. Adı geçen Palmir Kanunu M. 137 yılında yazılmıştır⁶⁶

Palmir'e bundan sonra ilim heyetleri gelmeğe devam etmiştir. Meselâ 1902 de ve 1917 de Alman bilginleri gelip kazılar yapmışlardır. Bilhassa 1924–1939 yılları arasında yapılan sistemli bir çalışma sonunda elde edilen yeni vesikalar Palmir medeniyeti ve dini alanındaki bilgilerimizi arttırmıştır⁶⁷.

Palmir yazıtlarının en eskisi M.Ö. 44 tarihini taşımaktadır. Bu 44 tarihi galiba Bel tapınağında hizmet eden din adamlarından bahsediyor. M.Ö. 41 yılında Antuvan (Antoin)⁶⁸ Palmir'e saldırdı. İran pazarlarından Hindistan ve Arabistan mallarını satın alıp Romalılara satan tüccarlar şehri Palmir halkı, mallarını mülklerini alıp Fırat nehri kıyılarına kaçtılar. Romalı askerler Palmir'de kimseyi ve hiçbir şey bulamayıp elleri boş döndüler. Pompe'nin M.Ö. 63 yılındanberi Suriye bölgesini bir Roma eyaleti haline getirmiş olmasına rağmen M.Ö. 41 yılında Palmir, hâlâ özgürlüğünü elde tutuyordu⁶⁹ Palmir senası, Flavyen devrine kadar (M. 75–76) metinlerde geçmiyor. Daha sonra kurulmuş olmakla beraber bu sena, Hadriyen (saltanatı: M. 117–138) devrine kadar basit bir belediye meclisi halinde kaldı. Esasen birinci yüzyıl başındanberi Palmir ticareti siteyi zenginleştirdi ve meselâ Bel tapınağı gibi eski tapınakları, Roma tarzında onarttılar⁷⁰.

Milâdî beşinci yüzyıl gramercisi Etiyen (Etienne), Palmirlilerin, şehirlerinin adını Hadriyen devrinden sonra *Hadrianapolis*'e çevir-

66 Bak. Jean Starcky: Palmyre, p. 15 vdd.

67 Albert Champdor: Les Ruines de Palmyre, Paris, 1953, 6 ed. p. 20 de bu hafriyat ve araştırmaların uzun bir özeti vermektedir.

68 Antuvan (Antoin), M. Ö. 44 yılında Jül Sezar'ın ölümü üzerine iş başına geçen ikinci üçlü idare (Triumvira) elemanlarının başta geleni idi. Diğer iki eleman Oktavyen ve Lapidus önemli bir rol oynamıyorlardı. Bunlar arasında çok geçmeden rekabetler baş göstermiş, Antuvan, kendisine emniyetli bir yer olarak doğuyu seçmiş ve buraya yürüyerek Palmir'e gelmiş, burayı Roma'ya ilhak etmiş M.Ö. 41 yılında Mısır Kraliçesi Kleopatra'ya rastlayıp onunla maceraya başlamış, Roma başkentini Mısır'daki İskenderiye şehrine taşıyacağı şayiisi üzerine Roma donanması Mısır üzerine yürümüş, Kleopatra Mısır gemileriyle kaçmış, Antuvan da onun arkasından gitmiş, donanması mağlûp, kara ordusu esir düşmüş (M.Ö. 31 yılından sonra) ve sonunda Antuvan intihar etmiş, yerine Oktavyen imparator (Avgust) ilân edilmiştir. Bak. L. Homo: L'Empire Roman, Paris, 1925, p. 9–20.

69 Bak. Jean Starcky: Palmyre, p. 31. Bugüne kadar ele geçen Nabatlılar yazılı belgelerinin hemen hepsi, J. Cantineau tarafından yayınlanmıştır. Bak. J. Cantineau, Le Nabatéen, Paris, 1932, cilt II, s. 1–51.

70 Bak. bundan evvelki notta geçen eser, ss. 37.

diklerini, zira Palmir'in, Hadriyan tarafından yeniden kurulmuş olduğunu söylüyor. Bundan sonraki yazıtlarda da şehrin adı "Hadriana Tedmur" veya "Hadrianos Palmyrenos" şeklinde geçiyor⁷¹.

Palmir, Hadriyan devrinden (M. 117–138) Septim Sever (M. 193–211) devrine kadar Roma imparatorluğunun serbest şehri olmuştur⁷². Severler hükümdar sülâlesi zamanında (M. 183–235) Palmir, Roma'nın bir sömürgesi haline gelmiştir⁷³.

Palmir'e kuvvetli bir devlet çehresi veren hükümdarların ne zaman peyda oldukları açık olarak belli değildir. Aleksandr Sever'in ölümü (M. 235) ile İlliryalı generallerin başa geçmeleri (M. 268) arasında Roma imparatorluğu birçok defalar, barbar saldırılarıyla ve iç ayaklanmalarla karşılaştı. Bu karışık devrin tarihini yazan eski tarihçiler birdenbire karşımıza meşhur İran şahı Şapur'u (saltanatı: M. 241–272) yenen Palmir hükümdarı Odenat'ı çıkarıveriyorlar. Aynı adı taşıyan bir ceddinin mezar taşından, Odenat'ın dip dedeleri hakkında biraz bilgi alabiliyoruz. Bu mezar taşında: Hayran oğlu Vehbellat oğlu Nasor oğlu ünlü senatör Septimus Odenat diye geçiyor⁷⁴. Bu adamın oğlu Hayran'a ait olup M. 251 ekiminde yazılmış bir yazıtta bu Hayran'ın da senatör olduğu kayıtlıdır. Buna göre Hayran'ın senatör ve Palmir başkanı (şefi) olduğu anlaşılıyor ki Roma imparatoru Hadriyan tarafından meydana getirilmiş olan serbest şehir böylece bir nevi Arap prensliği haline gelmiş oluyor. Aynı mezar sütununun yakınında Nasor'un oğlu büyük Odenat'ın heykeli bulunuyor. Şehrin kuyumcular loncasının yaptırdığı bu anıt M. 258 yılı Nisan ayına denk gelen bir tarih taşıyor. Bu Odenat'ın taşıdığı (Consulaire) ünvanı bize imparator Valeriyen (saltanatı: M. 253–260)in onu, *Palmir*'den başlayan ve Suriye ve Fenike'yi içine alan bölgenin valiliğine tâyin ettiğini gösteriyor. Odenat, M. 262–268 yılları arasında kumanda ettiği Roma orduları ile Sasanîlerin başkenti *Ktezifon* (Selökiya veya daha sonraki adıyla Medayin) a karşı iki yeni sefer yaptı ve büyük bir başarı ile sonuçlandı. Bu seferin sebebi şudur:

71 İmparator Hadriyan ziyaret için M. 129 yılında Palmire gelmiş ve adına Baalşamin tapınağının sütunlarından birine bir kitabe yazılmıştır. Bak. A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 36–37.

72 Jean Starcky; Palmyre, p. 38.

73 Bak. bundan evvelki notta adı geçen eser, ss. 47 ve A. Champdor; Les Ruines de Palmyre, p. 39.

74 Bak. Jean Starck; Palmyre, p. 53.

İran kıralı Şapur, ülkesine katmak üzere Palmir'e yürümüştü. Yolda iken Roma imparatoru Valeriyen'in Mezopotamya'ya doğru ilerlemekte olduğunu öğrendi. İki ordu bugünkü *Urfa* yakınlarında karşılaştı. Burada vuku bulan Romalılarla Sasanîlerin savaşı çok kısa sürdü. Roma ordusunda çıkan tifüs salgını askerleri kırıp geçirmişti. Valeriyen, Şapur'dan mütareke istedi fakat kurnaz Şapur, ebedî barış şartlarını görüşmek üzere Valeriyen'i yanına davet etti. Valeriyen gayet az bir maiyet alayı ile Şapur'un ordugâhına vardı; fakat varır varmaz derhal yanındakiler öldürüldü. Roma imparatoru esir edildi. O çağın tarihçilerinin dediklerine göre Şapur, Valeriyen'i, ata bineceği zaman üzerine basarak binek taşı gibi kullanmış. Bunun üzerine Şapur, Valeriyen'in ordusu perişan olduğundan Anadolu'ya yürüdü, her yeri yıkıp yaktı, Suriye'yi, Kilikya'yı, Kapadokya'yı işgal etti, Tarsus'u aldı, Kayseri'yi kuşattı, önüne gelen şehri yağma etti. Bu sırada Odenat, *Palmir*'in ileri gelenlerini hediyelerle Şapur'un yanına yolladı bir dostluk bağı kurmak istediğini bildirdi. Başarılarından mağrur olan Şapur, kendi gibi büyük bir hükümdarın huzuruna, onun gibi küçük bir emîrin elçi yollamasını hakaret saydı gelen heyete çıkışarak hediyelerini nehre attırdı. Bunun üzerine Odenat kabilelerini çağırdı, Valeriyen'in dağılan ordusunu topladı, meşhur *Palmir okçuları*'ni da yanına alıp İran'ın başkenti Ktezifon önünde görüldü, şehri tahrip etti, Şapur'un oğullarını, odalıklarını esir etti, büyük bir ganimet ele geçirdi. Valeriyen'in ve Roma'nın öcü alınmış oldu. Roma'da, bedbaht Valeriyen'in yerine tahta geçen oğlu Galyen bu haberi duyunca Roma'da şenlikler yaptırdı; Odenat, Roma'nın doğu eyaletleri imparatoru ilân edildi. Kendisine Roma imparatorlarının taşıdığı Avgust unvanı verildi ve Roma imparatorunun doğuda ortağı sayıldı⁷⁵. Kırk diktatörün hayatı (*Vie des trente Tyrans*) adlı eserin yazarı Trebellius Pollion, Cyriades⁷⁶, Odenat, Vehb el-Lât ve Zeyneb'i de zikrediyor. Yazar, Odenat ve karısı hakkında şöyle söylüyor: "Tedmur kıralı müthiş bir kabile başkanıdır. O, ırkından olan herkes gibi çölün sıcağına ve değişikliklerine katlanmasını biliyordu. Doğu kadınlarının en asîli ve -Cornellius Capitolinus'a bakılırsa- en güzeli olan onun karısı Zeyneb de kendisi gibi çok cesurdu"⁷⁷.

75 Bak. A. Champdor; *Les Ruines de Palmyre*, p. 44-47. ve A. Christensen; *L'Iran Sous les Sassanides*, Copenhagen, 1944, 2. ed. p. 220 sqs.

76 Trebellius Pollion'un zikrettiği bu Cyriades, Antakya'da kendini imparator ilân eden bir kimse idi. Bak. A. Champdor; *Les Ruines de Palmyre*, p. 44 ve A. Christensen; *L'Iran sous les Sassanides*, p. 220 sqs.

77 Bak. A. Champdor; *Les Ruines de Palmyre*, p. 43.

İran seferlerinden biraz sonra Barbarlar Kapadokya'ya saldırdılar ve Odenat onlara karşı sefere gittiğinde yeğeni tarafından öldürüldü⁷⁸.

Eğer Odenat, Roma imparatorluğunun bu zayıf zamanında askerî kuvvetlerin başına geçmeseydi Romalılar için doğuda her şey kaybolmuştu; o, önce karısı Zeyneb ve büyük oğlu Herod ile birlikte kırıllara verilen ünvanı aldı. Odenat ve oğlu Herod, İran savaşından dönüşte imparator ünvanıyla selâmlandılar.

J. Starcky, Odenat'ın öldürülmesini şöyle anlatıyor Odenat, yeğeni Maeonius tarafından öldürüldü. Maeonius, işlediği bu cinayette Odenat ile birlikte onun oğlu Herod'u da öldürdü. Bu Herod, Odenat'ın Zeyneb'ten doğma oğlu değil, daha evvelki karısından doğma idi ve saltanatta babasıyla ortaktı. Zeyneb her fırsatta Herod hakkında övey analık yapıyor, bu durum, babasının onu daha fazla sevmesine sebep oluyordu. Söylendiğine göre Zeyneb, saltanata kendi oğlunun geçmesini sağlamak için kocası Odenat'ın yeğeni Maeonius ile anlaşmış, kocasını ve övey oğlunu öldürttü.⁷⁹ Odenat, M. 30 Ağustos 267 ile 29 Nisan 268 tarihleri arasında öldürülmüştür. Zeyneb'in oğullarından Vehb el-Lât, babasının ölümü üzerine onun sahip olduğu kırıllar kiralı ünvanını aldı.

Zeyneb, bundan sonra oğlu adına saltanatı ve idareyi eline aldı M. 271 veya 272 başlarında, Roma imparatorluğunun zengin doğu eyaleti Mısır'ı ele geçirmeğe niyet etti. 70.000 kişilik Palmirli, Suriyeli ve diğer Barbarlardan meydana getirilen ve Zeyneb'in adamlarından Zabdas'ın komuta ettiği ordu Mısır'a girdi, 50.000 kişilik Mısır ordusunu yendi ve Mısır'da 5.000 kişilik bir muhafız kıtası bıraktı.

Zeyneb ve oğlu Vehb el-Lât, bastırdıkları paralar üzerinde gördüğümüz gibi kendilerini Avgust ilân ettiler. Onlar Avgust yerine Septimi lâkabını kullanıyorlardı ama bunun mânası Avgust'tur.⁸⁰

78 A. Champdor, Odenatın, M. 268 yılında, Cebel-i Sincar'da ayaklanan Kürtlere karşı çıktığı ve tafsilâtı açık olarak bilinmeyen bir seferde öldüğünü, bazılarına göre de karısı Zeyneb tarafından göçebelere öldürtüldüğünü kaydediyor. Bak. Les Ruines de Palmyre, p. 56. sqs.

79 Bak. J. Starcky; Palmyre, p. 53 sqs. yazar, Zeyneb'in babasının adının Antiochus olduğunu da kaydediyor; bak. aynı eser, ss. 64.

80 Roma tarihi ile uğraşanlar bu olayı biraz farklı anlatıyorlar; meselâ L. Homo bu hususta şöyle diyor: "Orelyen, kendinden önceki hükümdarların tersine olarak M. 270 yılında yaptığı şekli bir anlaşma ile, evvelce İmparator Galyen'in, Palmir kralı Odenat'a verdiği unvan ve nüfuzu yani dinî başkanlığı ve Palmir kırıllığı ünvanını, Odenat'ın

Zeyneb'in Mısır'a giden orduları geri döndükten sonra o, bu defa da Anadolu'ya göz dikti. Gene askerlerin başına geçen komutan Zabdas, ordusunu, bir güçlüğü uğramadan Anadolu'nun kalbine, *Ankara*'ya (Anycr) kadar ilerletti. Bitinya kendiliğinden itaat etti. Boğaziçi'nin kilit şehri *Kadıköy* (Chalcedoine), Suriyelilere kapılarını kapadı. Durumdan haberdar olan Orellyen (saltanatı: M. 270-275) *İtalya*'dan çıkıp ordusu ile birlikte İllirya ve Makedonya'dan geçti süratle Anadolu'ya geldi. Ankara'yı kuşatıcılardan kurtardı, Mısır'a bir ordu yollayıp geri aldı. Bu sırada Zeyneb Antakya'ya gelmişti. İmparator Orellyen, *Asi* (Oront) nehrine ulaştı, fakat doğrudan doğruya Palmir ordusu ile karşılaşmaya cesaret edemedi; evvelâ kaçır gibi yaptı. Palmirliler arkasına düştüler, o bu defa birdenbire geri dönüp Palmir ordusunu kılıçtan geçirdi. Palmirliler *Humus*'a (Emessa) doğru yöneldiler. Orellyen zaferle Antakya'ya girdi ve Zeyneb'in dostu olan Samosat'lı papas Pol'ü oradan sürüp çıkardı ve hemen Humus'un yolunu tuttu. Zeyneb'in komutanı Zabdas'ın, *Dafne* yanındaki bir tepede düşmanı oyalamak için bıraktığı artçı kuvvetleri temizledikten sonra Humus şehri önlerine geldi. Burada Zabdas'ın 60.000 kişilik bir ordusu vardı. Şehrin önünde iki ordunun karşılaşmasıyla müthiş bir insan kırımı oldu; savaş alanı insan ve at ölüleriyle doldu, Palmir ordusundan sağ kalanlar şehre sığındılar. Zeyneb burada çabucak bir savaş kurulu topladı oy birliği ile *Palmir*'e geri çekilmeğe karar verildi. Palmir ordusu Humus'tan geri çekildikten sonra Orellyen şehre girdi, şehrin koruyucu tanrısı Hebogabal'i ziyaret etti ve hemen Zeyneb'in peşine düştü. Palmir'e 150 km. lik mesafeyi bir haftada aştı ve Palmir'i kuşattı. Zeyneb, hayatının bağışlanacağı vaad edilen teslim olma tekliflerini reddetti ve cevap olarak İran'dan, Araplardan ve Ermenilerden yardım alarak kendileri ile savaşacağını bildirdi. Orellyen, Sasâniler kralı Şapur tarafından yollanan yardım kuvvetlerinin gelişini, ordu kuvvetleri ile veya onlara para vermek suretiyle önledi. Zeyneb ve yanındakiler Palmir'i kuşatan Roma ordusunun açlık sıkıntısı çekeceğini sanıyorlardı, halbuki bunun aksi meydana geldi yani bizzat kuşatılanlar, Palmir halkı bu sıkıntıya düştüler. Bu tehlikeyi gören Zeyneb, İran hükümdarı

oğlu Vehb el-Lât'a da verdi. Vehb el-Lât para bastırmak hakkına da malikti. İmparatorluğun batı kısmı işgal edilmek tehlikesinde bulunduğundan Orellyen, Palmir ile arayı bozmak istemiyordu. Vehb el-Lât, bastırıldığı paralar üzerinde Roma İmparatorluğuna ait unvanları kaldırıp yalnız imparatorluğun kendine verdiği unvanları koydurunca iş değişti. Bu, Roma ile açık bir savaş veya Palmir'in tam egemenliğini ilân etmesi demektir" bak. L'Empire Roma Paris, 1925, p. 100-103.

Şapur'dan yeni bir yardım istemeğe karar verdi; gizlice, iyi koşan bir hecin devesine binerek Palmir'den çıkıp Fırat nehrine ulaştı. Kendisini kovalayan Roma atlıları yetiştiği zaman Zeyneb nehirde bir kayığa hemen yeni binmişti; onu yakalayan Roma atlıları beraberlerinde alıp Orelen'in ordugâhına götürdüler. Bunun üzerine kuşatılanlar arasında barış yapma taraftarları çoğaldı ve surun üstüne gelerek galipten af dilediler. Orelen âlicenaplık gösterip armağanlarla gelen bir heyeti kabul etti; bu heyet şehrin yağma edilmesini önledi; hükümdar anlaşma ile şehre girdi (M. 272 yılı sonbaharı)⁸¹. İmparator Orelen, *Tyane*'daki gibi şehrin çapul edilmesini önledi fakat şehrin hazinelerini, kıraliçeyi ve bazı Palmir ileri gelenlerini birlikte alıp Humus'a gitti. Zeyneb'in bazı danışmanlarını öldürmekle yetindi. Plotin'in öğrencisi olup aslen Suriyeli bulunan filozof Lonjin, bu öldürülenler arasında idi⁸².

Tarihçi Zosim'in yazdığına göre Zeyneb, Roma yolunda hastalıktan veya kendisine verilen yemekleri yememek suretiyle açlıktan öldü⁸³.

Orelen, Tuna nehri kıyılarına vardığında Palmir, ilk ayaklanmanın elebaşlarından Apse (Apsee) idaresinde ayaklandı. Orelen hemen Palmir'e geri döndü ve savaşız şehre girdi (M. 273). Bu defa şehri yağma ettirdi ve yaktırdı, kadın, çocuk ve ihtiyarları ve köylüleri öldürttü; fakat ayaklananlar tarafından harekete getirilmiş olan Antiyoküs'ü (Antiochus) cezalandırmak tenezzülünde bulunmadı⁸⁴. Bu

81 Palmir devletinin bütün tarihi hakkında olduğu gibi bu siyasi tarihi hakkında da en iyi bilgiyi J. Starcky'nin "Palmyre" adlı eserinde ve A. Champdor'un "Les Ruines de Palmyre" adlı eserinde buluyoruz. Palmir devleti tarihinden, C. Zeyden "el-Arab Kabl el-İslâm" adlı eserinde, ss. 79 vdd., bundan naklen M. Şemseddin (Günaltay) "İslâm Tarihi" adlı eserinde, ss. 119 vdd. ve Ali Cevad "Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm" (1952, Bağdad, 2 cilt.) adlı eserinde bahsetmektedirler. Tedmur devletine ait belgeleri de İsrail Velfenson'un "Tarih ül-Lûgat is-Samiye" adlı önemli kitabında buluyoruz, ss. 127.

82 Lonjin (Longines) M. 213 yılında Humus'ta doğmuş olup yukarıda görüldüğü gibi Roma İmparatoru Orelen tarafından M. 273 yılı başlarında öldürülmüştür. Larousse du XX. siecle, Longine maddesi. J. Starcky, ss. 62.

83 Jean Starcky, Palmyre, p. 63.

84 Aynı eser, ss. 64. Kıraliçe Zeyneb'in babasının adının Antiochus olduğunu önce de kaydetmiştik, fakat burada adı geçen Antiyoküs (Antiochus)ün, Zeyneb'in babası olup olmadığı açıklanmamıştır. Roma tarihçisi L. Homo, Palmir'deki ayaklanma ile birlikte Mısır'daki durumu da yazıyor; bu hususta "...Orelen batıya geri döndü; fakat yolda, Tedmur'de tekrar isyan çıktığını Antiyoküs adında birinin kıral ilân edildiğini, Mısır'daki İskenderiye'de de Firmus adında birinin baş kaldırdığını duydu. Orelen çabucak geri döndü. Tedmur'de halkı kılıçtan geçirdi ve şehri çapul ettirdi. Sonra Mısır'a yönelip İskenderiye'ye girdi. Firmus'u yakalayıp çarımha gerdirdi ve böylece doğu, kesin ve son olarak Roma idaresine geçmiş oldu" diyor. Bak. L'Empire Roman, Paris, 1925, p. 100-103.

insan kırımından kurtulanlar Zeyneb'in çekmecesindeki paralar ve tacındaki mücevherlerle güneş tapınağını onarttılar.

Zeyneb'in sonucu hakkında Flavius Vopicus ve Trebellius Pollion adlı tarihçilerin verdikleri bilgi Zosim'inkinden farklıdır. Bunlar Orellyen'in M. 274 yılında Roma'da başarılarını kutlulamak için yaptırdığı büyük geçit alayında önemli kişilerden olan tutsaklar arasında altundan yapılmış araba içinde kraliçe Zeyneb'in de geçtiğini yazıyorlar; gene bu yazarlar Zeyneb'in *Tivoli*'de bir Romalı kadın gibi kendi halinde sessiz sedasız yaşadığını söylüyorlar ve Zeyneble kocası Odenat'ın şahsiyetleri, kültürleri ve saray hayatları hakkında enteresan ve geniş bilgi veriyorlar.

Zeyneb'in ölümü hakkında bilgi veren yazarlardan bazıları onun, eceliyle ve tabii öldüğünü, bazıları ise Orellyen tarafından öldürüldüğünü söylüyorlar.

Palmir devleti ve şehri, Orellyen'in yakıp yıkmasından sonra bir daha belini doğrultmadı; yalnız Diyoklesyen (Diocletien) zamanında burada bazı yapılar ve onarmalar meydana getirildi. Daha sonra Hıristiyanlığın Suriye'de geliştiği sıralarda Palmir'de de oldukça fazla Hıristiyan topluluğunun mevcut olduğunu tahmin edebiliriz; çünkü M. 325 yılında *İznik*'te toplanan konsil'e (ruhanî meclis) katılan papaslar listesinde Marinus adında Palmirli bir papasa da rашıyor. M. 400 yılında Arkadiyus zamanında *Palmir*, biraz önem kazanmış görünüyor. Arkadiyus'un oğlu ikinci Teodos'un uzun süren saltanatı zamanında (M. 408-450) yazılmış bir Palmir mezar taşında Selefkus takviminin 753 yılı Haziran ayında (M. 442 Haziranı) ölen, Odenat adında birini görüyoruz.

Jüstinyen (saltanatı: M. 527-565), hâkimiyeti sırasında burayı Araplara karşı bir garnizon haline getirmiş, şehrin kuşatma duvarlarını onartmıştır. Malalas adındaki tarihçinin bildirdiğine göre Jüstinyen, doğu kontu Patris'e (Patrice), Palmir'i, kiliseleriyle, resmi yapılarıyla yenilemek için geniş para yardımı yaptı, Kudüs şehrini ve Roma imparatorluğunu korumak için kuvvetli bir garnizonla birlikte Humus düklüğünü Palmir'e nakletti.

Palmir, M. 634 yılında birinci Halife Ebu Bekir'in komutanı Halid b. Velid'e kapılarını açtı. *Palmir*, İslâmiyetin ilk yüzyılında tekrar Tedmur oldu, fakat silik bir rol oynadı; ama Selçuklular devrinde biraz önem kazandı. Atabeylerden Şam Bûrîleri'nin mabeyincisi Firuz oğlu Yusuf, M. 1132 yılında Palmir tapınağının bir

bölümünü kaleye çevirdi. Palmir bugün, Suriye idaresinde ve Musul petrollerini Lübnan Trablusuna götüren boruların geçtiği yerde beş altı bin nüfuslu bir kasabadır⁸⁵.

Palmirlilerde dil ve yazı

Palmir dili sıkı sıkıya Nabat diline bağlanır. Aramca, doğu Aramcası, batı Aramcası olmak üzere iki kola ayrılıyordu ki, Palmir dili, batı koluna bağlı idi. Ünvanlarda, bilhassa asalet ve saraya ait ünvanlarda Palmirliler, biri yerli diğeri yunanî olmak üzere iki ünvan kullanıyorlardı; meselâ Zenobi, yunanî bir addı; yerli adı Bas Zab-bai idi. Zeyneb'in oğlu Vehb al-Lât, Atenedor yunanî adını taşıyordu.

Palmir yazısı Aramî alfabesinden çıkmadır ve genel olarak Lût gölü civarında yeni bulunan yazmalarla büyük bir benzerlik göstermektedir. Aslında Aramî yazısı M.Ö. XII. yüzyılda doğmuş olan Fenike yazısının bir kolundan başka bir şey değildir. Palmir yazıtlarının en eskisi Milâttan önce 44 yılını taşımaktadır.

Palmir Takvimi

Eski uluslar, geçen zamanı sıraya koyma yani takvim başlangıcı için çok önemli bir olayı esas alırlardı. Bu önemli olay şunlardan biri oluyordu: Ay tutulması, güneş tutulması, büyük bir yangın, sel felaketi, şiddetli yer sarsıntısı, çok sayıda ölüme yol açan salgın bir hastalığın ortaya çıkışı, komşu ülkelerle yapılan kanlı bir savaş, bir hükümdar soyunun değişmesi, bir hükümdarı veya ünlü bir kişinin ölümü, şiddetli bir kuraklık veya kıtlık.

Sumer, Elam, Akad gibi eski uluslardan kalma pişmiş tuğlalara yazılı belgelerde (tabletler) bu ulusların, tarih başlangıcı olarak daha ziyade hükümdar ölümleri ile ay ve güneş tutulmalarını esas aldıkları görülüyor. Bugün, kozmografya ve astronomi bilimleri sayesinde ay ve güneş tutulması olayları binlerce yıl öncesine ve sonrasına kadar gayet doğru ve kesin olarak bilinebiliyor. Bu itibarla ay ve güneş tutulmalarını takvim başı kabul eden ulusların tarihleri ve kültürleri onların yardımı ile de onların komşularının tarihleri doğru olarak yazılabiliyor.

⁸⁵ Jean Starcky, Palmyre, p. 64 sqs. Tedmür, Mu'cem ül-Büldan sahibi Yakut-ı Hamavî'nin (ölümü: M. 1229) dediğine göre Emevî halifelerinin sonuncusu olan Mervan b. Muhammed (2. Mervan: tahta çıkışı 7 aralık 744, Mısır'daki Busir'de yaptığı savaşta öldürülmesi ağustos 750) tarafından da tahrip, yağma ve halkı katledilmiştir. Bak Yakut, Mu'cem. Tedmür maddesi.

Sel, yangın, yer sarsıntısı vesaire gibi olaylar bugün bile Anadolu-da bazı köy ve kasabalarda o bölgeye veya ailelere ait konular için tarih başlangıcı olarak kullanılır.

Arabistanda kabileler arasındaki savaşlar “Eyyam-ı Arap” adı altında, Habeşlilerin M. 571 yılında fillerle Mekke şehrini ele geçirmek için yürümleri “fil Yılı” adı altında, daha sonra, ünlü islâm komutanı Velid oğlu Halid’in babası Velid b. Mugîrenin ölümü “Velid b. Mugîrenin ölüm yılı” şeklinde⁸⁶ takvim başlangıcı olarak uzun süre kullanılmıştır.

Palmirlielerin kullandığı takvim yani yazılarında kullandıkları tarih, M.Ö. 1 Ekim 312 de başlayan Selefkuslar takvimidir. Milâttan sonraya ait belgelerdeki tarihleri milâdiye çevirmek için 311 sayısını çıkarmak lâzımdır (M.Ö. 312 yılının 1 Ekiminde yani yeni seneden üç ay önce başladığından). Meselâ meşhur Palmir kanunu 448 yılını taşımaktadır ki bu, Selefkus takvimi’ne göredir. Bunu milâdî yıla çevirmek için 311 sayısını çıkarırsak 137 sayısını buluruz ki bu bize ünlü belgenin yazıldığı yılın milâdî yıla göre karşılığını verir.

Palmirilerde Din

Tanrılara yapılan adakları gösteren yazıtlardan anlaşıldığına göre Palmirlielerin 60 kadar tanrıları (putları) vardı. Bunların bir kısmı -meselâ Bol- yerli, bazıları ise başka uluslardan alınma idi. Meselâ Baalşamin, batı Samîlerinden; Bel ve Beltis, Babilonyalılardan; Belhammon ise Fenikelilerden alınma idi. Kur’an-ı Kerîm’de de geçen el-Lât, el-Uzza ve el-Menat’a da tapılıyordu. Talih tanrısı Nemesis, sabah ve akşam yıldızlarını temsil eden ilâhlar Arso ve Azizo da Palmir tanrıları arasında idi. Ayrıca bir sürü küçük tanrılar da vardı. Bazı Roma ve Yunan tanrıları da aynı mahiyette fakat adları değişik olarak Palmirlieler tarafından tapılıyordu. Meselâ Bel mâbudu Zevs’ in aynı idi; bu Bel Babilonya’nın en büyük tanrısı olup Palmir’deki putların da en büyüğü idi. Ele geçen en eski Palmir tableti M.Ö. 44 yılı Ekim ayında (269. Selefkus yılında) Bel mâbudu din adamlarının bir heykel diktiklerinden bahsediyor. 279 Haziran (M.Ö. 33) tarihli diğer bir yazıtta iki ayrı kabileye mensup iki şahsın, Bel ve Yarhibol adlarındaki tanrıları adına bir tapınak yaptırdıkları kayıtlı bulunmaktadır. Bu Bel tanrısının nüfuzu daha çok önce bilhassa Nabukodonosor zamanında çok büyüktü. Bel, sonraları genel olarak Yarhibol ve Aglibol ile birlikte bu üçlü tanrı şeklinde temsil edilmiştir.

⁸⁶ Bak. Müneccim Başı Ahmet, sahâyif ül-Ahbar, I, 19.

Aglibol tanrısına gelince, kelime olarak Aglibol, Bel ile boğa (agl, dana veya boğa anlamına gelir) arasında bir bağlantı ifade eden bir addir; ay tanrısı rolünü oynar; zira boynuzları ay'ı temsil eder. Bu, bütün boğalı tanrılar gibi bolluk ve kıtlık tanrısı idi.

Yarhibol ise bir güneş tanrısıdır. Pınarların koruyucusu gibi görünmektedir. Bunun fonksiyonu, Babilonya güneş tanrısı Şamaş'ın fonksiyonuna benzer görünüyor. Palmir'de Aglibol ve Malakbel adlarındaki çift tanrılar ötekilerden daha fazla bir saygı görüyorlardı. Malakbel tanrısı, doğan güneşi temsil ediyordu. Bu Malakbel, Baalbek şehrinin Güneş tanrısı Merkür (Mercur)den alınmıştır.

Bel tapınağı Palmir'in resmî ibadethanesi idi. Baalşamin tanrısının bulunduğu tapınak ise daha mütevazî ölçüde idi. Baalşamin, Palmir'in özel bir tanrısı değildi. Kelimenin delâlet ettiği mânaya göre "göklerin sahibi" idi. Bu, Aramlıların çok eskiden Bel tanrısı kadar yüce saydıkları bir tanrı idi. Baalşamin, hem çok yüce hem iyilik sever bir tanrı idi. Bu, Palmirlilerce yüce ve esirgeyici olarak vasıflandırılıyordu.

Bel ve Baalşamin tanrıları, semavî tanrılardı. Bunlardan bereketli yağmurlar yağdıran Baalşaminin ayırıcı belliği (alâmeti farikası) yıldırım, yahut başak demetidir. Baalşamin, Bel'in gördüğü işlerin aynını görüyordu. Çünkü o, sonsuzlukların yahut dünyanın sahibi diye vasıflandırılmıştır.

Tapınaklarda topluca ibadet edip, şarap içip kurbanlar keserek yemek suretiyle büyük toplantılar yapıyorlar ve bu toplantılar genel olarak "*Komar*" adı verilen özel din adamları idare ediyordu. Her yılın Ağustos ayının 16. günü, Manno adlı Arap tanrısına ait bayram günü idi. Bu tanrının Samice şekli Maano'dur.

Palmirliler tanrılarını, genel olarak insan suretinde tasvir ediyorlardı.

Yunan-Roma dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Palmir'de de ölülerin gömülmesi ve ölülerin arkasından yapılacak işlerin yerine getirilmesiyle uğraşan cemiyetler vardı. Bunlarda, ölüler üstün körü mumyalanıyordu. Bu mumyalama işi, ruhun ölmezliği ile onun uzun müddet bozulmadan saklanması arasındaki bağı gösteriyor. Palmirlilerde mezar ekseriya "ebedi ikametgâh" olarak vasıflandırılıyor⁸⁷.

87 Bak. Jean Starcky, Palmyre, p. 85 sqs. ve A. Champdor, Les Ruines de Palmyre, p. 81 sqs.

Ticaret yolları ve Palmir ticareti

Varlığını ve yaşayışını *Efka* adlı pınara borçlu olan Palmir şehri, tapınakları, tiyatrosu, ticarethaneleri ve diğer şehir tesisleriyle göz kamaştırıcı parlak bir şehir hayatı yaşatmış ve yaşamış olup, bu mü-kemmel idaresini muazzam kervan sevkıyatı ve ticareti ile devam ettirebilmiştir. Palmirliler devrinde Çin'in, Hindistan ve Arabistan'ın malları Roma'ya ve batıya, Doğu Akdeniz'in *Efes*, *Rodos*, *Piyeri Selökiya* (Pierie Seleucie), *Antakya* ve bilhassa İskenderiye limanlarından gidiyordu. Bazı nehir yolları da bu bakımdan önemli idiler; meselâ Dicle nehri üzerinde bugünkü Bağdad'ın güneyinde bulunan büyük Greko-Part sitesi *Selökiya*, Lüksor'un⁸⁸ kuzeyinde Nil nehri üzerinde bulunan *Koptos* şehri bu durumda idiler. Bu Koptos şehri bir kanalla Kızıl Deniz kıyısındaki *Berenis* (Berenice)ye bağlı idi⁸⁹. Berenis'in karşısında biraz kuzeyde Nabatlıların limanı Löke-Kome, bugün Medine şehrine inen demiryolunun üzerinde şimdiki Medayin-i Salih'in yerinde bulunan *Hıcr* (Hegra)a gidecek malları kabul ediyordu. Hıcr, Petra'ya giden yol üzerinde bir konak yerinden başka bir şey değildi; bu şehir aynı zamanda Bahreyn adalarının yukarısında Pers körfezinde kâin bulunan Gerha limanına da bağlanıyordu. Kuzey-doğuya doğru uzanan bir yol Hıcr'dan, meşhur *Teyma* ve *Dümet ül-Cendel* vahalarına gidiyordu. Bu yol, uzun Sirhan vâdisi ile ve Havran ile münasebette idi. Böyle olmakla beraber ana yol, bugün demiryoluna çevrilmiş olan ve tüccar kervanlarını Nabat kırallarının başkenti Petra şehrine götürmek üzere kuzey-batıya yönelen yoldu. Eski seyyah Strabon'un anlattığına göre Petra malları, tekrar ihraç edilecekleri yerlere *Gazze* şehrinin güneyindeki Ariş (Rhinocolure) den sevkediliyordu. Böylece Nabatlılar iki üç yüzyıl çölün ticaret mal taşıyıcıları oldular. Nabatlıların, Roma imparatorunun Suriye'deki komutanı Kornelyus Palma vasıtasıyla milâdî 106 yılında Roma imparatorluğuna katılması, bu ticaret yolunun sona erdiğini gösteriyor. Bu, bölge ticareti için öldürücü bir darbe idi. Çünkü Roma zaten Kızıl

88 Teb (Thebes). Eski Teb şehri.

89 M.Ö. 25-20 yıllarına doğru Mısır'a seyahat eden ünlü coğrafyacı ve seyyah Strabon, o zaman bir ören (harabe) halinde bulunan Teb (Thebes) ve gelişkin çağını yaşamakta olan Koptos şehirlerini gezdi. Bu Koptos, Mısırlılar ve Araplar arasında müşterek bir ticaret şehri idi. Hind'in, Arabistan'ın ve Habeşistan'ın transit malları bu Koptos'tan geçerdikoptos şehri Kızıl Denize giden yolun ağzında Palmir tarifnamesinin bir benzeri bulunuyordu. Bu tarifname M 90-91 tarihini ihtiva ediyordu. Bak. A. Champdor, Les Ruines de Palmyre, p. 30.

Denizdeki Mısır limanlarını ve yüzyıla yakın bir zamandanberi kendisine tâbi bulunan Palmir'i tercih ediyordu.

Bu yeni ticaret şehri Palmir sadece Nabatlıların ticaret yolunun büyük bir hissesine varis olmakla kalmadı, yerinin çok kuzeyde oluşu Mezopotamya alım mallarını kendi üzerine çekmesini de sağladı. Palmir ticarî eşya taşımına ait elimize geçen en eski yazıt, M. 19. yılda yazılmış bulunmaktadır. Bu yazıt, Tedmurlularla Selefkusların ortak ilgilerinden bahsediyordu.

Fırat ve Dicle nehirlerinin ağzında yerli bir kiralık teşkil etmiş olan ve Harasenler (Characene) de denen Mesenya'nın, 226 yılına doğru Partları ortadan kaldırarak Sasanî devletinin başına geçen Erdeşir tarafından ele geçirilmesinden sonra burası da ticarî önemini kaybetti; halbuki burada bazı Romalı veya Suriyeli tüccarlar ticarî ajanlar kurmuşlardı.

Palmir ticaretinin konusu hangi maddelerdi? Bunu bize Palmir tarifnamesi gösteriyor. Bu tarifnameye göre tunç ve bronz heykeller ki, bunlar Mezopotamya'dan ve Fenike'den geliyordu. Erguvan rengine boyanmış yünler, Sur şehirlerinden geliyordu. Ticarî eşyadan alınacak vergileri gösteren Palmir tarifnamesinde bunlardan sonra kokulu yağlar gelmektedir. Kokulu yağlar ve esanslardan sonra kokulu ağaçlar ve tutkallar yer alıyor. Tapınaklarda da kullanılan günlük, kıymetli taşlar, Fars körfezinden gelen inciler, *Medayin*'den (Selökiya veya Ktezifon) gelen giyecekler, Fenike'den Palmir'e gelen türlü renkte boyanmış cam vazolar, altın ve gümüş vazolar, Lübnan ve Şam şarapları bu ticaretin konuları idi.

İskit limanlarından biri olup *İndüs* nehrinin döküldüğü ağızlardan biri üzerinde bulunan *Barbarikum* (Barbaricum)un malları: firûzeler, lapislazuliler, Palmir'in yeraltı mezarlarında ele geçen pamuklu kumaşlar, çivit ve kokular idi. Ayrıca Çin'in, Türkistan'ın ve Hindistan'ın ve uzak doğunun malları da yerli kervanlar vasıtasıyla Barbarikum limanına getiriliyordu.

Eskidinberi Asya ticaret malları batıya, Güney Arabistan'a, Kızıl Deniz ve Basra körfezi limanları vasıtasıyla yollanıyordu. Bilhassa Basra körfezinin yukarısında toplanan bu mallar su ve kara yolları ile etrafa dağıtılıyordu. Güney Arabistan'da Yemen'in baş şehri olan San'a, bir antrepo ödevini görüyor, oradan Necran vâdisini takip ediyor, Taif, Mekke, Medine, *Hıcr*, *Tebük*, *Petra*, *Amman* (Philadelphia), *Bosra*, *Şam*, *Karyeteyn* (Nazala)e varıyor, buradan iki kola ayrılıp, biri doğuda Palmir'e, oradan Irak, Rusafe (Sergiopolis)

ye geçip *Sura* (Soura)da Fırat'a varıyor oradan yukarıya kuzeye doğru uzanıp Karkemiş yoluyla Anadolu'da Urfa'ya (Edessa) ulaşıyordu ki bu yola, *Sura*'da, nehir yoluyla Basra ticaret yolu birleşiyordu. Bu yolun Şam-Palmyra arasına "Diyoklesyon yolu" (Strata Diocletiana) deniliyordu. Karyeteyn'den batıya ayrılan ikinci kol Humus, Hama, Antakya yoluyla Anadolu'ya girer. Suriye'den Anadolu'ya giren ticaret yolu Anadolu'da bugünkü Turgutlu yakınlarında bir ören halinde bulunan Sard şehrine ulaşıyordu. Basra körfezindeki Susa'dan *Sard*'a kadar uzanan 1500 millik (aşağı yukarı 2.500 km) ticarî ve stratejik yola "Kıral Yolu" deniliyordu⁹⁰.

Basra Körfezinden çıkan bir yol *Rumma* vâdisini takip ederek Necid bölgesini geçip bir kolla Hayber'e, diğer kolla *Mekke* şehrine ulaşıyordu.

Palmyralıların ticaret faaliyetlerini ve ne gibi mallardan şehre girişleri ve çıkışları sırasında ne kadar resim alınacağını ve şehre ait diğer bazı hususları bütün teferruatıyla kaydeden belge Palmyra tarifnamesi adıyla ün almış olan yazıttır. Bu tarifname M. 18 Nisan 137 (448. Selekus yılı) tarihini taşır. Bu yazıt 1881 yılında şehrin agorasının güneyinde Rus prensi Lazarev tarafından bulunmuş ve Leningrat'daki *Ermitaj* müzesine taşınmıştır. Palmyra tarifnamesi aşağı yukarı beş metre genişliğinde olup 400 satırdan fazla yazıyı ihtiva etmektedir⁹¹.

GASSANİLER DEVLETİ

Milâdın ilk yüzyıllarında Kuzey Arabistan'da, Suriye ve Irak dolaylarında yani Roma ve Sasanî devletleri sınırlarında tarih sahnesinde oldukça önemli rol oynamış olan iki üç Arap devleti kurulmuştur. Arap tarihçileri bunları Güney Araplarından yani Kahtanîlerden sayarlar ve kuzeye çıkışlarını da Yemen'deki Ma'rib barajının yıkılmasıyla ilgili görürler. Söylendiğine göre Kahtanîlerin iki büyük kolundan biri olan Kehlanlılara⁹² mensup olup o sırada Yemen

90 Bak. Donald N. Wilber: Iran, past and present, Princeton 1950, ss. 22.

91 Bak. Jean Starcky, Palmyre, p. 69 sqs.

92 Kahtanîler iki büyük kola ayrılırlar: 1) Himyerliler, 2) Kehlanlılar. Himyerliler başlıca altı büyük Kudaa birliğini ihtiva ederler ki bunlara Behra, Tenuh, Cuheyne, Ozre, Kelb, Bely ve bunların tali kolları dahildir. Kehlan koluna ise büyük Tay gurubu, Hemdan, Mezhic toplulukları, Lahm, Kinde, Âmile, Cüzam, Becile, Eş'ar ve büyük Ezd kolu dahildir ki bunlardan Ezd'in tali kolları çok önemlidir. I. Guidi de Tay ve Gassanîler kabilelerini güney menşeli sayıyor. Bak. L'Arabie Anteislamique, Paris, 1921, p. 67.

bölgesine hâkim bulunan Amr Mezıkıya zamanında Ma'rib seddi yıkılarak⁹³ Kehlan gurubunun Ezd kolundan olan bu Amr, mallarını Himyerlilere satarak arkasına takılan Kehlanlılarla kuzeye çıktı⁹⁴. Bu hikâyeye göre Yemen'den göç eden Kehlanlılar⁹⁵ muhtelif kollara ayrılarak her biri bir tarafa göçüp yerleşti:

1) Umran b. Âmir kolu. Bu kol *Uman* bölgesine gidip Uman Ezdlilerini teşkil ettiler.

2) Sa'lebet ül-Anka b. Amr b. Âmir kolu, Yesrib'e (Medine) gitmişlerdir. Evs ve Hazrec kabileleri bunlardandır⁹⁶.

3) Hârise b. Amr b. Âmir kolu. Mekke bölgesine gittiler ki, Huzaeliler bunlardandır.

4) Ezd-u Şenue kolu. Bunlar da Tihame bölgesine göç etmişlerdir.

5) Cefne b. Amr b. Âmir ki bu, Müzeykıya'dır. Bunlar Şam bölgesine gittiler. Gassanîler bunlardandır.

6) Lahmlılar kolu. Bunlar Irak bölgesine göçtüler. Münzirli-ler (Münzir oğulları = Âl-i Menazire) veya Nasr oğulları diye anılanlar bunlardır⁹⁷.

Bütün söylentiler bu kuzey Arap devletlerinin Kahtanîlerden olduklarını ifade ediyorlarsa da bazı tarihçiler yazı, dil, kişi ve Tanrı adları itibariyle kuzey Arâmî kabilelerine daha yakın görüyorlar ve

93 Bu seddin yıkılışı tarihini, yazarlar, başka başka zamanlarda gösteriyorlar. Tahran Üniversitesi İslâm Tarihi Profesörü Ali Ekber Feyyaz, Arap rivayetlerine dayanarak seddin, İsa'nın doğumu sıralarında yıkıldığını yazıyor ve "yani Himyerliler devletinin ortaya çıkışı sırasında" diyor ki bu son ifadesi duruluktan uzaktır; zira Himyerliler İsa'nın doğumu sırasında değil M.Ö. 115 yılında kurulmuştur. Bak. Tarih-i İslâm, 1327 H.Ş. (M. 1948), ss. 26.

94 Yemen'de Ma'rib seddi veya Arim (=sed) seddi diye bir sedden bahsedilir ve bu, o bölgenin biricik seddi zannedilir. Halbuki Yemen'de daha birçok sed vardır. Bunlar zaman zaman yıkılmağa yüz tutmuş, onarıp durmuştur. Bunların birçoğunu Hemdanî, el-İklil adlı eserinde zikretmektedir. Bu barajlardan birinin tamirine ait olup son zamanlarda ele geçmiş bulunan bir kitabe, Habeşlilerin son Yemen işgali devrinde yani yukarıda sözü edilen zamandan çok sonra yazılmış bulunmaktadır. Burada sözü geçen sed belki Kehlanlıların bulunduğu bir bölgedeki seddir. Âmir oğlu Amr'ın Yemen'den çıkışını, hangi kabilelerin nerelere dağıldıklarını İbn-i Hişam, ayrı bir başlık altında anlatıyor. Bak. İbn-i Hişam, I, 13 vdd.

95 Kehlanlıların soy kütüğü şöyledir: Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşcub oğlu Sebe' oğlu Kehlan.

96 Evs, Hazrec ve Huzaelilerin soy kütükleri için bak. İbn-i Hişam, I, 10 vdd.

97 Bak. İbn-i Hişam, I, 12. C. Zeydan, el-Arap Kabl el-İslâm, ss. 171. M. Şem-seddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 297.

bunları Adnânîlerden saymak gerektiği fikrini ileri sürüyorlar. Bununla beraber, parlak ve bol kazançlı kuzey ticaretinin bu kavimleri yukarıya çekmiş olması da düşünülebilir; çünkü bunlar gerçekten ana ticaret yolları üzerine yerleşmiş bulunuyorlardı.

Gassanîler, İbn-i Hişam'ın bir kaydına göre adlarını Ma'rib seddi yakınlarında bulunan bir pınardan alıyorlar. Yazarlar bu hususta "bu pınar Gavs oğlu Esd oğlu Mazin oğullarına aitti. Bu sebeple bu kabile bu pınarın adıyla anıldılar. Gassan pınarının Cuhfe kasabasının yakınındaki Müşellel dağında bulunan bir pınar olduğu söylenir. Bu pınardan su içerek Gassan adını alanların, Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşcub oğlu Sebe' oğlu Kehlan oğlu Zeyd oğlu Malik oğlu Nebt oğlu Gavs oğlu Esd oğlu Mazin oğullarından bazı kabileler olduğu söylenir" diyor⁹⁸. Yazar, seddin yıkılacağını anlatan Âmir oğlu Amr'ın, malını mülkünü satıp Yemen'den çıkarak göç ettiğini, Ezd kabilesinin de onunla birlikte gittiğini, yolda Akk kabilesinin topraklarına uğradıklarını onlarla, sonucu açık olarak belli olmayan savaşa giriştiklerini ve sonunda oradan da göçerek başka bölgelere dağıldıklarını, Âmir oğlu Amr oğlu Cefne kolunun Suriye'ye, Evs ve Hazrec kabilelerinin Yesrib'e, Huzaelilerin Merr bölgesine, Serat Ezdlilerinin Serat'a, Uman Ezdlilerinin Uman'a yerleştiklerini söylüyor⁹⁹.

İbn-i Hişam'ın bu ifadesi Batlamyos'un milâdî ikinci yüzyılda bunların Arap yarımadasının batı bölgesinde yaşadıklarına dair verdiği habere uyuyor.

Gassanîler gene Batlamyos'un bildirdiğine göre milâdî ikinci yüzyıl içinde Tihame'de oturmakta idiler; daha sonra buradan kuzeye çıkıp Şam sınırlarında, Belka ve Ezroh bölgesine geldiler ve burada oturmakta olan Kudaeliler'den Dacaam koluyla savaşip onları yenerek yerlerine yerleştiler ve Roma'ya bağlı bir devlet kurdular¹⁰⁰.

98 Bak. İbn-i Hişam, I, 9-10. M. Şemseddin (Günaltay), C. Zeydan'dan naklen Cefne oğullarının evvelâ Hicaz bölgesindeki Tihame'deki Gassan Suyu yakınlarında oturmuş olduklarını, bu münasebetle kendilerine Gassanîler adının verildiğini, bu yerin, İsa'nın doğumundan evvel eski Yunanlılarca malûm olduğunu söylüyorsa da Cefne oğullarının, Yemen'de oturdukları yerin adını sonradan gelip yerleştikleri bu yere vermiş olmaları da mümkündür. Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 172. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 302.

99 Bak. İbn-i Hişam, I, 13 vdd.

100 Cefne oğullarından bahseden Hondmir de bunların Yemen'den seddin yıkılışı yüzünden kuzeye çıktıklarını, Şam bölgesinde Gassan adındaki bir pınar yakınına konduklarından bu adla anıldıklarını ve Hamza İsfahani'ye dayanarak, aralarında 32 hükümdar çıktığını, 546 yıl hüküm sürdüklerini kaydediyor. Bak. Habib üs-Siyer, Tahran, 1333 H.Ş. (M. 1954), I. 261 vdd.

Bazı eski tarihçiler bunların 600 yıl hüküm sürdüklerini, otuzdan fazla hükümdar gelip geçtiğini kaydederlerse de bu konuda önemli bir kitap yayınlamış olan Nöldeke adındaki Alman bilgini bunların ilk hükümdarlarının, M. 500 yılında ölen Ebu Şemmer Cebele, son hükümdarlarının da, saltanatına M. 636 yılında Halife Ömer b. Hattab devrinde son verilen Eyhem oğlu Cebele olduğunu söylüyor. Herhalde V. yüzyıldan çok önce kurulmuşlardı ama başkanlarının hükümdar ünvanıyla anılması belki biraz geç olmuştur. Hamza İsfahanî¹⁰¹, Amr oğlu Cefne'nin M. 200 yılında hükümdar bulunduğunu kaydediyor.

İlk başkanlarının adının veya lâkabının Cefne oluşundan dolayı bu devlete, Cefne Oğulları Devleti de denir. Başkentleri Şam şehri idi¹⁰².

Bizans kaynakları ilk Gassanî hükümdarı olarak Cebele'den bahsediyorlar ama ne babasının adını ne de kendi lâkabını söylemediklerinden hangi Cebele olduğu açık olarak anlaşılamıyor.

Cebele M. 497 yılında Bizanslılara yardım ettiğinden mükâfat olarak kendisine filark yani emîr ünvanı verilerek *Petra* bölgesi emîrliğine tâyin edilmiştir. Bu Cebele, Bizans kaynaklarında kendisinden çok bahsedilen Hâris'in babasıdır. Bu Hâris, M. 528 yılında Hîre hükümdarı Münzir'i yenmiştir. Gene bu hükümdar M. 529 yılında Bizans'ın Filistin filarkı sıfatıyla Samaritenlerin ayaklanmalarını bastırmakta elde ettiği başarıdan dolayı Bazileus ünvanını almıştır.

Bizanslıların başka yerlerde meşgul olmalarından faydalanmak isteyen Sasanîler, Hîre hükümdarı Münzir'e yardım ederek onu, esasen araları açık olan Gassanîler ülkesine saldırttılar. Bu yüzden Sasânîlerle Bizanslılar arasında kanlı bir savaş başladı. Bu arada Hâris, Hîreliler'e ait bölgelere de saldırdığından, bundan sonra Hîrelilerle Gassanîler arasında savaşlar birbirine ulanıp gitti. M. 544 yılına doğru çıkan bir savaşta Hâris'in oğullarından biri Münzir'e esir düşerek Uzza putu önünde kurban edildi. Aynı yılda çıkan ve Ayn-ı Uba savaşı denen savaşta da Münzir öldürüldü; Kınnesrin bölgesi Hâris'in eline geçti. Ünlü şair İmru'ul-Kays'ın, Bizans im-

101 Ebu Abdullah Hamza b. el-Hasan İsfahanî (893-970) yazdığı 12 eserden 3'ü ele geçmiştir. Eserinin adı "Tarih-i İsfahanî"dir. İsfahanî, başlangıçlardan Abbasi halifesi el-Muti'lillâh Ebu'l-Kasım devrine yani M. 946 tarihine kadarki vakaları ihtiva eden bir tarih yazmıştır. Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm'da Tarih ve Müverrihler, ss. 81.

102 Bak. Münecimbaşı, Sahayif ül-Ahbar, I. 466.

paratoruna gitmesine aracılık eden de bu Hâris'tir. Hâris, M. 569 yılında öldü. Sasanîler M. 613 yılında Suriye ve Filistin'i Bizanslıların elinden aldıkları sırada Gassanîlerin egemenliklerine son verdiler. İslâm tarihçileri Suriye akınları sırasında Cefne hükümdar soyundan Eyhem oğlu Cebele adında bir emîrden söz açmışlardır. Halid b. Velid ile çarpışan ve sonunda İslâm olan bu Cebele o sırada Dûmet ül-Cendel'de hüküm sürüyordu. Cebele sonra Mekke'de hac sırasında bir olaya kızarak kaçıp Hıristiyan olmuştur. Bu zatın asıl Cefneler soyundan olup olmadığı kesin olarak belli değildir.

Gassanîlerin baş şehri Bosra (eski Bostra) idi¹⁰³; bunlar Hıristiyan dinine girmişlerdi. Ticarî faaliyet bakımından Gassanîlerin, Tedmurlular, Nabatlılar ve bunlardan evvel Güney Arabistan'da bu alanda büyük önem kazanmış devletler derecesinde bir rol oynadıklarını göremiyoruz. Esasen bu sırada ticaret, eski takip ettiği yollarda önemli durumunu kaybetmişti. Bununla beraber Gassanîler uygarlık alanında da epey gayret sarfetmişler, birçok köşkler, saraylar ve tapınaklar bırakmışlardır¹⁰⁴.

HİRELİLER DEVLETİ

Bunlar Irak'taki Hîre şehri etrafında yerleşmişlerdi ki bu Hîre, Kûfe'nin üç Arap mili güneyinde, bugünkü *Necef* (Meşhed-i Ali) şehrinin at ile bir saat güney doğusunda, şimdi aşağı yukarı tamamıyla kurumuş olan Necef gölünün kıyısındadır. *Hire* kelimesi Aramca'dır ve harfiyyen "çadırılı ordugâh" demektir. Araplar Hîre şehrinin kuruluşunu Nabukodonosor devrine kadar çıkarırlarsa da bunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Fakat beşinci yüzyıldan başlayarak büyük dinî toplantılarda yani Sinodlarda, Hîre piskoposlarının adı geçer. Hîre şehri, Necef ile Fırat nehri arasında, birçok su kanallarının geçtiği bölgede tahıl tarlalarının ve hurma ağaçlarının çok olduğu bir yerde kurulmuştu. Sağlam havası da çok övülür¹⁰⁵.

Hîreliler de Gassanîler gibi Yemen'den, *Arim* selinin barajı yıkması üzerine kuzeye çıkmışlardır¹⁰⁶. Hîre devleti, Yemen'den

103 Hondmir, Haris b. Cebele'nin Belka şehrini başşehir yaptığını yazıyor. Bak. 100 no. lu notta adı geçen eser, I, 262.

104 Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 172 vdd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 300 vdd.

105 Bak. İslâm Ansiklopedisi Hîre maddesi.

106 Bak. Hondmir, Habib üs-Siyer, I, 255 vdd.

kuzeye çıkmış olan Lahm, Cüzam ve Âmile üçlü kardeş kabile gurubundan Lahm kolu tarafından kurulmuştur. Bu üç kardeş kabileden Lahm kabilesi muhakkak ki en şöhretli, aynı zamanda en eski gurubu teşkil ediyordu. Efsane bunları İbrahim Peygambere kadar götürür. Yakub Peygamberin oğlu Yusuf Peygamberi, kardeşlerinin atmış olduğu kuyudan, Lahm kabilesinden olan bir adamın çıkarıldığı söylenir. Hicretten 300 yıl önce Lahm kabilesinin fazla kısmı, Arap yarımadasının kuzey taraflarına, Suriye-Filistin bölgesine ve Irak'a akın etmişti ki bunlar orada Suriye Gassanîleri ile yaptıkları aralıksız kavgalardan sonra, Hîre adıyla anılan, İran'a bağlı, yarı özgür devleti kurdular¹⁰⁷.

Gassanîler nasıl Bizans'a tâbi bir devlet veya emîrlik idi ise Hîreliler veya Lâhmiler de Sasânîlere tâbi bir devlet veya emîrlik idi.

Lâhmilere, Âl-i Menazire ve Nasr oğulları da denir.

Hîrelilerin tarihi, Gassanîlerinkinden daha belirlidir; çünkü bunların İranlılarla olan uygarlık bağları, Gassanîlerin Bizanslılarla olan bağlarından daha sıkı idi. Habeş yayılışı sırasında Yemen emîrlerinden olup Murre lâkabiyle anılan Zu Yezen oğlu Seyf-i Himyerî'nin, Sasanîler kiralından yardım dilemek üzere aracılığını istediği Hîre kiralı Münzir oğlu Nûman'dan söz açan İbn-i İshak, onun, yılda bir defa Sasanî kiralının katına çıktığını hikâye ediyor¹⁰⁸. Aynı yazar, Hîrelilerin yani Lahm kabilesinin soy kütüğünü şöyle sıralıyor: "Sebe' oğlu Kehlan oğlu Zeyd oğlu Yeşcub oğlu Arib oğlu Amr oğlu Hemeysa' oğlu Zeyd oğlu Uded oğlu Murre oğlu Hâris oğlu Adiy oğlu Lahm"¹⁰⁹ Gene İbn-i İshak, Hîre hükümdarı Münzir oğlu Nûmanın, Maad oğlu Kunus'un soyundan olduğu söylenişini kaydediyor¹¹⁰.

Hîre devleti tarih sahnesine bir hükümdara sahip olarak, Tedmur melikesi Zeyneb'in oğlu Vehb el-Lât adına idareyi eline alışı sıralarında (M. 268-272) çıkmış görünüyor. M. Şemseddin (Günaltay)'ın C. Zeydandan naklettiği Hîre hükümdarları listesinde ilk Hîre

107 A. Christensen, bunların, Sasanîlerin ortaya çıkışları sırasında devlet kurduklarını söylüyor. Bak. L'Iran Sous les Sassanides, p. 87.

108 Bak. İbn-i Hîşâm, I, 64.

109 Bak. aynı eser, ss. 13.

110 Bak. aynı eser, ss. 12.

hükümdarı Adiy oğlu Amr M. 268 yılında tahta geçmiş gösteriliyor¹¹¹. Fransız bilginlerinden Dussaud'nun¹¹² Havran (Nmara)'da ele geçirdiği Nabat harfleriyle ve kuzey Arapçasıyla yazılmış M. 328 tarihli bir yazıtta Hîre tahtına Amr'dan sonra, oğlu İmru'ul-Kays'ın geçtiği yazılmaktadır. Bu yazıtın, Hîreden çok uzakta bulunan Nmara'da ele geçmiş olması, Hîreliler hâkimiyetinin o zamanlar buralara kadar uzadığını gösterir. Dussaud'nun ele geçirdiği bu yazıt Hîre kralı Amr oğlu İmru'ul-Kays'ın mezar taşıdır. Önemli bir tarihî kaynak olan bu Nmara yazıtında şöyle denmektedir: "Bu mezar, bütün Arapların hükümdarı olan, (hükümdarlık) tacını ele geçiren, Esed ve Nizar kabileleriyle mülklerine hükmeden, Mezhic kabilesini kendi gücüyle yenen Amr oğlu İmru'ul-Kays'ındır. Bu hükümdar, Necran bölgesinde Şemr'in şehri olan Bezci'ye geldi, Maad'ı hükümdar yaptı. Ulusların topraklarını kendi oğullarına paylaştırdı. Hem İranlılar hem de Roma onu vekil kıldılar. Hiç bir hükümdar saltanatta onun mertebesine ulaşamadı. O 7 Aralık 223 yılında öldü. Dünyaya getirdiği kimseler yaşasın (mes'ud olsunlar)"¹¹³.

Hîre hükümdarlarının en ünlüleri II. İmru'ul-Kays (saltanatı M. 382-403) ve bunun oğlu Numan el-A'ver'dir (saltanatı: M. 403-431). Bu Numan bir çok defa Şam havalisini istilâ ederek halka şiddetli muamelelerde bulunmuş ve her tarafı çapul ettirip bir sürü esirle Hîre'ye dönmüştü. Bu hükümdar, Havarnak ve Sedir adlarını taşıyan köşkleri yaptırdı¹¹⁴. Hıristiyan dininde olan veziri Zeyd

111 Hondmir bu şahsı, Hîrelilerden taca tahta sahip ilk hükümdar olarak gösteriyor. Bak. Habib üs-Siyer, I, ss. 258. C. Zeydan da bu zatı ilk hükümdar ve M. 268-288 yıllarında saltanat sürmüş gösteriyor, bak el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 189. A. Christensen'in, Hîrelilerin buraya Uman taraflarından Sasanilerin ortaya çıkışları sırasında geldikleri hakkındaki kaydı için bk. L'Iran Sous les Sassanides, p. 87.

112 H. Dussaud, Les Arabes en Syrie Avant l'Islamisme, Paris, 1907.

113 Bak. İsrail Velfenson, Tarih al-Lûgat al-Samiye, Mısır, 1929, ss. 190. Burada geçen tarih Nabat takvimine göre yazılmıştır. Milâdî yıl hesabıyla karşılığı 328'dir. C.Zeydan bunun saltanatını M. 288-328 olarak kaydediyor. Bak. el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 189.

114 A. Christensen, Sasaniler hükümdarı Yezdgerd'in, Şapur, Vahram ve Nersi adlarındaki üç oğlundan Vahram'ı, Hîre hükümdarı Münzir b. Nûman'ın terbiyesinde, Hîre'nin güzel havasında büyümek üzere yolladığını ve bu veliahd Vahram'ın Hîre'de Nûman tarafından yaptırılmış olan Havarnak sarayında yaşadığını kaydediyor. Bak. L'Iran Sous les Sassanides, p. 274. Kanaatimizce Christensen burada hataya düşmüştür; çünkü Yezdgerd, Münzir b. Nûman ile çağdaş değildir. Münzir b. Nûman M. 431-473 yılları arasında hüküm sürmüştür. Birinci Yezdgerd ise M 399-420 yılları arasında hükümdar bulunuyordu. Yezdgerd'in oğlunu yanına yolladığı ve Havarnak sarayını yaptıran Hîre kralı Nûman b. İmru'ul-Kays'tır ki saltanatı M. 403-431 yılları arasındadır.

oğlu Adıyy'in hükümdara, dünya malına ve dünya zevklerine bel bağlamasının l zumsuzluğunu telkin ettiği meşhurdur; hattâ s ylen-diğine göre Numan, saltanatı, oğlu Münzir'e bırakıp, ruhban elbisesi giyerek bir savmaa'ya çekilmiş M. 504 yılında Hîre tahtına Hîre hükümdarları sülâlesinden olmayan fakat II. Numan'ın akrabası bulun-an Ebu Ya'fur b. Alkame el-Deylemi (saltanatı: M. 504-507) adında biri geçmiştir. M. 507 tarihinde saltanat, gene Hîre hüküm-darları s l lesine yani Numan'ın oğlu  mru'ul-Kays'a (M. 507-514) geçti. Bundan sonra tahta, annesinin adı olan Maissema l -kabiyle anılan III. Münzir (saltanatı: M. 510-563) oturdu. Bu, Hîre hükümdarlarının en ünlülerinden olup İran hükümdarlarından Ku-bad (saltanatı: 488-531), Husrev (Anoşervan'ı  dil saltanatı: M. 531-579) ve Bizans hükümdarlarından Anastas (saltanatı: M. 491-518), I. Jüsten (saltanatı: M. 518-527) ve I. Jüstinyen (saltanatı: M. 527-565) ile ağdaştı ¹¹⁵.

Dozy, kendisini hıristiyan dinine sokmak isteyen misyoner he-yeti ile III. Münzir'in alay ettiğini kaydediyor ¹¹⁶.

Hîre tarihi, Hîre hükümdar s l lesile buna bağlı Arapların İran-lılarla birlik olup Bizansla ve Bizansın uyruğu bulunan Gassanilerle ve bazan da doğrudan doğruya İran hükümdarlarıyla yaptıkları m -cadelelerle doludur. Bu savaşların hepsinden paayı kurtarmış olan Hîre devleti M. VII. yüzyıl başlarında Irak bölgesindeki kendi ırk-larından olan Arap kabileleriyle yaptığı harpler sonunda gücünü çok kaybetmiş ve en sonunda İran'ın da işe karışmasıyla tarih sahnesin-den silinmiştir. Buna rağmen Lahm ve Cüzam kabileleri birlik halinde bir müddet daha fakat  zg r olarak değil de bir "Arap kabileler topluluğu" halinde zaman zaman olaylara karışmışlardır. Meselâ islâm fetihlerinin gelişmesi ve Suriye'nin ele geçirilişi sırasında, Yer-m k savaşında, Siffin savaşında, daha sonra Emevî halifelerinden I. Yezid devrinde Mekke ve Medine Şehirlerine yapılan seferler sıra-sında bu iki kabile yani Lahm ve Cüzam kabileleri, aynı komutan idaresinde ve aynı bayrak altında hareket ettiler.

Hîre tarihinin son zamanlarını dikkatle incelersek Hîre hüküm-darlarının, dinî cereyanların da tesirinde kaldıklarını görürüz; Meselâ doğuda yayılmak için büyük gayretler sarfeden hıstırtıyanlığa karşı direnmeleri, bazı Hîre hükümdarlarını tahtından etmiştir. Çünkü

115 Bak. Hondmir, Habib  s-Siyer, I, ss. 260. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 194. Charles Diehl, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Tevfik Bıyıkloğu ter. ss. 25 vdd.

116 Bak. Dr. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, A. Cevdet (Karlıdağ) ter. c. I, ss. 26.

halkın epey bir kısmı hıristiyandı. Meselâ M. 581 yılında, Hîre hükümdarı Kabus b. Münzir'in (saltanatı: M. 578-581) ölümü üzerine bunun kardeşi 4. Münzir tahta geçememiş, Hîreliler, bilhassa hıristiyan Hîreliler 4. Münzir'i sevmediklerinden Kabus'un ölümünden sonra ayaklanmışlar, hükümet, Nasr oğullarının, yani Hîre saltanat sülâlesinin elinden çıkıp, İranlı bir vali olması muhtemel olan Zeyd veya Sohrab adında birinin eline geçmiş, 4. Münzir, bir yıl tahtta kalan bu adamdan sonra saltanatı ele geçirebilmiştir.

Bu 4. Münzir'in oğlu 3. Nûman (saltanatı: M. 585-613) ile Sasanîler hükümdarı 2. Husrev Perviz (saltanatı: M. 590-628) arasında anlaşmazlık çıkmış, 2. Husrev Perviz, Nûman'ı İran'a çağırmış, Numan mallarını ve hazinesini, çocuklarını ve karılarını Beni Şeyban, kabilesi başkanı Hâni b. Mes'ud'a emanet ederek İran'a gitmişti. İran hükümdarı, Nûman'ın ellerine ayaklarına bukağı vurdurarak Hanikin zindanına attırdı. Nûman hıristiyan dinine girmişti. Bunun devrinde Hîrede sefahat hayatı almış yürümüşü. Esasen galiba anası Fedek'li bir Yahudi olduğundan, teb'ası onu soyca aşağı sayıp kendisinden nefret ediyordu.

Bu Nûman devrinde, yukarıda dediğimiz gibi komşu Arap kabileleri ile iki önemli savaş olmuştur: Bunlardan birine "Tifha savaşı", diğerine "Selan savaşı" denir.

Temimlilerden Yerbu' oğulları ile olan Tifha savaşı ridafe işinden ortaya çıkmıştı. Ridafe, Hîre teşrifatına göre bakanlık derecesinde bir makamdı. Redif olan adam, resmi oturumlarda hükümdarın yanında yer alırdı. Bu yer eskidenberi Yerbu'luların elinde olup büyükten küçüğe geçirdi. Bu 3. Nûman devrinde gene Temimlilerden Dârim oğullarının başkanı, bu mevkiin Dârimlilere verilmesini istedi; Nûman da razı oldu; fakat Yerbu'lular razı olmayıp ayaklandılar. Nûman, oğlu Kabus ile kardeşi Hassan'ı, Yerbu'luları bastırmağa yolladı. Basra'dan Mekke'ye giden yol üzerinde Tifha denilen yerde yapıldığı için "Tifha savaşı" diye anılan savaşta Nûman'ın ordusu bozguna uğradı ve oğlu ile kardeşi tutsak oldular. Nûman, bunları kurtarmak için bin deve vermek ve ridafeti gene Yerbu'lulara bırakmak zorunda kaldı.

Selan savaşı ise Beni Âmir ile yapıldı. Sasaniler hükümdarı 2. Husrev Perviz, her yıl Mekke yakınındaki Ukkaz panayırına bir tüccar kafilesi yolluyordu. Benî Âmirliler bir defa bu kafileyi vurarak mallarını yağma etmişlerdi. Nûman bunları bastırmak üzere bir ordu

yollamış fakat Selan adındaki yerde yapılan savaşta Hîreliler yenilmişlerdi ¹¹⁷

Nûman M. 613 yılında Hanikin'de hapiste öldü; kendisinin, Husrev'in emriyle fillere çığnetilerek veya zehirletilerek, yahut da vebadan öldüğü hakkında çeşitli söylentiler vardır ¹¹⁸.

Nûman'ın ölümü, Lahmîler sülâlesinin saltanatı kaybetmesi sonucunu doğurdu. Nûman'ın ölümünden sonra II. Husrev Perviz, Hîre tahtını, Tay kabilesinden İyas b. Kabîsa'ya verdi ki bu zat M. 613-618 yılları arasında Hîre tahtında kaldı. Husrev Perviz bunun yanına, kontrol için İranlı bir memur yollamıştı.

Husrev Perviz Hîre hükümdar sülâlesini ortadan kaldırıncâ Arapları daha kolaylıkla kendine bağlayabileceğini sanmıştı. Halbuki onlar o zamana kadar alıştıkları ve tanıdıkları sülâlenin işten uzaklaştırılmasına kızmışlardı. Kisranın şimdi tâyin ettiği İyas b. Kabîsa da Tay kabilesinden ve Araptı; fakat buna alışmamışlardı.

Nûman, Kisra kendini çağırduğunda eşyasını Benî Şeyban'dan Hânî b. Mes'ud'a ¹¹⁹ bırakmıştı. Kisra onları İyas eliyle Hânî'den istedi. Hânî, bunların emanet olduğunu söyliyerek vermedi. Husrev Perviz, Bekr b. Vâil kabilesini yok etmek için Hîre'ye bir ordu yolladı. Bu ordu Hîre ordusuyla birleşerek Benî Bekr kabilelerine *Zûkar* adlı yerde saldırdı. Burada aşağı yukarı M. 614 yıllarında kanlı bir savaş oldu ve İran ordusu yenilip kaçtı ¹²⁰. Böylece Hîre'de bir siyasî kuvvet kalmayıp İran, Irak'taki Arap kabileleriyle karşı karşıya kaldı. Esasen Husrev Perviz, İyas b. Kabîsa'dan sonra Hîre valiliğine bir Arap tâyin etmeğe bile lüzum görmiyerek Mihribandaz Hemedanî oğlu Baniyan oğlu Azadbeh adlı bir İranlıyı tâyin etti ki bu vali, Taberî'nin dediğine göre on yedi yıl valilik etti. M. 628 tarihlerinde Hîre hükümdarları soyundan Münzir b. Nûman adlı bir emîrden bahsedilir ki buna, gururlu anlamına gelen el-Garur lâkabı verilmişti. İslâmiyetin ortaya çıkışının ilk sıralarında Bahreyn Arap-

117 Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 351-352.

118 Bak. aynı eser, ss. 352. Hondmir, Husrev'in emriyle katledildiğini yazıyor, bak. Habib üs-Siyer, I, 261. Taberî ise koleradan Hanikin'de öldüğünü söylüyor, bak. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, c. I, ss. 1281.

119 Bunun künyesi, Hânî b. Mes'ud b. Âmir b. el-Hasin b. Amr el-Müzdelif b. Rebia b. Zuh b. Şeyban Sa'lebe'dir. Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1282.

120 Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 353. Zûkar savaşının efsane ile karışık tafsilâtı için bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1280. Mahmud Esad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal, ss. 207.

ları bunu kendilerine başkan seçmişlerdi. Arap tarihçileri bu Münzir'i, Hîre hükümdarlar sülâlesinin son mümessili sayarlar. Bu Münzir'in idaresi, Halid b. Velid'in İran sınırlarında başladığı savaflara kadar sürmüş M. 632 veya 633 yılında Cuvasa savaşı'nda öldürülmüştür ¹²¹.

Hîre şehri Halid b. Velid'in Mezopotamya harekâtı sırasında savaşız teslim oldu ve fazla miktarda bir cizye vermeyi kabul etti. Hîre şehri, daha uzun müddet ayakta kalmak ve bazan adı geçmekle beraber artık eski önemini kaybetmişti. Abbasîler burayı oturma yeri olarak kullanmadılar. Kûfe şehrinin inşa edilip büyümesi Hîre'yi gölgede bıraktı. Harun er-Reşid kısa bir müddet Hîre'de oturdu ve burada yapılar yaptırdı ise de bu durum Kûfelilerin kıskançlığını ve hoşnutsuzluğunu uyandırdığından yeniden şehri terketti. Abbasîler halifesi el-Muktedir (saltanatı: M. 908-932) zamanında *Sevad bölgesi*'nin diğer kısımları gibi Hîre yakınları da bedevî saldırganların yağmalarına uğradığından, hükûmet oraya bir ordu göndermeye mecbur oldu. Milâdî onuncu yüzyılın son yarısında *Hîre*, büyük fakat halkı az bir şehir olarak gösterilmektedir. Sonraları bütün memleketin inhitatı Hîre'yi ortadan kalkacak derecede müteessir etmiştir. Bugün şehrin eski yeri otlaktır. Orada geçmişi, yalnız alçak tepecikler ve bir sürü yıkıntı hatırlatmaktadır.

Hîre hükümdarları ve tahta geçiş yılları

	Tahta geçiş tarihleri
Amr b. Adiy	M. 268
İmru'ul-Kays b. Amr	M. 288
Amr b. İmru'ul-Kays	M. 328
Evs b. Kallâm	M. 377
İmru'ul-Kays el-Muhrik b. Amr	M. 382
Nûman el-A'ver b. İmru'ul-Kays	M. 403
Münzir b. Nûman el-A'ver	M. 431
Esved b. Münzir	M. 473
Münzir b. Münzir	M. 497
Nûman b. Esved	M. 500
Ebu Ya'fur b. Alkame	M. 504

121 Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 1294 vd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 356 vd.

İmru'ul-Kays b. Nûman	M. 507
Münzir b. İmru'ul-ul-Kays (İbn-i Maissema) Hâris b.	
Amr el-Kindî	M. 514
Amr b. Hind	M. 563
Kabus b. Hind (bundan evvelkinin kardeşi)	M. 579
Sehreb (veya Suhrab?) ¹²²	M. 582
Münzir b. Münzir b. Maissema	M. 583
Nûman b. Münzir Ebu Kabus	M. 586
İyas b. Kabisa	M. 614
Zadiye (veya Zaziye)	M. 619
Münzir el-Mağrur (veya el-Garur) ¹²³	M. 630

Hirelilerde topluluk hayatı din ve uygarlık

Hîre bölgesi daha Lahmoğulları buraya gelmeden önce Arap yarımadasının diğer bölgeleri gibi bir sürü göçebe kabilelerle dolu idi. Bu kabileler şeyhlerin idaresinde yaşıyorlar, tamamiyle göçebe bir hayat sürüyorlardı. Devletleri, kaleleri, baş şehirleri yoktu. Gerektiği zaman muhtelif kabileler müşterek bir düşmana karşı birleşerek savaşıyorlar, yenilirlerse çöle kaçıyorlardı.

Yukarıda gördüğümüz gibi milâdî üçüncü yüzyılda Hîre'de Güney Arabistan'dan gelen Benî Lahm kabilesi tarafından bir devlet veya emîrlik kuruldu. Hîre ve etrafı, eskidenberi bir şehir olan Hîre'de oturan İbranîlerle ve çölden gelip buralara yerleşmiş bulunan Tenûhîlerle meskûndü. Bu iki kableden olmayıp Hîre şehri yakınlarında oturanlara "Ahlâf" deniyordu.

Bir yandan *Tedmur*, öte yandan *Suriye*, *Filistin* bölgeleri, aşağıda Yemen-Mekke ticaret yollarının ağzında bulunan Hîre şehri, eskidenberi zengin ve gelişkin bir hayat sürüyordu. Hîre dolaylarında, aralarında bir İran kralı tarafından yaptırılan beyaz hisarın da bulunduğu "İbn-i Bukayla hisarı" ve Kelblerden "Adâsîler hisarı" gibi birçok hisarlar vardı. Eski şairler *Hîre* şehrinde yapılan eşya arasında Hîre eyerlerini sayarlar; bu şehirde bir dereceye kadar kültür de gelişmişti. Şairler Hîre kırılları katında iyi bir kabul görüyorlar ve memnuniyetle burada kalıyorlardı. Söylentiye göre yazı burada biliniyordu ve buradan Arabistan'ın diğer yerlerine yayılmıştır.

¹²² Bak. Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I. 1294.

¹²³ Bak. C. Zeydan, el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 185. Hireliler için genel olarak bak. İbn-i Vazih al-Ahbarî, Tarih el-Yakubî, I, 169 vdd.

İran'ın, Mekke yakınındaki panayırlara -meselâ Ukaz'a- ve Yemen bölgesine yolladığı ticaret kervanları bunların topraklarından geçiyordu. Hicaz Arapları, İslâm'dan önce İran ile ticarî bağlar kurmuş olup kervanlarla İran'a gidip geliyorlardı. Söylendiğine göre Kureyş tüccarlarından Nevfel ve Muttalib, Sasanîlerle özel anlaşmalar yapmışlardı. Bu anlaşmaya göre Sasanîler hükümdarı onlara, İran sömürgelerine gidip gelme iznini veriyordu. M. 606 yılında veya az önce Ebu Süfyan (Sahr), Kureyş tüccarları ile Sasanîler devleti baş şehri olan *Medayin*'e (Ktezifon) gelmişti¹²⁴.

Hîre kervanlarında Kureyşlilerin ücretle muhafızlık ettikleri, Ficar savaşları dolayısıyla, İbn-i Hişâm'da uzun uzun anlatılıyor¹²⁵.

Hîre bölgesi çok eski zamanlardanberi ticarî bakımdan son derece önemli bir bölge idi. Hindistan'ın batıya yolladığı ve İran'a doğru giden malların bir kısmı deniz yolu ile *Dicle* nehri ağzına geliyor ve *Übülle* (Apolopos) ye depo ediliyor, oradan Rakka'ya geçiyordu. Übülle bu önemini Sasanîler devrinin sonuna kadar kaybetmedi. Tüccarlar buradan Fırat nehrini takip ederek yukarı doğru çıkıyorlar ve Sasanîler nüfuz bölgesini aşmadan Hîre şehrine kadar geliyorlardı. Hîre M. III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar ticaret alanındaki bu büyük önemini muhafaza etti. Yılda bir defa olmak üzere burada büyük bir panayır kuruluyordu. Bu devir ticaret tarihi ile uğraşan yazarlar Hîrelilerin ticaret alanındaki büyük başarılarını o kadar ileri götürüyorlar ki, Hîreli kayıkçıların Hind mallarını getirmek üzere ta *Seylan adası*'na ve *Hind limanları*'na kadar gittiklerini kabul ediyorlar¹²⁶.

Hîre, Sümerlilerden alınıp geliştirilmiş olan İran medeniyetinden ve onun faydalandığı medeniyet dairelerinden faydalanmıştır. Bu itibarla özel bir Hîre medeniyetinden bahsetmek müşküldür. Bir İranlı yazar daha ileri giderek, Hîre'ye ait idarî işlerin, Sasanîler sarayında Hîre işlerine memur bir kimse tarafından görüldüğünü, ancak III. Nûman devrinde Adiy b. Zeyd adında birinin ilk defa Sasanî sarayında Hîre işlerini Arapça yazdığını kaydediyor ve bu ödevi gören kimsenin ücretinin de Hîre hükümdarları tarafından aynî olarak, et, taze ve kuru hurma ve deri şeklinde verildiğini söylüyor ki, fikrimizce bu, çok mübalâğalı ve indî bir mütalâadır; esasen o, bu iddiasına delil de göstermiyor¹²⁷.

124 Bak. Muhammed Muhammedî, *Ferheng-i İrani*, Tahran, 1323 (H.Ş.), ss. 159 vd.

125 Bak. İbn-i Hişâm, *Sîre*, I, 194.

126 Bak. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*, Leipzig, 1923, I, 7 sqs.

127 Bak. Muhammed Muhammedî, *Ferheng-i İrani*, Tahran, 1323 (H.Ş.), ss. 83 vd.

Havran yakınlarındaki *Nmara*'da (Şam'ın güney doğusunda) ele geçen, Hîre hükümdarı İmru'ul-Kays'ın mezar kitabesinden anlaşıldığına göre Hîrelilerin kullandıkları takvim, o zamanlar Suriye bölgesinde kullanılan Bosra takvimi idi. Bu takvim, *Bosra* şehrinin Roma hâkimiyetine geçtiği M. 105. yıldan başlar. Bu, belki de M. 106 yılında Romalılar tarafından ortadan kaldırılan Nabatlılar devletinin yıkışına da işarettir.

Din itibariyle Hîrelilerde de, ilk sıralarda bütün Araplarda olduğu gibi çok tanrılı bir puta tapıcılık hâkimdi. Hîre hükümdarı Amr b. Adiy, Mani dinine girmiş olanları himaye ediyordu¹²⁸. Milâdî beşinci yüzyıl ortalarında Hıristiyanlık doğuda Yakûbî, Nasturî ve Melkitler adlarıyla üç kola ayrıldığı zaman, Irak ve Fars bölgesindeki Hıristiyanların çoğu gibi İbadiler de Nasturî mezhebine girip Hîre şehrinde bir topluluk meydana getirmişlerdi.

Hîreliler daha önce puta tapıcı idiler ve el-Uzza adlı putları ünlü idi. Milâdî altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar hüküm süren Münzir b. İmru'ul-Kays, tutsakları, tanrı el-Uzza adına kurban ediyordu¹²⁹. Anlaşıldığına göre Hîre hükümdarları Hıristiyan misyonerliğinin gayretlerine karşı epey direnmişler, ilk olarak M. 563 yılına doğru tahta geçen Amr b. Hind, Hıristiyan dinine girmişti. Bunun anası Hind, Hıristiyan dininde olduğundan belki de oğlunu Hıristiyan dini telkinleriyle terbiye etmişti. Amr'ın ölümünden sonra Uzza putuna tapma âdeti tekrar başlamış, sonunda M. 586 yılında tahta geçen Nûman b. Münzir Ebu Kabus Hıristiyan dinine girmişti ama bu da Sasanîler kralı Husrev'in kininin kurbanı oldu. Söylendiğine göre Husrev, Behram Çoban'ın önünden kaçarken Nûman'ı yanına çağırılmış, kızını istemiş o da gitmemiş ve kızını vermemişti. M. 595-604 yılları arasında Husrev, Nûman'ı zindana attırdı ve Hîre emîrliğini Lâhmiler hanedanından alıp İyas Tâî'ye verdi ve bir İranlı murakıbbı onun üzerine dikti¹³⁰.

Kuzey Araplarından bazılarının, Hıristiyanlığı gerçek olarak değil de şekli olarak kabul ettikleri hususunda Dr. R. Dozy'nin sözleri ve anlattığı şu hikâyeye enteresandır. Dozy, Arabistan'ın her tarafında Araplar, Hıristiyan dinini gerçek olarak değil, dış görünüşü itibariyle kabul etmişlerdi diyor ve "Orta Arabistan, Hıristiyan etkisinden ya pek az mütesir olmuş veya hiç olmamıştı. Genel olarak

128 Bak. A. Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, p. 201.

129 Bak. Ign. Guidi, *L'Arabie Antéislamique*, Paris, 1921, p. 34.

130 Bak. A. Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, p. 452.

o zaman ki Hıristiyanlık, mucizeleriyle, üçlü (teslis) inancıyla ve çar-
mıha gerilmiş tanrısı hakkında naklettiği hikâyelerle zekî ve alaycı
Arap için pek az çekici idi. M. 513 yılına doğru Hîre hükümdarı III.
Münzir'i Hıristiyan etmek istemiş olan piskoposlara bu gerçek pek
iyi gösterildi. Kırıl piskoposları dikkatle dinliyordu. Subaylarından
biri yanına geldi, kırılın kulağına eğilerek bir şey söyledi. Bunun
üzerine kırıl derin bir üzüntüye gömüldü, piskoposlar saygı ile bu
durumun sebebini sorunca O, -çok yazık! Şimdi melek Mikâil'in öl-
düğünü öğrendim- cavabını verdi. Papazlar -Sayın kırıl bu olamaz!
Sizi aldatıyorlar, melekler ölümsüzdürler- dediler. O zaman kırıl
Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini telmihle -Tamam! Siz kendiniz, biz-
zat Tanrı'nın öldüğüne beni inandırmaya çalışıyorsunuz- cevabını
verdi" diye ilâve ediyor¹³¹.

Hîre hükümdarlarından Hıristiyan dinini kabul edenler, Hîre
şehrinde bir sürü kiliseler yaptırmışlardır. Bunlardan üçüncü Mün-
zir'in karısı olup Hıristiyan dinine girmiş bulunan Hind, bir ma-
nastır ve bir kilise yaptırmıştı ki şüphe götürmeyen bir kesinlikle doğ-
ru olan fakat aslı değil de muhtevası elimize geçen bu kilisenin kita-
besinde "Bu kilise Hucr oğlu Amr oğlu kırıl Hâris'in kızı ve kırıl
Münzir'in oğlu Amr'ın anası, İsa'nın hâdimi ve ona inananların anası,
ona hizmet edenlerin kızı Hind tarafından, şahlar şahı Husrev
Anoşervan'ın saltanatı ve Efremlerin (Ephrem) şehir piskoposu
bulunduğu sırada yaptırılmıştır" deniyor. Kilise tarihlerinin bildir-
diklerine göre Hîre M. 410 yılından beri bir piskoposluk merkezi
idi¹³².

Sasanîler hükümdarlarından Kubad (saltanatı: M. 488-531)
ile çağdaş olan Münzir b. Maissema, Kubad tarafından Mazdek
mezhebine girmeğe zorlanmış, Münzir bunu kabul etmeyince sal-
tanattan uzaklaştırılıp yeri, ötedenberi Hîrelilere rakib olup Sasanî-
ler himayesini arıyan ve bu defa bu himayeyi temin maksadile Ku-
bad'ın teklifini kabul eden Kinde emîri Hâris b. Amr'a verilmişti.
Kubad'ın ölümünden sonra Husrev Mazdek taraftarlarını ve mez-
hebini dağıttığından, Münzir gene tahtına geçmiştir¹³³.

131 Bak. Dr. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. ss. 26.
Ign. Guidi, bu Münzir'in Hıristiyan sayıldığını kaydediyor. Bak. L'Arabie Antéislami-
que, p. 34-35.

132 Bak. Ign. Guidi. Bundan önceki notta adı geçen eseri, ss. 35 vd.

133 Bak. Münecimbaşı Ahmed, Sahayif ül-Ahbar, c. 1, ss. 470. A. Christensen
bu hususta şunları kaydediyor: "M. 529 yılında Mazdek taraftarları ortadan kaldırıldılar.
Kubad'ın, (Kâvus Pizişarşah) adındaki, Mazdek mezhebinde bulunan oğlunu velihad
yapmak ve Husrev'i tahtından indirmek istemesi bardağı taşıran damla oldu" bak. L'Iran
Sous les Sassanides, p. 359. Gene A. Christensen aynı eserinde "Mazdek taraftarları orta-
dan kaldırılınca, tarihçi Prokop'un 'Alamoyndaros Osakkikes' şeklinde kaydettiği el-
Münzir b. eş Şakika, Kindeli gâsıp emir Hâris b. Amr'ın elinden kendi tahtını geri aldı"
bak. ss. 361.

Mazdek adında *Nişabur*'lu biri tarafından kurulup esasları mal ve kadın ortaklığı ve hayvan kesme yasağına dayanan Mazdek mezhebinin, Hîre'de az veya çok taraftarlar bulduğunu sanmıyoruz¹³⁴.

KİNDELİLER

(*Benî Kinde*)

Bunların asılları da Hîreliler ve Gassanilerinki gibi şüphelidir. Yani Kahtanilerden midirler yoksa Kuzey Araplarından mıdır? Kesin olarak bilinmiyor; Arap tarihçileri bunları, Kahtanilerden ve onların Kehlan kolundan sayıyorlar¹³⁵. Söylendiğine göre bunlar önceleri *Bahreyn* ve *Yemame* bölgelerinde *el-Muşakkar* denilen yerde oturuyorlardı. Bir müddet sonra buradan sürülerek otuz bin kadar olan halkı evvelâ *Hadramavt*'taki *Kinde* denilen yerde yerleşmiş, sonra *Mehre* adı verilen günlük kıyılarındaki Demmon taraflarında yurt tutmuşlardı. Himyerliler hükümdarları Kindelilerin doğruluklarını, kahramanlıklarını çok beğendiklerinden onları önemli işlerde, meselâ ordu hizmetlerinde vesair işlerde kullanıyorlardı. Himyerliler hükümdarı Hassan b. Es'ad (saltanatı: M. 420-425) zamanında Kindelilerin başında Hucr b. Amr bulunuyordu. Hassan ile Hucr arasında ana tarafından akrabalık olduğundan Hucr'un Himyer sarayında önemli bir yeri vardı. Hassan, Kuzey Arabistan'a savaşa gittiği sırada bu Hucr de Kindeli süvarilerle onun yanında bulunuyordu¹³⁶. Hassan, kuzey bölgesi Araplarını itaat altına aldıktan sonra

134 Mazdek dininin esası, İran'da yayılışı, takib edilişi ve ortadan kaldırılması hakkında mufassal bilgi için bak. Hondmir, *Habib üs Siyer*, I, 239.

135 Mısırlı Prof. Muhammed Mebruk Nafi', bunların güneyden gelme olduklarını söylüyor. Bak. *Asr ma kabl el-İslâm*, Kahire, 1952, ss. 143.

136 İslâm Ansiklopedisinde *Kinde* maddesini yazan F. Krenkow, Âkil ül-Murar lâkabını taşıyan Hucr b. Amr'ın *Kinde* hükümdarı Hassan Tubba'nın üvey kardeşi olduğunu ve Himyerliler kırallarının âdetine uyarak bu şahsın oğlu Amr b. Hucr'u sarayında nedim ve rehine olarak alıkoymakta olduğunu, Hassan Tubba'nın Orta Arabistan kabileleri üzerine yürüyüp onları itaat altına aldıktan sonra Yemen'e döndüğünde onların idaresini üvey kardeşi Hucr'a bıraktığını, Yemamede oturan Cedis kavmine karşı açılan bir sefer sonunda Hassan Tubba'nın, kardeşi Hucr'un teşviki ile katledildiğini Hucr'un Hassan'ın kız kardeşlerinden birini oğlu Amr ile evlendirdiğini ve Hucr ölünce oğlu Amr'ın Orta Arabistan kabilelerinin hükümdarı sıfatıyla babasının yerine geçtiğini söylüyor. Bak. *Encyclopedie de L'Islam*, *Kinde* maddesi. Burada iki noktayı açıklamamız gerekiyor: bir kere makalede, Hassan Tubba' deniyor ki bu, yanlıştır. Tubba', Hassan'ın lâkabıdır; künyesi Hassan b. Tiban Es'ad Ebu Kerib'tir. Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, I, 28 vd. İkinci nokta, maddede iki yerde yanlış olarak Hucr yerine Amr yazılmıştır.

Hucr'u, Maad kabileleri üzerine emîr tâyin ederek orada bıraktı. Böylece emîrliğe yükselen Hucr milâdî beşinci yüzyılın ilk yarısında Bekr b. Vail kabilelerini de hâkimiyeti altına alarak *Necid bölgesi*'nde bir devlet kurdu ¹³⁷.

İbn-i Hişam burada adı geçen Hucr b. Amr'ı, Tiban oğlu Hassan'ın (Hassan b. Es'ad) kardeşi olarak kaydediyor ve birlikte kuzeye *Bahreyn* bölgelerine çıktıklarını, yürüyüşe devam etmeyip ailelerinin yanına Yemen'e dönmek isteyen Yemenlilerin ona "kardeşin Hassan'ı öldür, seni kendimize hükümdar yapalım" demeleri üzerine Hucr'un, kardeşi Hassan'ı öldürüp Yemenlilerle Yemen'e döndüğünü, fakat kardeşini öldürdüğü için Tanrı tarafından kendisine uyku uyuyamama hastalığı verildiğini ilâh... zikrediyor ¹³⁸.

Hucr'un, Hassan'la birlikte savaş için kuzeye çıktığı muhakkak olmakla beraber Hassan'ı öldürüp öldürmediğini bilmiyoruz; yalnız, bu olaydan söz açan tarihçilerin çoğu, Kinde devletinin ilk hükümdarı olarak Hucr b. Amr'ı kaydediyorlar. Bu hükümdarın *Necid*'de *Batn-ı Akıyl*'de yerleştiği sıralarda bu bölge halkının ekserisi, bilhassa Bekr b. Vail kabilesine ait bulunan Arap Irak'ı bölgesi Hîrelilere bağlı bulunuyordu. Hucr bu bölgede yerleşebilmek için Hîrelilerle çarpışmak zorunda kaldı. Bu Hucr'a, Âkil ül-Murar ¹³⁹ lâkabi verilmiştir ki, bu lâkabın verilışı ile ilgili sebepler hakkında bir sürü söylentiler nakledilir.

Hucr, M. 450 yılında ölünce yerine oğlu Amr geçti (ölümü: M. 490). Bundan sonra tahta, Hâris b. Amr (saltanatı: M. 490-540) geçti. Haris b. Amr, Sasanîler hükümdarı Kubad (saltanatı: M. 488-531) ile ve Hîre hükümdarı Münzir b. Maissema (M. 514-563) ile çağdaştı. Önceleri Kindeliler, Hîrelilere karşı Yemen'deki Himyerlilere dayanıyorlardı. M. 525 yılında Habeşliler Yemen'i istilâ edip bu dayanaklarını kaybedince bu defa Sasanîlerin gözüne girmeğe çalıştılar. Bu sırada bu hususta bir fırsat da çıktı. İran'da Mazdek adlı Nişaburlu biri ortaya çıkıp kadın ve mal ortaklığına ve et yememeğe dayanan bir mezhep ortaya attı. Halk üzerinde nüfuzları çok artmış, hükümdara bile etki yapmak durumuna girmiş olan Zerdüşî din

137 Bak. Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm*, 2. tab. Mısır, 1952, ss. 144. M. Şemseddin (Günaltay), *İslâm Tarihi*, ss. 361 vd. C. Zeydan, *el-Arab Kabl el-İslâm*, 1939, ss. 201 vd.

138 Bak. İbn-i Hişam, *Sire*, c. I, ss. 29 vd.

139 Murar, acı bir çöl otunun adıdır. Müneccimbaşı bu olayı naklederken bu bitki hakkında bilgi vermektedir. Bak. *Cami ül-Düvel*, c. I, ss. 470.

adamlarının burunlarını kırmak için Sasanîler hükümdarı Kubad, bu mezhebi kabul etti. O sırada İran'a tâbi Hîre tahtında bulunan Münzir b. İmru'ul-Kays'ı da bu mezhebe girmeye zorladı. Nûman kabul etmeyince azledip yerine, Mazdek mezhebini kabul eden Kindeliler emîri Haris'i getirdi.

Haris'in Hîre tahtına geçişi, onun, Irak ve Kuzey Arabistan Arap kabileleri arasında şerefine artmasına sebep oldu; hattâ Maad kabileleri Haris'e yaranmak için oğullarını üzerlerine emîr tayin etmesini ondan rica ettiler. Haris de, oğullarından Hucr'u, Beni Esed, Benî Gatafan ve Kinane kabilelerine; Şurahbil'i, Bekr b. Vâil kabilesine; Ma'dikerib'i, Kays-Aylan kabileleri üzerine; Seleme'yi, Tağlib ve Nemr kabileleri üzerine emîr tayin etti ki böylece bütün Irak bölgesindeki Arap kabileleri kendine bağlanmış oldu¹⁴⁰.

Hâris'in bu yükselme devri uzun sürmedi. Kubad öldükten sonra Sasanî tahtına geçen Husrev Nuşirvan-ı Âdil, Mazdek mezhebinin aleyhinde olup Hâris'i Hîre tahtından uzaklaştırarak Münzir'i tekrar eski tahtına oturttu. Hâris ise Beni Kelb kabilesine sığındı ki sonunda Kelbliler onu katlettiler. Hîre hükümdarı Münzir, Hâris'in ölümünden sonra onun, her biri bir kabile üzerine emîr olmuş olan oğulları arasına nifak soktu¹⁴¹.

Sonunda Benî Esed kabilesi, emîrleri Hucr'a karşı ayaklandılar. Esed kabilesi eskidenberi Hucr'a vergeldikleri vergiyi vermekten kaçındılar. Hucr, Benî Rebia kabilesi ile kardeşi Seleme taraftarlarından önemlice bir kuvvetle Beni Esed üzerine yürüdü. Savaş, Hucr'un üstünlüğü ile sona erdi. Hucr, Beni Esed ileri gelenlerini öldürtmek istedi. Bir şairin söylediği dokunaklı bir şiir üzerine affetti; fakat, Esed kabilesi karşılaştıkları bu alçalışa dayanamıyarak M. 550 yılında Kindelilere saldırıp Hucr'u öldürdüler. Bu Hucr, ünlü şair İmru'ul-Kays'ın babası idi.

140 Bak. Muhammed Mebruk Naf'i, *Asr ma Kabl el-İslâm*, Kahire, 2. baskı, 1952, ss. 145. C. Zeydan el-Arab Kabl el-İslâm, ss. 203.

141 Ünlü Sasaniler devri tarihçisi Arthur Christensen, Mazdek taraftarlarının önceleri iyi başarılar elde ettiklerini fakat, eski din yani Mazdeizm aleyhine yapılan bu harekete karşı memleketin nüfuz sahiplerinin cephe aldıklarını, Mazdek taraftarı olan hükümdar Kubad'ın, oğlu Kâvus'u veliahd yapmak istemesi üzerine bu davranışın, bardağı taşıran damla vazifesini gördüğünü, bunun için M. 529 yılı başlarında Mazdek taraftarlarının ortadan kaldırıldıklarını ve Mazdek mezhebinin hâkim olduğu devirde Hîre hükümdarlığından atılmış olan Münzir'in gaasıp Kinde emîri Hâris b. Amr'ı uzaklaştırıp tekrar tahta oturduğunu kaydediyor. Bak. *L'Iran Sous les Sassanides*, Copenhague, 2. ed. 1944, p. 358-361.

İmru'ul-Kays, babasının Beni Esed kabilesi ile savaştığı sırada avlanmak üzere Yemen'e gitmiş bulunuyordu. Babasının başına gelen olayı duyunca, onun öcünü alıncaya kadar içki içmemeğe, koku sürünmemeğe, et yememeğe, karlılarıyla yatmamağa and içti, başına, ök alma alâmeti olan kara sarık sardı ve bu hususları terennüm eden şiddetli ve dokunaklı şiirler söylemeğe başladı. İleride iki kabile arasında yeniden bir savaşın alevlenmesinden korkan Esedliler, tarziye vermek ve barışmak üzere İmru'ul-Kays'ın yanına bir heyet yolladılarsa da teklifleri kabul edilmedi; kendilerine, ök alıncaya kadar mücadeleye devam edileceği cevabı verildi. Öte yandan Bekr ve Tağlib kabileleri, İmru ul-Kays'a, yardım edeceklerini bildirdiler. İmru'ul-Kays taraftarları ile Esedliler arasında savaş başladı; evvelâ Esedliler yenildiler. İmru'ul-Kays, Esedlileri tamamiyle yok etmek istiyordu, fakat yardımcıları Tağliblilerle Bekr oğulları, işin daha ileri götürülmesine razı olmayıp yurtlarına döndüler. Şair İmru'ul-Kays bu defa da *Yemen*'e gidip yardımcı kuvvetler topladı. Esedlilerin üstüne yürüdü, onları gene yendi. İmru'ul-Kays'ın Benî Esed kabilesini yok etmek arzusunu anlayan Hîreliler de Benî Esed tarafını tuttular ve bu iş için İran'dan yardım istediler. İran'ın yolladığı yardımcı kuvvetler İmru'ul-Kays taraftarlarını yendiler. İşin içine İran ordusu da karışınca Arap kabileleri artık şaire yardım etmeğe cesaret edemediler. İmru'ul-Kays bu durumdan çok müteessir olup, çoluğunu, çocuğunu ve silâhlarını, Teyma vâdisinde bir kalenin sahibi bulunan Yahudi şair Samoel'in yanına emanet koyup yardım temin etmek üzere Bizans kayserinin katına vardı.

Söylentilere göre Bizans imparatoru şairin, Sasânîler himayesindeki Hîre emîrliğine karşı kullanmak üzere istediği bu yardım dileğini iyi karşılamış, hattâ yardım birlikleri ayırıp yanına katarak yollamış iken Esed oğullarının gizlice İstanbul'a gönderdikleri bir adam imparatora şair aleyhinde sözler söyleyerek onu bu fikrinden caydırmış ve kendisinden, altun işlemeli fakat zehirlenmiş bir kaftan alarak o sırada Ankara'ya gelmiş olan şairin yanına vararak bu gömleği vermiş, bu durumdan habersiz olan İmru'ul-Kays zehirli kaftanı giyip ölmüş. Bizans tarihçileri ise şairin Ankara'da çiçek hastalığı cinsinden bir hastalığa tutulup öldüğünü yazıyorlar. Şairin kendisinin, Bizans'a gidişi hakkında o sıralarda yazdığı şiirlerden ise, Benî Esed kabilesinin yolladığı adamın çiçek nevinden bir hastalığa tutulmuş olup bu hastalığını şaire bulaştırdığı anlaşılıyor. İmru'ul-Kays, M. 560-565 yılları arasında yani Bizans imparatoru Jüstinyen devrinde Ankara'da öldü.

İmru'ul-Kays'ın ölümünden sonra Kinde hükümdarları soyundan Kays-Aylan kabilesinin başkanı bulunan Ma'dikerib ile diğer bazı kabilelere başkanlık eden bir iki emîrden başka kimse yetişmedi. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bunların kalıntılarından bazı küçük emîrlıklar *Necran*, *Bahreyn* ve *Dûmet ül-Cendel*'de mevcuttu¹⁴².

142 Muhammed Mebruk Nafi', *Asr ma Kabl el-İslâm, Kahire, 1952, 2. bas. ss. 143 vd. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, İstanbul, 1338-1341, ss. 361 vd. İmru'ul-Kays'ın, soyu soppu, gençliği ve siyasî hayatı, teşebbüsleri, şiirleri ve muallakası hakkında çok önemli ve geniş bilgi için bk. Mehmed Fehmi, Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye, İstanbul, 1917, ss. 561-640. Kindeliler hakkında genel bilgi için bak. İbn-i Vâzih, I, 176 vdd.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİCAZ BÖLGESİ

Güneyde ve kuzeyde kurulmuş Arap devletlerini gözden geçirdikten sonra şimdi Hicaz bölgesinin siyasî durumunu yani burada eskiden, İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar teşekkül etmiş siyasî toplulukları ele alabiliriz. Zaten İslâm tarihi için Arabistan'ın en önemli bölgesi de burasıdır; zira İslâmiyet, bu bölgenin iki önemli şehrinden biri olan *Mekke*'de doğmuş, ikinci önemli şehri olan *Yesrib* (Medine)de gelişip yayılmıştır. Bu itibarla Hicaz bölgesi tarihi deyince bu iki şehir ile *Taif* (vec) dolaylarında gelişen siyasî tarih ve burada yaşamış toplulukların durumları anlaşılır. Tarihin bize bildirdiği çok eski zamanlardan beri -hiç olmazsa milâttan önce iki bin yıldan beri- Kâbe'nin burada kurulmuş olması Mekke bölgesinin, dinî ve bu sebeple de kutsal bir bölge halini almasına sebep olmuştur. Kâbe'nin bütün Arap yarımadası halkı için dinî bir merkez oluşu ve Kâbe'yi tavaf âdeti, burada senenin belli aylarında panayırlar kurulmasını sonuçlandırmış, bu durum bu bölge halkını daha üstün bir mevkiye yükseltmiştir.

Medine'ye gelince: Medine, hem şehrin tabîî durumu, hem de halkının kendilerini Mekke halkından başka menşeli saymaları yüzünden ayrı, fakat Mekke'nin dinî iktisadî etkisinden tamamiyle uzak olmayarak bir topluluk hayatı sürdürmüştür. Hattâ Mekke'nin, -zirâî bakımdan Medine'den çok kötü durumda olmasına rağmen- dinî ve iktisadî üstünlüğü, Medinelilerin kendilerini rakib olarak görmeleri sonucunu doğurmuştur.

Şimdi burada evvelâ Mekke bölgesini inceledikten sonra Medine çevresini incelemek suretiyle Hicaz'ın genel durumunu tasvire çalışacağız.

MEKKE BÖLGESİ

Mekke bölgesi tarihini incelerken karşımıza evvelâ burada oturan halkın menşei meselesi çıkar. O halde Mekke halkının aslı nedir?

Arabistan yarımadasının güneyinde oturan halka Yemenli veya *Kahtâni* dendiği gibi kuzeyde oturan halka, daha önce de dediğimiz gibi Nizarî veya Maaddî, yahut da *Adnani* denir. Bu ayırım kesin değildir. Hz. Muhammed zamanında bile güneye gidip yerleşmiş Nizarî topluluklar olduğu gibi kuzeye çıkmış Kahtânî kavimler vardı. Meselâ *Yesrib* (Medine) halkının bir kısmı Mekkelilerle tamamiyle ayrı asıldan, yani güneyden gelmedirler.

Bugün Mekke şehrinin bulunduğu bölgede çok eski zamanlarda, Amalika, Âd ve Semud kavimlerinin kalıntısı olan Cürhümlüler oturuyordu. Bunların büyük bir kısmının burada bir müddet oturduktan sonra bir âfet sebebiyle mahvolduğu, daha sonraki şairler ve yazarlar tarafından ifade ediliyor ve Lihyanîler'in, bu Cürhümlüler soyundan olduğu söyleniyor. Lihyanîlerin Cürhümlüler soyundan olduğu meselesi tartışmalı bir konudur. Hangi adla anılırlarsa anılsınlar Cürhümlülerden arta kalan halk burada oturmakta iken Hz. İbrahim, cariyesi Hâcer'i ve ondan doğma oğlu İsmail'i buraya getirdi. Onun buraya gelişi tarihini Ebûl-Fida, hicretten 2793 yıl önce gösteriyor ki¹⁴³ bu, gerçek tarihî belgelerin verdiği bilgilerle 200-250 yıl kadar farklıdır. Tevrat Hz. İbrahim'i, Babil kralı Hamurabi ile çağdaş gösteriyor¹⁴⁴. Tevrat metnini ve Babil yazıtlarını karşılaştıran H. Philby, Hz. İbrahim'i Babil kralı Damık-ilşu olarak gösteriyor; zira Babilcede Damık-ilşu (Tanrı'nın sevgilisi yani Halilullah) mânasına imiş¹⁴⁵. Gerçek tarihî bir şahsiyet olan Damık-ilşu da Hamurabi'den 10-15 yıl sonra hüküm sürmüş bir kiralıdır¹⁴⁶, yani yaşama zamanları birbirini tutuyor ama biz, sadece bir ünvan benzeşiminden böyle bir hükme varmanın doğru olmadığı kanaatındayız.

143 Bak. İmadeddin İsmail Ebû'l-Fida, al-Muhtasar fi Tarih al-Beşer, c. I, ss. 104.

144 Bak. Tevrat, Tekvin, XIV. bab, 1. Tevrat'ta Hamurabi, Sinar (Sinear) kralı Amrafel şeklinde geçiyor. Taberî, İslâmî kaynaklarda Nemrud olarak zikredilen bu zatı Dahhak olarak kaydetmektedir. Bak. Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, I, 337.

145 Bak. Muhammed Mebrûk Nafi', Tarih el-Arab Asr ma Kabl el-İslâm, ss. 149. Hz. İbrahim, Tevrat'ta bir hükümdar gibi gösteriliyor ve 318 hassa askeri olduğu kaydediliyor. Bak. Tekvin, bab. XIV, 14.

146 Bak. M. Şemseddin Günaltay, Yakın Şark, Ankara, 1937, ss. 521.

Tevrat'a ve İslâm rivayetine göre Hz. İbrahim aşağı yukarı mi-lâttan iki bin yıl önce¹⁴⁷ Mezopotamya'daki Ur şehrinde doğmuştur. Babası, put yapıp satan Âzer veya Tareh'tir¹⁴⁸. Tevrat'taki kayıtların hesabından İbrahim peygamberin, Nuh Tufanı'ndan 1263 yıl sonra dünyaya geldiği anlaşıldığına ve Nuh Tufanı (Gilgameş destanı şeklinde) kıssasına, M.Ö. IV. binin sonlarına ait olayları anlatan Sumer tabletlerinde rastlandığına ve İbranîlerin, Hz. İbrahim'in idaresinde Mısır'a gidişleri de XII. Fir'avun sülâlesi devrinde yani M.Ö. 2000–1787 yılları arasında olarak kabul edildiğine göre Hamurabi ile İbrahim Peygamberin çağdaş bulunmaları keyfiyeti tarihî olaylara uygun düşer görünmektedir.

Hz. İbrahim'in, tek Tanrı'ya tapma inancını savunması yüzünden Nemrud'la (galiba Hamurabi) arası açılmış, Nemrud onu ateşe attırdığı halde Tanrı'nın kendine yardımı ile sağ salim kurtulup Halilullah ünvanını alarak kendine inananlarla birlikte Kudüs bölgesine gelmiştir¹⁴⁹ Hz. İbrahim, dinini Kudüs bölgesinde yaymağa çalıştı;

147 Encyclopedia Britanica, 1953 baskısı, Hamurabi maddesinde bu hükümdarı M.Ö. 2067–2025 yılları arasında, M. Şemseddin Günaltay, M.Ö. 2003–1961 yılları arasında saltanat sürmüş gösteriyor (bak. Yakın Şark, ss. 512). Hz. İbrahim, Hamurabi ile çağdaş sayıldığına göre bu tarihlerde yaşamış olması lâzım gelir.

148 Tevrat'ta Hz. İbrahim'in babasının adı Terah olarak zikredilmekte, ayrıca Nahor ve Haran adlarında iki kardeşi bulunduğu kaydedilmektedir. Gene orada, Lût Peygamber, Hz. İbrahim'in kardeşi Haran'ın oğludur denmektedir. Bak. Tekvin, bab XX, âyet, 27-28.

149 Taberi'nin birkaç şeklini kaydettiği, diğer İslâmî kaynaklarda da görülen bir rivayete göre Hz. İbrahim'in doğumu, tek Tanrı inancını savunuşu, put kırıcılığı hikâyesi şöyledir: Nemrud'un saltanatı sırasında gökte, aydınlığı aydan, güneşten üstün olan bir yıldız peyda oldu. Nemrud çok korktu; bunun üzerine sihirbaz, kâhin, falcı ve iz bilgisinde usta olanları çağırttı. Onlardan, bu olayın iç yüzü nedir? diye sordu. Onlar, ülkende biri ortaya çıkacak, senin mahvına ve devletinin yıkılmasına sebep olacaktır, diye cevap verdiler. Nemrud, Kûfe civarındaki Babil'de oturuyordu. Onların bu cevabını duyunca başka bir şehire taşındı; erkekleri oradan çıkararak yalnız kadınları bıraktı. Yeni doğacak her erkek çocuğun öldürülmesini emretti. Bu durumu gören İbrahim'in annesi Uşa, oğlunu bir mağarada doğurdu ve orada gizlice büyüttü. İbrahim daha, küçük yaşta iken, tek Tanrıya tapmak gerektiğini putların hiçliğini ilân etmeğe başladı. Bir gün kavmi, bir kurban merasimi için şehirden dışarı çıktılar. İbrahim hasta olduğunu bahane ederek şehirde kaldı; eline bir balta alıp, üstü yiyeceklerle dolu olan ziyafet masalarının bulunduğu puthaneye gitti. Putlara hitaben "niçin bu yemekleri yemiyorsunuz?" dedikten sonra bu putlardan kiminin elini, kiminin ayağını, kiminin kafasını kesip baltayı en büyük putun eline verip bütün yemekleri onun önüne koydu. Şehir halkı geri döndüklerinde bu durumu görünce İbrahim'den hesap sordular. O da şu cevabı verdi: "Bana kalırsa bu işi herhalde en büyük put yapmıştır; eğer konuşabilirse kendisinden sorun".

Bunun üzerine ahali: "Biliyorsun ki onlar konuşamazlar" deyince İbrahim: "De-

burada uzun müddet kaldı, yaşı epey ilerledi, karısı Sara da yaşlanmış, fakat hiç çocukları olmamıştı. XII. Fir'avun sülâlesi zamanında Mısır'a gidip geldi. Karısı Sara'nın Hâcer adlı Mısırlı bir cariyesi vardı. Sara, bir çocukları olması için İbrahim'e, onunla münasebette bulunmasını söyledi. O şekilde hareket eden İbrahim Peygamber'in Hâcer'den bir oğlu oldu, adını İsmail koydu. Böyle olmakla beraber Sara, gene de kendinin bir oğlu olmasını çok arzu ediyordu. Çok yaşlı bulunmasına rağmen Tanrı'nın lûtfüyle bir oğlan doğurdu¹⁵⁰ adını İshak koydular. Bu ad İbrancada gülmek masterından gelir. Sonradan Peygamberlikle görevlendirilen Hz. İshak, baba bir ana ayrı kardeşi olup sonra o da Peygamber olacak olan Hz. İsmail'den on-dört yaş kadar küçüktür. Hz. İbrahim, çocuğu olmadığı zamanlarda, "bir oğlum olursa Tanrı adına kurban edeceğim" diye söz verdiğinden, İsmail doğduktan ve biraz büyüdükten sonra onu kurban etmeğe götürdü¹⁵¹. Tanrı İbrahim Peygamber'e, İsmail'in yerine kurban edilmek üzere bir koç gönderir; böylece İsmail kurban edilmekten kurtulmuş olur. Sarâ bu defa cariyeden olan İsmail'i kıskanır ve kocasına, İsmail'i ve anası Hâcer'i yanından uzaklaştırmasını söyler. İşte bu olay üzerine Hz. İbrahim onları alıp Hicaz bölgesine görürür ve Hicaz sıra dağlarından Faran adındaki yere bırakır, kuzeye döner.

Hâcer sonra oğlu ile birlikte Mekke'nin hemen yakınındaki Keda dağından Beyt-i Haram'ın yerine vardı. İşte yukarıda zikredilen bir felâkette büyük bir kısmı yok olup bir kısmı kalan Cürhum kabi-

mek ki siz Tanrıdan gayri öyle şeylere tapıyorsunuz ki size ne faydaları, ne zararları dokunabilir öyle mi? Size de ibadetinize de yazıklar olsun" der. Bunun üzerine müşrikerin başkanı Nemrud, ceza olarak İbrahim'i ateşe attırır, orada üç veya yedi gün kaldıktan sonra sağ salım çıkar.

Böylece Nemrud tamamen mağlûp olduktan sonra, İbrahim, Halilullah (Tanrının sevgilisi) unvanını alarak kendine inananlarla birlikte oradan ayrılıp Kudüs bölgesine gelir. Kıssanın çeşitli şekilleri için bak. Taberi, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, c.I, ss. 338 vd. Kıssa Kur'an-ı Kerim'in Enbiya süresinin 51-72 âyetlerinde de geçer.

M. Mebruk Nafi'ye göre: 1- Hz. İbrahim'in Keldaniyedeki Ur şehrinde çıkışı M. Ö. 1921. 2- İsmail'in doğumu M.Ö. 1910; 3- İsmailin koğuluşu M.Ö. 1871. İbrahim'in ölümü M.Ö. 1820, İsmail'in ölümü M.Ö. 1773. Bak. Asra ma kabl el-İslam, 2, Baskı, Mısır, 1952, ss. 55.

150 Tevrat'ta Sara'nın gebe bırakılması, tıpkı Meryem'in gebe bırakılışına benzer bir şekilde anlatılmaktadır. Bak. Tekvin, bab XXI, âyet I vd.

151 Hıristiyanlar, bu adağın, nikâhlı karısından doğacak çocuk olması lâzım geldiği fikrinde olduklarından, İslâmî inancın tersine olarak kurban edilmek üzere Hz. İsmail'in değil, Hz. İshak'ın götürüldüğünü söylerler. Bugün ellerdeki Tevrat'ta da kurbanlık, İshak yazılıdır. Bak. Tekvin, XXII, 2 vd.

lesi o sırada burada oturuyordu. Hâcer onlarla birlikte Zemzem kuyusunun bulunduğu bölgeye gelip yerleşti¹⁵². Hz. İbrahim onları buraya getirdikten sonra arasına Hicaz'a gider, Hâcer'i ve oğlu İsmail'i ziyaret ederdi. Kur'an-ı Kerim'in, Âl-i İmran, Hac ve Bakara sûrelerindeki bazı âyetlerden anlaşıldığına göre İbrahim Peygamber Hicaz bölgesinde dinini yaymak için faaliyet göstermiş, daha sonra bu bölgedeki Peygamberlik ödevi Tanrı tarafından kendisine verilmiş bulunan oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kâbe'yi bina etmiştir¹⁵³.

Söylentiye göre Hz. İsmail burada evvelâ, Cürhüm kabilesi başkanı Mudad'ın kızı Seyyide ile, daha sonra Amr kızı Ra'le ile evlenmiş, bunlardan oniki oğlu doğmuştur. Bu suretle Arap kavmine yabancı olan İbrahim oğullarının kanı karışmış, İsmailîler, Adnanîler, Maaddiler veya Nizarîler adıyla anılan bir topluluk vücuda gelmiştir. İşte yüzyıllar sonrası İslâm dinini tebliğe memur edilen Hz. Muhammed'in cediti olan Kureyş kabilesi, İsmail Peygamberin, Cürhümlülerden birkaç kadınla evlenmesinden çoğalan topluluktan çıkmıştır.

İsmailîler yani Hz. İsmail'in zürriyetinden olanlar çoğalıp ayrı bir topluluk halinde yaşamağa başladılar. Başkanlık gene Cürhümlülerin ellerinde idi. Kâbe hizmetlerine bakmak, Mekke dışından gelen hacılarla ilgilenmek ödevleri hep bunlarda idi; fakat bunlar git-gide, Harem bölgesinin yasaklarına riayet edilmemesine göz yummuşlar, dışarıdan Mekke'ye gelen yabancılara zulmetmişler, hacılardan fazla ücret almışlar, Kâbe'ye hediye edilen şeyleri kendilerine maletmişlerdi¹⁵⁴; bu yüzden, hacca gelenler azaldı; hâkimiyetleri zayıfladı. Bu sırada büyük Ezd kabilesinin bir kolu olan Huzaelilerin başkanı Amr oğlu Sa'lebe, Cürhümlülerden çobanları başka yerlerde iyi bir otlak buluncaya kadar "harem" bölgesinde kalmak müsaadesini istedi. Cürhümlüler bu müsaadeyi vermek istemediler. Bunun üzerine Sa'lebe, müsaade edilsin edilmesin bu bölgede kalacağını söyledi; aralarında savaş başladı. Kinane oğlu Abdumennat oğlu Bekr Boyu ile Huzae kabilesinden Gubşan Boyu birlik

152 Zemzem kuyusunun, çok küçük yaşta bulunan İsmail'in, susuzluktan topuklarını yere vurmasıyla fıskırdığına dair bir rivayet vardır. Hz. İsmail'in buraya gelişinde 14 yaşından daha büyük olması ve Zemzem kuyusunun 40 metreden daha derin bulunması, bu rivayetin uydurma olduğunu gösterir.

153 Bu hususta daha geniş bilgi için "Din Yolu" dergisinde çıkan "Haccın Tarihi" (cilt I, s. 14 vd), "Hicaz'da İslâm'dan önce tek Tanrı İnancı" (cilt I, s. 16 vd) başlıklı yazımıza bakınız.

154 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 19.

olup Cürhüm kabilesine savaş açmaya ve onları Mekke'den sürüp çıkarmaya karar verdiler. Günlerce süren savaş sonunda Cürhüm kabilesi yenildi. Huzaeliler üstün gelip *Mekke* hâkimiyetini ellerine geçirdiler ve Cürhümlülerle yaptıkları savaşa karışmamış bulunan ve sayıları az olan İsmail oğullarının, kendileri ile birlikte ve aralarında oturmalarına müsaade ettiler. Mekke'ye hâkim oldukları yıl Huzaeliler arasında bir humma salgını yayıldı. Yenilmiş olmakla beraber Cürhümlülerin Mekke bölgesini hemen terkedip gitmedikleri, olaylardan anlaşılıyor. Zira Huzaelilerin başkanı Amr oğlu Hârise oğlu Rebia, Kâbe muhafızlığını meşru hale getirmek için, Cürhüm kabilesinin son başkanı Mudad oğlu Hâris oğlu Amr oğlu Âmir'in kızı Führeyre ile evlendi, böylece bölgenin en önemli bir şahsı oldu. Bu Rebia, hac yöntemlerini düzene koymuş ve Kâbe'yi ziyaret eden hacıların emniyeti ile uğraşmıştır. Bununla beraber aynı zamanda putları Kâbe'nin etrafına sıralayan ve bilhassa Elcezire'deki Hit kasabasında bulunan Hübel putunu Mekke'ye getirmiş olan da gene odur.¹⁵⁵ Rebia ve neslinden üreyenler oldukça uzun müddet Kâbe muhafızlığını ellerinde tuttular. Huzaelilerin son başkanı Amr oğlu Kâab oğlu Selül oğlu Hubşiyeye oğlu Huleyl, kızı Hubbey'i, Kinane kabilesinin bir kolu olan küçük Kureyş kabilesinin¹⁵⁶ başkanı

155 İbn-i Hişam bu putu, Luhay oğlu Amr'ın getirdiğini söylüyor ve bu hususta aynen şunları naklediyor: (Bilgi sahibi bazı kimseler bana şunları anlattılar: Luhay oğlu Amr bir gün bazı işlerini görmek üzere Mekke'den çıkıp Suriye'ye uğramış, o zaman Amalikalıların oturduğu Belka ülkesindeki Moab'a varmış. -Amalika, Nuh oğlu Sam oğlu Lâvuz oğlu İmlak soyundandırlar; İmlak'a İmlik de denir- orada Amalikanın putlara yaptıklarını görünce: "Taptığınızı gördüğüm bu putlar nedir?" diye sormuş. Onlar da "Bunlar bizim taptığımız putlardır. Onlardan yağmur yağdırmalarını dileriz yağar; bize yardım etmelerini dileriz yardım ederler" cevabını vermişler. Bunun üzerine Amr onlara "Arap ülkesine götürmek üzere ve orada Arapların tapmaları için bu putlardan birini bana vermez misiniz?" demiş. Onlar da kendisine Hübel adındaki putu vermişler. Amr bu putu Mekke'ye götürüp dikmiş ve halka ona tapmalarını ve ululamalarını emretmiş) Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 79. İbn-i Hişam eserinde Huzae kabilesinin, İlyas oğlu Kamaa oğlu Luhay oğlu Amr'ın soyundan olduğunu söylediklerini de naklediyor, bak. aynı eser, ss. 78.

156 Hz. Muhammed'in İslâmiyeti tebliğe memur edildiği sırada Mekke'deki topluluğun tek ceddî kabul edilen Kureyş'in asıl adının Fihri olduğu; yahut da Nadr olduğu söylenir. Kureyş kelimesi, köpek balığı mânasına geldiğine göre bu belki de totemizm devirlerinin bir kalıntısıdır. Genel olarak Kureyş kabilesi Kinane kabilesinin bir koludur. Kureyş kabilesi Hz. Muhammed zamanında on koldan müteşekkildi: Nevfel, Zühre, Mahzum, Esed, Cumah, Sehm, Ümeyye, Haşim, Teym ve Adiy. Bak İslâm Ansiklopedisi Kureyş maddesi. Ayrıca bak. P.H. Lammens, La Mecque a la veille de l'hégire, Beyrouth, 1924, p. 53. Adı Fihri veya Nadr olan ve Kureyş lâkabiyle anılan şahıstan itibaren Hz. Peygambere kadar gelen soy kütüğü şöyle sıralanır: Kureyş -Fihri veya Nadr)-Galib-Lüey-Kâab-Mürre - Kilab - Kusay (Zeyd) - Abdümenaf (Mugire) - Haşim (Amr) - Abdülmutilib (Şeybe)-Abdullah-Hz. Muhammed. Zühre, Teym ve Mahzum kollarının diğerlerine nazaran daha aşağı derecede oldukları hakkında bak. İbn-i Hişam, I, 287.

olan Kilab oğlu Kusay (Zedy)¹⁵⁷ ile evlendirdi. Huleyl ihtiyarladığı için Kâbe muhafızlarının imtiyazı olan ödevleri yerine getirmek üzere bazan Kâbe'nin anahtarlarını kızına veya damadına vermek adetindeydi. Huleyl ölürken üzerindeki Kâbe muhafızlığı ödevini kızı ile damadına bıraktı. Huleyl'in damadı Kusay bu hakkı kendisine maletmek istediği zaman bütün Huzae kabilesinden şiddetli bir muhalefet gördü; Huzaeliler Kâbe anahtarlarını Hubbey'den zorla geri aldılar ve Huzae oğullarının ulularından Ebu Gubşan Süleym b. Amr b. Lüey b. Melkân'a verdiler; Kâbe hizmetiyle haciblik ve sadınlık işlerini de ona havale ettiler.

O sırada Kâbe'nin bakımı ve korunması işini Benî Huzae kabilesi üzerine almış olmakla beraber, hac mevsiminde hacıların *Arafat*'tan inme ve taşlama müsaadesini verme işi Cürhümlülerin kalıntısından olan Sûfe kabilesine, *Müzdelife*'ye gitme müsaadesini verme işi de cedleri, Advan b. Amr b. Kays b. Aylan'a varan bir kabileye ait bulunuyordu. Bu Sûfe kabilesi, Mudar kabilesinden bir topluluğun neseb yönünden babaları olan Gavs b. Mürre b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar'a mensuptu. Sûfeliler ve Advanlılar bu ödevleri kabilenin eşrafına verirler, o ölüncü yerine geçen kabile başkanına verirlerdi. Bunlar hacılara *Arafat*'tan inme, taşlama ve *Müzdelife*'ye gitme müsaadesini verme işinde o kadar istibdada varmışlardı ki Sûfe kabilesi taşlama işini, Advan taifesi *Müzdelife*'de durmayı tamamlamayınca diğer hacılardan hiçbir kimse *Arafat*'a çıkamaz, *Müzdelife*'ye gidemezdi. Hattâ Mekke'ye dönüleceği gün Sûfe kabilesi Mina boğazını keser, kendileri tamamen buradan geçmedikçe diğer kabilelerin hacılarına yol vermezlerdi.

Hacıların *Arafat*'tan hareket ve taşlamaya başlamalarına izin verme sırası Gavs'ın ölümünden sonra oğullarına ve torunlarına geçmiş, bu kabile inkıraza yüz tutunca izin verme işini Benî Sa'd b. Zeydu Menat b. Temim oğulları ele geçirmiş, bu ödev Benî Sa'd'ın

157 Kusay'ın asıl adı Zeyd'dir ve, Lüey oğlu Kâab oğlu Mürre oğlu Kilab'ın küçük oğludur. Doğuşundan kısa bir zaman sonra babasını kaybetmiş, Ozre kabilesinden bir kimse ile evlenen anası Seyel oğlu Sa'd kızı Fatıma, oğlu Kusay'ı, yeni kocasının kabilesinin bulunduğu Tebuk veya Yermük taraflarına götürmüş, burada asıl adı olan Zeyd yerine "uzaklaşmak" anlamına gelen (kusay) kelimesi kökünden "kusay" lâkabını almıştır. Kusay büyüdüktan sonra anasının babasının soyunu öğrenince Hicaz bölgesine gelmiştir. Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 130. Tarih-i Sistan sahibi, Kusay'a bu lâkabın verilmesi sebebini, onun bütün batıl şeylerden uzak durması şeklinde kaydediyor. Bak. Tarih-i Sistan, Tahran, 1314 H.Ş. ss. 51.

eline geçinceye kadar Gavs oğullarından gelen cemaat başkanları Sûfe lâkabiyle anılmıştır.

Beni Sa'd, denen topluluk Âl-i Safvan b. Şihne b. Utarid b. Avf b. Kâab b. Sa'd, b. Zeydu Menat b. Temim'e varan bir kabiledir. Bu Âl-i Safvan'ın hacılara izin verme hususundaki istibdatları da Sûfe kabilesi başkanlarınınkinden aşağı değildi. Hacılar, Âl-i Safvan topluluğundan evvel Arafat'tan dönüp Mina sahrasında taş atmağa başlayamazlardı.

Hacılar şeytan taşlama günlerinde Beni Safvan ileri gelenlerine "aman vakit geçiyor" diye yalvardıkça "yok yok daha erkendir, hele güneş batmağa yaklaşsın" gibi yersiz sözler söylerler, hacılar ne kadar yalvarıp yakarsalar o kadar geç kalırlardı. Safvan oğullarının istedikleri ve uygun buldukları vakit geldiğinde dahi halk çabuk izin almazdı. Âl-i Safvan bu zamanda dahi acaiplik ederek evvelâ Mina boğazını tutarlar, ağır ağır kendi adamlarını ve Hindiflileri geçirip ondan sonra halkın geçmesine izin verirlerdi.

İşte hacılara yapılan bu eziyete çok içerliyen, Kuda a kabilesi'nden ve Harem sahasının etrafına yerleşmiş bulunan Kinanelilerden pek çok dostu olan Kusay, hem bunlarla birleşmiş, hem de Suriye'de bulunan ana bir kardeşi Rizah b. Rebia'yı yardıma çağırmış, Rizah b. Rebia'nın kâfi kuvvetlerle Mekke'ye gelişi hac mevsimine denk geldiğinden Kusay, Huzaelileri Harem bölgesinden uzaklaştırmağa karar vermiş, buna vesile olmak üzere açıktan açığa bu kötü müsaade verme âdetinin kaldırılması lâzım geldiğini ilân etmiş, hattâ Mina'dan Mekke'ye geri dönüleceği gün Mina boğazını tutup hacıların geçişini önlemek isteyen Sûfe kabilesi ulularına dönüp "ey Sûfe kabilesi! Arap soy bilginleri iyi bilirler ki benim soyum, Kaydar b. İsmail b. İbrahim'e varır; bu itibarla bu izin verme salâhiyetinin bana ait olması lâzım gelir. Benim fikrime göre ise bu âdet lüzumsuz ve halka eziyetten başka bir şey değildir; onun için kaldırılmak gerektir. Bugünden itibaren Mina boğazını herkes istediği zamanda geçebilmek hakkını haizdir. Bu durumu şimdiden açıklar, bana uyacak olan gençleri yanıma alıp sizden evvel Mina boğazını geçmek niyetinde olduğumu bildiririm" demişti. Bunun üzerine Beni Kuda a kabilesi askerlerini alıp Mekke'ye doğru yöneldi Sûfe kabilesi gençleri her ne kadar Kilab oğlu Kusay gurubuna yol vermemek istedilerse de, Kusay taraftarları zorla geçip gittiler.

Bu durum üzerine Huzae kabilesinin ileri gelenleri bu vaziyetten son derece kuşkulanıp, ileride Mekke reisliğinin de ellerinden çı-

kacağını anlayıp, Beni Bekir kabilesi ile birleşip “vadi-i Ebtah” denen yerde Kusay taraflarlarını takip edip, asılsız bir sebep uydurarak savaşa tutuşup döğüştüler, epey telefata verdiler. Hac için *Yemen* ve *Mısır* taraflarından gelmiş olan Arap hacıları bu durumu seyrediyorlardı. Sonunda Huzaeliler barışa yanaştılar ve Ya’mur b. Avf b. Kâab b. Amr b. Leys b. Bekir b. Abdumenaaf b. Kinane’yi hakem tâyin etmek istediklerini Kusay’a haber verdiler. Kusay kabul etti. Ya’mur, iki tarafın askerlerini toplayıp aralarına girdi ve gerek Kâbe sidanetinin, gerek Mekke emîrlığının Kusay’ın elinde bulunmasının, Benî Huzae ve Beni Bekir ulularının ellerinde bulunmasından daha doğru olduğunu bildirdi. Bu karar herkesçe kabul edildi ve diğer kabileler başkanlarının teklifleriyle bir sulhname kaleme alınıp bunun tasdikli bir nüshasının Kusay’da kalmasına karar verildi. Bu barış şartlarında şu hususlar yazılı idi: Harem sınırları içinde hiçbir taraftan zulüm ve eziyete müsaade edilmeyecek. Huzae kabilesinden olan hiçbir topluluğun hiçbir ferdi Batn-ı Mer’den Mekke tarafına geçmeyecek; fakat isteyenlerinin, Mekke’ye girmemek üzere Mekke dağlarında oturmalarına mani olunmayacak.

Barışın bu şartları, Hudeybiye barışı’na kadar devam etmiş Hz. Muhammed, Hudeybiye barışında Huzaelilerin ricası üzerine bunların ittifak tekliflerini kabul etmiş hattâ Mekkeli müşriklerle yapılan Hudeybiye barışı anlaşmasında Beni Huzae topluluğunun Mekke’ye girmelerine müsaade edilmesine dair özel bir madde koymuştu¹⁵⁸.

Mir’at-ı Mekke adlı eserin yazarı Eyüb Sabri Paşa, Huzaelilerin Kusay’dan önce, Mekke ve Kâbe başkanlığında 300 yıl kaldıklarını ve Şa’ra-yi Yemânî denilen yıldız taptıklarını kaydediyor¹⁵⁹.

Huzaelilerle yaptığı bu mücadeleden sonra Kusay, Kâbe’ye bakmayı ve Mekke’yi idare etmeyi kendi eline aldı. O, kavmini kondukları yerden kaldırıp Mekke’ye getirdi. Huzaeliler de Kureyşlilerle birlikte Harem sahasında oturmak müsaadesini aldılar. Bu olay, Huzaeliler egemenliğinin sonu, Kureyş egemenliğinin başlangıcı oldu. Böylece Mekke’nin hâkimi ve Kâbe’nin muhafızı olan Kusay, Kâbe’yi yeniden onartarak hac yöntemlerini düzenledi. Daha önce dağınık bir durumda olan Kureyş kabilesinin kollarını birleştirdi ve bu sayede şehrin, ileride de onlar tarafından yönetilmesini sağladı. Hatta

158 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 116 vd.

159 Bak. Eyüb Sabri (paşa), Mir’at-ı Mekke, ss. 299.

söylentiye göre kavmini bir araya toplaması yüzünden ona “Mücemmi” lâkabı verildi. Kusay hac işleri ve *Kâbe* ile ilgili ve diğer bazı Arap kabilelerinin ellerinde bulunan ödevleri, gene onlarda bıraktı; çünkü o, bunların değiştirilmemesi gereken bir din geleneği olduğuna inanıyordu. Meselâ Safvan oğullarını, Advan boyunu, hac aylarını düzenleme ödevini gören kimseleri (Neseeleri) ve Avf oğlu Mürre’yi, bu şekilde eski ödevlerinde bıraktı.

Böylece Lüey oğlu Kâab boyunda ilk defa başkanlığı ele geçiren ve kavmi tarafından kendisine itaat edilen kişi Kusay olmuştu. Kusay, Mekke’de Hicabe, Sikaye, Rifade, Nedve ve Liva ödevlerini kendi üzerine aldı; bu suretle de Mekke’nin bütün önemli ve şanlı işlerini elinde toplamış oldu. Kusay’ın Kâbe muhafızlığını, bu ödevi elinde tutan Ebu Gubşan adındaki bir Huzaeliden, onun sarhoş olduğu bir sırada bir tulum şarap karşılığında aldığı şeklinde de bir söylenti varsa da bu, yukarıda naklettiğimiz söylentiden daha zayıftır ¹⁶⁰.

Kusay, Kureyş kabilesini etrafına topladıktan sonra Mekke’yi ve çevresini kavmine paylaştırdı; herkes kendi payına düşen yere yerleşti. Halkın dediğine göre Kureyş kabilesi o sırada kondukları yerlerdeki Harem bölgesinin ağaçlarını kesmekten çekinmişler, fakat Kusay ve adamları kendi elleriyle bu ağaçları kesmişler. Kusay ayrıca, aşağı yukarı M. 440 yılında “*Dar ün-Nedve*” denen toplantı yerini yaptırıp kapısını Kâbe’ye doğru açtırmış. Kureyş kabilesi bütün önemli işlerini burada konuşup kararlaştırırdı ¹⁶¹. Kusay’ın, M. 400 yılı civarında doğduğu tahmin ediliyor ¹⁶². Ölümü de takriben M. 480 yılındadır ¹⁶³.

160 Bu rivayete göre, sarhoş tabiatlı olan Ebu Gubşan Taif’te bulunduğu bir sırada arkadaşlarıyla bir hayli şarap içtikten sonra şarap tükenince yanındakilere “şimdi elimdeki Kâbe anahtarını bir kadeh şarapla değişirim” demiş, bunu duyan Kusay, derhal bir tulum şarap alıp gelerek Ebu Gubşan’a vermiş ve karşılığında, birkaç kişi huzurunda Kâbe anahtarını alıp büyük oğlu Abdüddar’ı geceleyin Mekke’ye yollayıp durumu ahaliye duyurup fiilen ve hukukan kâbe anahtarlarına sahip olmuş. Ebu Gubşan ayıldıktan sonra itiraz edip Kâbe anahtarlarını geri almak istemişse de hazır olan şahitlerin de şahadetiyle haksız olduğunu anlamış ve anahtarlar kat’i olarak Kusay’da kalmış. Bak. Eyüb Sabri paşa, *Mir’at-ı Mekke*, ss. 285 vd.

161 Kusay’ın Huzaelilerle çatışması ve Kâbe’ye ait ödevleri, bölgenin başkanlığını ele geçirmesi hakkındaki tafsilat için bak. İbn-i Hişam, *Sire*, cilt I, ss. 130. vd. İslâm Ansiklopedisi, Kureyş, Kusay ve Mekke maddeleri.

162 L. Caetani, Kusay’ın doğumunu M. 365 olarak kaydediyor; bak. İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın) ter. I, 232. Halbuki o, gene aynı eserinin aynı cildinin 209. sahifesinde, Kusay’ın babası Kilab’ın M. 358 de doğduğunu yazdığına göre baba ile oğlu arasında 7 yaş fark hasıl oluyoru ki bu imkânsızdır. Ayrıca Kusay’ın nesebi hakkında yazdığı garazkârane ifadeler indî ve mesnedsizdir. Bak. aynı eser, I, 220.

163 Bak. M. Şemseddin (Günaltay), İslâm Tarihi, ss. 395.

Kusay'ın, Kâbe ziyareti ve hac yöntemlerinde, düzenlerinde bazı değişiklikler yapmasını, çocukluk ve delikanlılık çağlarından bir kısmını kuzeyde Suriye bölgesinde geçirmesi ve orada gördüğü bazı şeylerden istifade etmiş olmasıyla ilgili görenler vardır¹⁶⁴. Hakikaten Huzaelilerin putu Hübel ibadetine, el-Uzza ve Menaf-Menat ibadetleri de katılmıştır ki bunlar hakkında bilhassa Kuzey Arabistan'da kesin delillere rastlanır. Kusay o zaman oldukça harap durumda olan Kâbe'yi yeniden onartmıştır.

Kusay öldüğü zaman onun üzerinde bulunan ödevler, oğulları Abdüddar, Abdumenaf (asıl adı Mugîre'dir), Abdüluzza ve Abdükusay'a geçti. Bunlardan Abdumenaf, Hz. Muhammed'in dedesi Abdümtalib'in dedesidir. Kaynakların bize bildirdiğine göre Kusay'ın oğulları bu beş önemli ödevi ortaklaşa görmemişler, en büyükleri olan Abdüddar başkanlığı üzerine almıştı. Abdüddar öldükten sonra Kureyş kabileleri iki bölük oldu: Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğulları, Kılâb oğlu Zühre oğulları, Kâab oğlu Mürre oğlu Teym oğulları ile Nadr oğlu Mâlik oğlu Fihri oğlu Hâris oğulları, Abdümenaf oğullarının tarafını tuttular. Gene Kureyş kabilelerinden Mürre oğlu Yakaza oğlu Mahzum oğulları, Kâab oğlu Husays oğlu Amr oğlu Sehm oğulları, Kâab oğlu Husays oğlu Amr oğlu Cumah oğulları ile Kâab oğlu Adiy oğulları Abdüddar oğullarının tarafını tuttular. Kureyş kabilelerinden Lüey oğlu Âmir oğulları ile Fihri oğlu Muharib oğulları hiçbir tarafa yanaşmayıp tarafsız kaldılar.

Abdumenaf oğulları, içi kokulu su dolu bir kazana ellerini batırarak suretiyle bir andlaşma yaptıklarından bunlara "el-Mutayyebun" dendi. Öte yandan Abdüddar oğulları ile yanaşıkları da Kâbe önünde and içip, birbirlerinden ayrılmamak ve birbirlerini yalnız bırakmamak üzere andlaştıklarından bunlara da "el-Ahlaful" dendi.

İki taraf ayrılıp birbirleriyle savaşmağa karar vermiş bir durumda iken bir uzlaşmaya varılması fikri ortaya çıktı. Sikaye ödevi ile Rifade ödevinin Abdumenaf oğullarına verilmesi, Hicabe, Liva ve Nedve ödevlerinin de Abdüddar oğullarının elinde kalması şart koşuldu. İki taraf bu şartı kabul edip barıştılar ve savaş yapmaktan vazgeçtiler; fakat her iki taraf aralarında kurdukları ilk andlaşmaları da İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar devam ettirdiler. Hz. Muham-

164 Bak. İslâm Ansiklopedisi, Kusay maddesi.

med bu barış hakkında “Cahiliye devrinde yapılan herhangi bir anlaşmayı İslâmiyet ancak pekiştirir” buyurmuştur¹⁶⁵.

Kureyş kabilesi kolları arasında barış kurulduktan sonra Rifade ve Sikaye ödevlerini Abdumenaf oğlu Haşim üzerine aldı; çünkü Abdüşems Mekke’de fazla durmayan ve çoğu zaman seyahate çıkan bir adamdı; üstelik biraz yoksul olup çoluğu çocuğu da çoktu. Haşim ise zengindi. Söylendiğine göre Kureyş kabilesinin kış seyahatı (Yemen’e) ve yaz seyahatı (Suriye taraflarına) diye anılan iki büyük ticarî kervan kafilesini ilk tertip eden ve Mekke’de fakir hacılara ilk defa tirid yapıp dağıtan Haşim’di. Bu itibarla asıl adı Amr olduğu halde, ufalayan doğrayan anlamına gelmek üzere, halka tirid yapıp yedirildiğinden, Haşim lâkabı kendisine verildi. Haşim, ticaret için gittiği kuzey seyahatlarından birinde Gazza şehrinde öldü. Daha önce Haşim bir ara Medine’ye gelerek orada Neccar oğlu Adiy boyundan Amr’ın kızı Selma ile evlenmiş, bu kadından Şeybe (Abdülmuttalib) doğmuş ve bu çocuk Medine’de kalmıştı; Haşim öldükten sonra kardeşi Muttalib, büyüüp delikanlı olmuş olan yeğeni Şeybe’yi Medine’den alıp Mekke’ye getirdi. Muttalib, Şeybe’yi Mekke’ye getirirken devesinin arkasına bindirmişti; halk onu, Muttalib’in kölesi sandığından veya “bu kimdir?” diye sorduklarında şaka olarak, “kölemdir” demesi yüzünden Şeybe’ye Abdülmuttalib (Muttalib’in kölesi) demişler ve Şeybe bundan sonra hep Abdülmuttalib takma adıyla anılmıştır.

Haşim’in ölümünden sonra Rifade ve Sikaye ödevleri, kardeşi Muttalib’e geçti. Muttalib de sonra gittiği Yemen’de Redman adlı yerde öldü. Muttalib öldükten sonra Sikaye ve Rifade ödevlerini bu defa Abdülmuttalib üzerine aldı. Abdülmuttalib (Şeybe) evvelce dedeleri tarafından *Kâbe* avlusundaki tabanı deri kaplanmış havuza dışarıdan tulumlarla veya bakraçlarla su getirip dökerek yerine getirmeğe çalıştıkları Sikaye ödevini daha kolaylıkla yerine getirebilmek için, düşünde yeri kendine haber verilen, Cürhümlülerin toprak doldurarak harap ettikleri *Zemzem Kuyusu*’nu yeniden kazdı, meydana çıkardı. Söylendiğine göre Zemsem kuyusunun durumu ve yeri Abdülmuttalib’e bildirilince, kazmasını eline alıp o zaman biricik oğlu olan Hâris’i yanına alıp kazmaya başlamış. Kuyunun ağzına kapatılan büyük taşlara raslayınca Abdülmuttalib tekbir getirmiş. Tekbir sesini işiten Kureyşliler, Abdülmuttalib’in amacına ulaştığını

165 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 140. Ayrıca bu hususlar için bak. İbn-i Hişam aynı eser, aynı cilt, ss. 138 vd.

anlamışlar, kalkıp yanına gelerek “Ey Abdülmuttalib! Bu kuyu ceddimiz İsmail’in kuyusudur; bunda bizim de hakkımız vardır, buna bizi de ortak saymalısın” demişler. Abdülmuttalib “hayır yapamam, bu iş aranızdan ancak bana verildi” dedi ise de, Kureyşliler “hakkımızı vereceksin, yakanı bırakmayız, yoksa seninle mahkemeleşiriz” demişler. O zaman Abdülmuttalib “istediğiniz kimseyi bu iş için aramızdan hakem seçin” demiş. Kureyşliler, Suriye çölünün dağ kısmında yaşayan Sa’d-u Huzeym boyunun kâhinesi aramızda hakem olsun demişler. Abdülmuttalib kabul etmiş, yanında kendi kolu olan Abdümenaf oğullarından bazı kimseler olduğu halde kâhin kadının yanına varmak üzere yola çıkmış; Kureyş kabilesinin diğer kollarından da birkaç kişi Abdülmuttalib’in arkasından gitmiş; yolda su sıkıntısı çekip de Abdülmuttalib’in devesinin yattığı yerde su kaynağı peyda olunca diğer taraf iddialarından vaz geçip Sikaye ödevini *Zemzem Kuyusu* suyu ile yerine getirme hakkını Abdülmuttalib’e tanıyarak geri dönmüşler.

Abdülmuttalib Zemzem kuyusunu kazarken iki altun ceylân heykeli buldu. Bu iki heykel, Mekke’den çıkışları sırasında Cürhüm kabilesinin, buraya gömdükleri heykellerdi. Bundan başka Abdülmuttalib, kal’i kılınçlarla bir takım zırhlar da buldu. Kureyşliler bunlara da ortak olmak istediler. Abdülmuttalib, kılınç ve zırhları bir tarafa, altun heykelleri bir tarafa ayırarak kendisi, Kureyşliler ve Kâbe arasında kur’a çekmeyi teklif etti. Hübel putunun önünde kur’a çektiler, ceylân heykelleri Kâbe’nin hissesine, kılınç ve zırhlar Abdülmuttalib’in payına düştü; Kureyşlilere bir şey düşmedi. Abdülmuttalib, kendi payına düşen kılınçları eritip Kâbe’ye kapı yaptırdı. Kâbe’nin payına düşmüş olan iki altun ceylân heykelini de erittirip bu kapıyı süsletti. Bundan sonra Abdülmuttalib hacılara Zemzem suyunu içirmeğe başladı¹⁶⁶.

Abdülmuttalib, Zemzem kuyusunu kazdığı sıralarda Kureyş kabilesinin kendine yaptığı kötülükleri görünce, on oğlu doğup yetişerek kendisini koruma durumuna gelirlerse içlerinden birini Tanrı adına Kâbe’nin önünde “kurban edeceğini adamıştı; sonradan on oğlu olup artık kendisini koruyabilecek duruma geldiklerini anlayınca bir gün içlerinden birini kurban etmek için kur’a çekmek üzere çocukları ile birlikte Kâbe’nin içinde bulunan Hübel putunun önüne geldi. Hangisinin kurban edileceği hakkında kur’a oku çekti, kur’a en çok sevdiği, en küçük oğlu Abdullah’a çıktı. Bunun üzerine Abdülmuttalib

166 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, I, ss. 143–156.

talib, Abdullah'ı elinden tutarak kılıcını eline alarak kesmek üzere İsaf ile Naile putlarının önüne götürdü. Bunu gören Kureyşliler toplandıkları yerden kalkıp koşarak Abdülmuttalib'in yanına geldiler ve "ey Abdülmuttalib! Ne yapmak istiyorsun?" dediler; o da "kurban edeceğim" deyince, bütün Kureyşliler ile Abdülmuttalib'in oğulları hep bir ağızdan "Tanrıya and içeriz ki Abdullah ile onun diyeti olan develer arasında kur'a oku çekmeden onu kesemezsin; çünkü sen Abdullah'ı kesersen artık herkes oğlunu kurban etmeyi adar ve onu keser. İş bu kerteye varırsa insanlar ne diye yaşıyorlar" dediler ve bu diyet kur'asını çekmek için Hicaz bölgesinde oturan kâhin kadına danışmasını tavsiye ettiler. Kâhin kadın, kurban edilecek adamla on deve arasında, kur'a, develerin yazılı olduğu oka çıkıncaya kadar kur'a çekmelerini tavsiye etti. Kur'a develere, onuncu çekilişte çıktığından Abdullah'ın yerine, babası Abdülmuttalib yüz deve kurban etti¹⁶⁷.

Abdullah bu şekilde kurban edilmekten kurtulduktan sonra Abdülmuttalib onu, Zühre boyunun ulusu olan Kilâb oğlu Zühre oğlu Abdümenaf oğlu Vehb'in kızı Âmine ile evlendirdi. Abdullah'ın alnında nur gibi ak bir ben'in parladığı bir sırada, Nevfel oğlu Veraka'nın Hıristiyan dininde bulunan ve okuduğu kitaplarda Abdülmuttalib soyundan bir peygamberin geleceğini anlayan kız kardeşi, Abdullah'tan bir çocuk doğurmak kasdiyle ona, münasebette bulunmak teklif etmiş, Abdullah buna yanaşmamış, Âmine ile evlenmiş ve alnındaki parlaklık kendisinden gebe kalan Âmine'nin çocuğuna geçmiş ki bu çocuk, ileride İslâm dinini bütün insanlığa tebliğ edecek olan ve peygamberlikle görevlendirilen Hz. Muhammed Mustafa'dır¹⁶⁸.

YESRİB (MEDİNE) ŞEHİRİ

Hicaz bölgesinin incelenmesine ayırdığımız bu bölümde Mekke şehrinin tarihini, İslâm dininin tebliğine memur edilen Peygamberimiz Hz. Muhammed'in doğumuna kadar gözden geçirdikten sonra bu bölgenin ve İslâm tarihinin Mekke'den sonra en önemli şehri olan

167 Bak. aynı eser, ss. 160 vd. Abdülmuttalib, Mekkenin zengin kişilerinden olup, Yemen ve Suriye ile sıkı ticaret ilgisi vardı. Hatta Himyerli (San'a'nın Zevel adlı bir kasa-basından) bir kimseden 1000 dirhem gümüş alacağı olduğu hakkındaki yazılı bir vesikayı iki kaynak nakl ediyor. Bak. Yakut, Mu'cem, III, 159. ve İbn-i Nedim, Fihrist, 14.

168 Bak. aynı eser, ss. 164 v.d.

Yesrib'in (Medine) durumunu da, eski devirlerden itibaren incelememiz gerekir.

Medine eski zamanlarda Amalika kavmi'nin yurdu idi. Onların dağılıp ortadan kaybolmalarından sonra M.Ö. VI. yüzyıl başlarında Babil kralı II. Nabû-kudur-u sur (saltanatı: M.Ö. 605–562)un *Kudüs*'ü işgal edip oradaki Yahudileri Babil'e götürdüğü (Babil esareti) sırada kaçıp kurtularak güneye, Hicaz'a gelen Yahudiler tarafından *Hayber*, *Vadi ül-Kura*, *Fedek* gibi yerlerle birlikte Medine'de yurt edinilmişti. Yahudiler Yesrib'de yerleştikten sonra o zaman da çok gelişkin olan Kuzey Arabistan ticaretini ellerine alarak çok zenginleşmişlerdi. Medine ve civarı, Kureyza, Nadîr ve Kainuka Yahudi kabilelerinin merkezi oldu. Bu Yahudiler ziraatle, kuyumculukla, demircilik ve silâh yapıcılıkla meşgul idiler., Romalılar devrinde ve bilhassa Hıristiyanlığın Suriye'de iyice yayılmasından sonra Suriye ve Filistin'deki Yahudiler şiddetli takibat ve tazyiklere uğratılınca bunlardan bir kısmı, daha güneyde Hicaz'daki dindaşlarının yanına geldiler¹⁶⁹.

İslâm dininin ortaya çıkışı sırasında Medine'de üstün durumda bulunan Evs ve Hazrec Arap kabileleri buraya çok sonra, belki milâdî ikinci veya üçüncü yüzyılda gelmişlerdir. *Ezd kabilesi* Salebe b. Amr başkanlığında Yemen'den çıkıp Suriyeye gelerek Gassan bölgesine yerleşmişti; fakat Salebe'nin ölümünden sonra başkanlık meselesinden gücenen Sa'lebe oğlu Hârise, diğerlerinden, ayrılarak kendine taraftar olan kabile ile birlikte Hayber bölgesine gelmişti. Hârise'den sonra Evs ve Hazrec adlarıyla ikiye ayrılan bu kabile daha sonra *Yesrib*'e (Medine) gelmiş ve Yahudilerin baskısı altında burada yaşamağa başlamıştı. Hattâ Yahudilerin başkanı Fayton, evlenen Arap kızlarının ilk geceyi kendisiyle geçirmelerini isteyecek kadar ileri gitmişti. Bunun üzerine Evs ve Hazrec kabileleri akrabaları olan Gassanîlerden yardım istediler. Gassanîler yardım üzere Yesrib üzerine yürüyüp Yahudi başkanını öldürdüler. Bu zamandan itibaren Yahudiler eski kuvvetlerini kaybettiklerinden Yesrib'de üstünlük Evs kabilesine geçti.

Medine (Yesrib) şehri bir vâdi üzerinde 25 derece 20 dakika kuzey enlemi ile 37 derece 3 dakika doğu boylamı arasında kuzeyde *Uhud dağı*, doğuda volkanik dağlar ile çevrilidir. Mekke'nin 400–450

169 Bak. Abbas Şişteri Mehrin, Hâtem ün-Nebiyyin, Tahran, 1324 H. Ş. ss. 75.

km. kadar kuzeyinde ve Kızıl denizin 100 km. doğusundadır ¹⁷⁰. Eskiden şehrin dağlara dayanmıyan tarafı sağlam bir hisarla çevrili idi ve ancak dar bir tarafı girişe elverişli idi ki Hendek savaşında, şehrin düşmandan korunması için kazılan hendek işte bu kısımda açılmıştı. Gene o zamanlarda şehrin beş giriş kapısı vardı. Meşhur *Baki*' mezarlığı da şehrin güneyindedir. Medine'ye Osmanlı Sultanı Kanunî Sultan Süleyman tarafından mükemmel bir su yolu yaptırılarak Kuba'dan şehre yeter derecede su akıtılmıştır. Şehrin kuyuları da boldur.

Medine şehri İslâmiyetten önce sık sık komşu göçebelerin veya kabilelerin saldırısına uğradığından, şehir halkı çoğu, evlerini, sağlam koruganlar şeklinde yapıyorlar ve bunların üzerine kuvvetli kuleler kuruyorlardı. Medine'nin bu şekildeki yapılarına "utum" deniyordu. O zamanın umumî barınakları da bu cinsten olup utum'a nazaran daha sağlam kulelerden müteşekkil olmak üzere her kabilede birer ikişer tane bulunuyor, savaş veya kabileler arası kavgalarda yenilen kabile bunların içine kapanıp düşmanlarına karşı kendilerini uzun müddet koruyabiliyorlardı; çünkü buralara sığınan kimselere yetecek kadar yiyecek bulundurulur ve her kabile bu hisarlara güvenerek birbirlerine saldırır veya saldırıya uğrayanlar kendilerini korumaya çalışırlardı.

Medine'de *Zubab* adlı yerin doğusunda Şam yönünde bulunan Râtic adıyla anılan müstahkem bir mahalle vardı ki burası Abdüleşhel ve kardeşi Zaura oğulları'nın mahallesi idi. Hattâ Abdüleşhel oğulları, Hendek savaşında bu mahallenin Harre yönüne denk gelen bölümünde hendek kazmağa memur edilmişlerdi. Bu savaşta müstahkem kalelerin bulunmadığı tarafta hendek kazıldı ki bu hen-

170 Medine şehri halkının menşei hakkında mufassal bilgi için bak. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'at-ı Medine*, ss. 293 v.d. Eskiden Mekke'den Medine'ye deve ile giden hacılar genel olarak şu yolu takib eder ve şu duraklardan geçerlerdi: 1 - Mekke-Vadii Fatıma köyü: (deve yürüyüşü ile altı saat). 2 - Vadii Fatıma-Bi'r-i Osfan (Osfan kuyusu): 12 saat. 3 - Osfan kuyusu-Huleys köyü: sekiz saat. 4 - Huleys köyü-Kadıyme: 12 saat. 5 - Kadıyme-Râbiğ: 16 saat. Bu Rabiğ'den Medine'ye birçok yollar ayrılır ki bunların en işlegine "Tarik-i Sultani" denir. 6 - Râbiğ-Mestûre: altı saat. 7 - Mestûre-Bi'r-i Şeyh: oniki saat. 9 - Safra köyü-Hamra köyü: üç saat. 10 - Hamra köyü-Havbe Ceyye: altı saat. 11 - Havbe Ceyye-Bi'r-i Abbas: beş saat. 12 - Bi'r-i Abbas-Bi'r-i Şerbufi: oniki saat. 13 - Bi'r-i Şerbufi-Şüheda: dört saat. 14 - Şüheda-Medine: on dört saat. Râbiğ'den kalkıldıktan sonra altıncı gün muhakkak Medine'ye ulaşmak âdetti. Mekke'den Medine'ye giden Gâ-yir adlı bir yol daha vardır ki bu yoldan iki şehir arası beş günlüktür ama dağlık ve emniyetsiz olduğundan yolcular çoğu vakit Tarik-i Sultani denen yolu takib ederler. Bak. Eyüb Sabri Paşa, *Mir'at-ı Ceziret el Arab*, ss. 229.

dek Bathan deresinin üst tarafından batıya ve batı Harre'den Hz. Muhammed'in bayram namazı kıldıkları yere ve oradan Mescid ül-Feth'e, buradan Bathan deresinin batı yönünde bulunan iki küçük dağa kadar derin ve geniş bir şekilde kazılmıştı. İbn-i Sa'd ile Beyhakî, bu hendeğin, Abdüleşhel oğullarının yaşadığı olan Benî Hârise boyu mahalleleri, yani doğu Harre'den başlayıp batı Harre'ye, yani Mescid ül-Feth ile Beni Ubeyde dağı eteğindeki Beni Seleme mahallesi yanına kadar kazıldığını söylüyorlar.

Medine şehri, Abbasî halifelerinden et-Tâyi l'illah (hilâfeti: M. 974-991) zamanında civar kabilelerin saldırmasına uğradığından, bu halife tarafından sağlam bir sur içine alınmıştır ki bu sur, Hicaz, Osmanlı İmparatorluğuna geçtikten sonra Kanunî Sultan Süleyman zamanında yeniden onartılmıştır. Şehir, M. 1807 yılında şimdi işgallerinde tutan Vehhabîler (İbn-i Suud hükümeti) tarafından işgal edilmişse de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından 1812 yılında geri alınmıştır; fakat daha sonra gene Vehhabîler işgal etmişlerdir.

Medine halkı eskidenberi daha çok ziraatle geçinirlerdi. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi evvelce şehir hayatında daha ziyade Yahudiler hâkim durumda olup, ticaretle de meşgul iken gitgide iki büyük Arap kabilesi olan Evs ve Hazrec kabileleri arasında çıkan anlaşmazlıkları körüklemişler, bunları birbirlerine düşürmüşler ve Evs ile Hazrec kabileleri arasında bir sürü savaşlar çıkmıştır. Bu savaşların ilkinin adı "Vak'a-i Sümeyr"dir ki Evs kabilesinden Sümeyr adında birinin sebep olmasından dolayı bu adı almıştır. Bundan sonra "Yevm ür-Rehabe", "Yevm üs-Serare", "Yevm-i Fârîğ", "Yevm-i Ficar-ı sanî", "Yevm-i Buğas" ilâh.. gibi savaşlar olmuştur ki Hz. Muhammed'in Medine'ye göç edeceği sırada, yani Resul-i Ekrem'in bazı Medinelilerle Akabe bi'atı yaptığı sıralarda bu savaşların sonucusu yatışmak üzere idi. Bu iki kabile arasında vuku bulan savaşlardan "Yevm-i Hadâik" denen savaşta Hazrec kabilesinin başkanı, Abdullah b. Übey b. Selül idi. Abdullah b. Übey, Yevm-i Hadâik savaşından sonra patlak veren Buğas savaşında tarafsız kalmış bu sebepten hem Evslilerin hem de Hazreçlilerin sevgisini kazanmıştı, bu itibarla Hz. Muhammed'in Medine'ye göç edeceği sırada her iki kabile Abdullah b. Übey'i kendilerine başkan yapmaya hazırlanmış durumda idiler. Bu onun Medine emîri olması demek oluyordu. Tabii Hz. Muhammed'in Medinelilerle Akabe'de yaptığı anlaşmalar sonunda Medine'ye göç etmesi üzerine Abdullah b. Übey b. Selül'ün baş-

kanlığı ve emirliği meselesi de suya düşmüş oldu. Bu sebeple İslâm cemaatı Medine’de çoğalıp büyük başarılar kazanmağa başlayınca, Abdullah, her ne kadar İslâm dinine girdi ise de, gizliden gizliye müslümanlar aleyhine cephe aldı ve bu durumu ona, munafıkların başkanı denmesine sebep oldu¹⁷¹.

Medine’deki bu Evs ve Hazrec kabileleri birbirleriyle yaptıkları savaşlarda burada yaşayan Yahudi kabilelerinden bazılarıyla Evsliler, bazılarıyla de Hazreçliler birleşiyordu. Meselâ bir defa Evsliler, Mekke’deki Kureşlilerle, Hazreçliler de Beni Kurayza ve Beni Nadir Yahudi kabileleriyle birleştiler. Bu savaşlarda çoğu vakit Hazreçliler üstün geliyordu. Hz. Muhammed’in Medine’ye göç edeceği yıllarda vuku bulan Buğas savaşından sonra, Hazreçlilerle Evsliler arasında bir savaş olmamıştır.

CAHİLİYE ÇAğI

Buraya kadar, güney Arabistan’da ve kuzey Arabistan’da kurulmuş eski devletlerin tarihini ve Hicaz bölgesinin iki önemli şehrinin (Mekke ve Medine) durumunu kısaca gözden geçirdik. Kitabımızın ikinci cildinde veya İslâm Tarihinin birinci cildini teşkil edecek olan eserde inceleyeceğimiz islâmî çağı ve onun azametini iyice anlayabilmemiz için “Cahiliye Çağını” yani islâm dininin ortaya çıkışından önceki çağı, bu devirde yaşayan Arapların, bilhassa Hicaz bölgesi halkının âdet ve geleneklerini, dinî inançlarını, ticarî ve içtimaî durumlarını gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Hz. Peygamberin islâm dinini halka bildirme ve yayma ödevi ile görevlendirilmesinden önceki zamanda yaşayan Arapların durumunu ifade eden “Cahiliye Çağı” iki bölüme ayrılır: İlk cahiliye çağı, son cahiliye çağı.

İlk cahiliye çağı, XIX. yüzyılın sonlarında batılı bilginler tarafından Arabistan yarımadasında yapılan kazılar sonunda çıkarılan yazıtlardan ve ele geçirilen diğer eserlerden önce tamamiyle meçhuliyet içinde idi. Ancak XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında bu devir biraz aydınlanmıştır ki bu kitabımızda, son buluntulara ve bilgilere dayanarak bu ilk cahiliye çağı dediğimiz çağda yaşamış olan Araplar hakkında bilgi vermeğe çalıştık.

171 Bak. Eyüb Sabri, Mir’at-ı Medine, ss. 320 v.d. ayrıca bak. Ali Ekber Feyyaz, Tarih-i İslâm, Tahran 1327 h. ş. s. 63.

İslâmiyetin doğuşundan az önceki çağa yani, M.V. yüzyıldan, Hz. Muhammed'in islâm dinini tebliğ edişine kadar geçen zamana da ikinci cahiliye devri denir ki şimdi, cahiliye çağı başlığı altında bu çağı ele alacağız.

Buradaki "Cahiliye çağı" terimi, Arapların din ve toplum hayatının bazı sakat âdet ve geleneklerini ifade eder; yoksa-kitabımızın başındanberi gördüğümüz gibi-bu çağda yaşayan Araplar bütün bütün medeniyetten mahrum bir durumda değildiler.

Şimdi bu devir Araplarının muhtelif alanlardaki faaliyetlerini ve durumlarını ayrı ayrı görelim:

CAHİLİYE ÇAĞINDA İDARİ VE SİYASİ DURUM

Burada cahiliye çağı terimi, son cahiliye çağını ve Hicaz bölgesini, daha ziyade Mekke dolaylarındaki durumu ifade edecektir. Tabii zaman zaman ve yer yer Medine (Yesrib), Taif (Vecc veya Vadi'l-Abbas) gibi şehirler halkına ve yarımada'nın diğer halkına da temas edilecektir:

Hicaz bölgesinin eski tarihini incelerken gördüğümüz gibi çok eski çağlardanberi Mekke ve etrafındaki toplulukların idarî ve siyasî durumundan söz açıldığında buralarda, yarımada'nın güney yani Yemen dolaylarında ve kuzeydeki devletlerde olduğu gibi, bir emîrin veya hükümdarın mevcut olmadığını gördük. Hicaz bölgesinde, burada yaşayan halkın tanıdığı bir genel başkan bulunuyordu; fakat bunun başkanlığı, birlikte yaşadıkları topluluk üzerinde kesin ve geniş salâhiyetli bir mahiyet taşımıyordu. Kabileler ve klanlar, şahsî meziyetlerinden ve zenginliklerinden dolayı kendiliklerinden bazı kimse-leri başkan tanıyorlardı. Çoğu zaman babadan oğula geçen bu başkanlığın, her defa ayrı bir sınama ile yeniden kazanılması lâzımdı. Genel toplantılarda ve konuşmalarda her ne kadar herkesten ziyade bu başkanlar dinlenirdiyse de bunların özel bir imtiyazları yoktu. Böyle olduğu halde bunların ödevleri çok ağırdı. Herkes onların, savaşlarda, kavgalarda hayatlarını, barışta zenginliklerini ortaya atmalarını beklerdi. Şeyh adı da verilen bu başkanın çadırı yanına diki-len harbe, kabile veya aşiretin egemenlik alâmeti sayılırdı; kabile veya aşiret de bazan bu şeyhin adıyla veya lâkabıyla anılırdı.

Bu başkanlık az önce de söylediğimiz gibi bir sülâleden büyükten büyüğe geçerek birkaç nesil devam edebilirse de hiçbir vakit veraset

şeklini almamıştı. Bu başkanlık işi kabilenin isteğine bağlı olup başka bir sülâleden olan bir kimse de başkanlığa seçilebilirdi. Bu şeyhlerin başlıca imtiyazı, barış veya savaşa ait konuşmaları idare ve kabilesini düşmana karşı sevk etmekten, göç sırasında çadır kurulacak yani yerleşilecek yerleri seçmek ve konuk ağırlamaktan ibaretti; bununla beraber o, bu gibi işlerde dahi kabilesinin meyil ve isteklerine uyardı. Başkanın (Şeyhin) çadırı daima kabilenin bulunduğu yerin giriş noktalarına kurulurdu.

Bazan bir kabile ikinci veya üçüncü derecede kollara ayrılırdı. Bu halde gene de aralarındaki bağlar manevî yönden muhafaza edilir ve hepsinin üstünde genel başkan (şeyh ül-meşayih) adıyla anılan biri bulunurdu; buna bazan emîr ünvanı da verilirdi. Emîr, taştan yapılmış bir hisarda oturur veya sürüleriyle çölde, çadırdaki yaşardı.

Kabileyi teşkil eden kimseler arasında mal yüzünden çıkan anlaşmazlıklar veya kavgalar, her gün yapılan toplantılarda bir uzlaşmaya bağlanır, kabileye yabancı kimselerle çıkan anlaşmazlıklarda ise bir hakim adama veya kâhine başvurulurdu; fakat bunların verdikleri hükümlerin yerine getirilmesi, kavga edenlerin iyi niyetlerine veya bunlardan birinin üstün kuvvetine bağlı bulunurdu. Kabile başkanının icra kuvveti olmadığı için de cinayetlere ait hukukî kaideler yoktu. Yakınlarından birinin malı çalınan veya öldürülen herkes, bu hırsıza veya kaatile karşı kendi haklarını kendisi almak durumunda idi. Bir aşiret veya klanın oturduğu yerde, bilinmiyen biri tarafından öldürülmüş biri bulunduğu ve bu klana bağlı kişilerin birinden şüphe edildiği zaman, bütün klan, bunun için bir, kendini temize çıkarma yemini eder, fakat bu yeminin tesirini, öldürülen kimsenin klanı yeni bir yeminle izale edebilirdi. Öldürme olayının öcünü almak, öldürülenin en yakın mirasçısının ödevidir. Yalnız çok defa kaatil, kendi klanı tarafından korunduğundan, dökülen kanın öcünü alma, ekseriya nesillerce süren ve yeniden bir sürü adam öldürmelerin ortaya çıktığı kanlı savaşlara, çarpışmalara sebep olurdu. Adam öldürme şüphesiz diyet olarak deve vermekle de yatıştırılabilirdi. Bu gibi durumlarda bir uzlaşma temini kabile başkanlarının ödevidir; amma onlar buna ancak aracılık edebilirler, uzlaşmaları gereken kimseleri zorlayamazlar. Çoğu zaman klanlar bu uzlaşmaya, uzun süren savaşlarla bitkin bir hale geldikten sonra yanaşabilirler. Bazan da bir kabile, uzun bir savaş sonunda mahvolma derecelerine geldikten, gücü kuvveti kesildikten sonra kendini korumak üzere başka bir kabileye katılırdı. Haksızlığa uğrayan bir kimse kendi kabilesinin

gücünün ve etkisinin yetersiz bir duruma düştüğünü görünce başka bir kabileden bir kimse ile dostluk kurar, bu suretle bu dostunun kabilesinin bütün haklarını kazanmış ve bütün ödevlerini kabul etmiş olurdu.

Adam öldürme olaylarında kaatil klanı tarafından tecavüze uğrayanlara, öçlerini almak üzere gönül rızası ile teslim edildiği zaman kandâvalarının, öç almaların önüne geçilirdi; amma bu şekil, o kadar şerefsiz bir iş sayılırdı ki bu durumda onlar çoğu zaman, kaatili kendileri öldürmeği tercih ederlerdi; çünkü bedevînin bütün işlerini tayin eden yüksek şeref duygusu, onun ahlâk prensibinin esasını teşkil ederdi.

Bu çöl hukuku, bütün Hicaz şehirlerinde, *Taif* (Vecc), *Mekke* ve *Medine* (Yesrib) de aynı idi. Bedevîlerin kendi çadırlarında oturdukları gibi bu şehirler halkı da kendi klanlarına mahsus mahallerde, özgür ve egemen, hiçbir kimsenin emrine bağlı olmadan otururdu. Çölde ekseriya çok sert ve fazla olarak duyulan şeref hissi Mekke'de, Kâbe'ye karşı duyulan genel ilgi ve ona bağlı refah sayesinde biraz yumuşamış bulunduğu muhakkaktır; herkesin, müşterek ticarete payı olduğundan, bu durum onlara iktisadî bir üstünlük veriyordu. Başlıca geçim yolu, tarla ürünleri ve hurmacılık olan Medine'de münasebetler daha basitti. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında Medine'de kan dâvaları o hale gelmişti ki, hemen hemen hiç kimse, kendi, barınak haline getirilmiş çiftliğinden, tehlikesizce dışarı çıkamazdı.

Mekke ve Yesrib (Medine) halkı, bilhassa Mekke halkı, ticarî ve içtimaî durumları itibariyle, Arap kavminin en nüfuzlusu vaziyetinde bulunuyordu; fakat Hicaz ve Necid Arapları onların hâkimiyetlerini kabul etmezlerdi. Arap kabilelerinden çoğu, gelip Kâbe'yi ziyaret ve tavaf ederler, haccı ifa ederlerdi; fakat o devir Arap yarımadasında Kâbe'ye rekabet etmek isteyen yüz kadar tapınak vardı ki Kâbe'ye yapıldığı gibi onlara da saygı gösterir ve etrafını tavaf ederler, hediye verir, kurban keserlerdi. Onların da bakıcıları (kayyum) ve muhafızları (hâcib) vardı. Esasen bugün de gördüğümüz gibi Arap yarımadasında halkın biricik isteği, hareketlerinde serbest olmaktır. Yarımada oturan her Arap, kendine kim hâkim olmak isterse ona kin ve düşmanlık besler, onunla mücadeleye girer ve öc almağa çalışır. İşte Araplardaki bu özgürlük ve egemenlik aşkı, onların sürekli ve muntazam bir hükûmet kurmalarına, puta tapıcılığı bırakarak toplu olarak Yahudi veya Hıristiyan dinlerine girmelerine mani olmuştur. Yarımada Araplarının çoğuna göre asıl hayat çöl hayatıdır. Onlar

şehirlere hapisane gözüyle bakarlar. Arap, şiirinin zenginliğiyle, atının çevikliğiyle, kılıcının parlaklığı ve keskinliğiyle, yay ve oku ile öğünür. Bir Arap küçük yaştanberi savaşa, avla uğraşır. Bununla beraber onlar, silâhlarını hep birbirleri aleyhine kullanmışlardır. Ficar savaşları ve diğer “*Eyyam-ı Arap*”, yani Arap kabilelerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlar, bunu açıkça göstermektedir.

Mekke şehri, yukarılardanberi açıkladığımız özel durumu dolayısıyla Hz. Muhammed’in beşinci göbekten dedesi olan Kusay’dan itibaren, onun koyduğu bazı kaideler ve Hâciblik, Sikaye, Rifade, Nedve, ilâh.. gibi Kâbe ile, onu ziyaret ve hac için gelen hacılarla ilgili ödevler ile bir şehir cumhuriyeti durumunu ve çehresini almıştı. Şehir ve Kâbe işleri ile ilgili ödevler Kureyş kabileleri arasında taksim edilmişti. Hz. Peygamberin doğumu sırasında şehirde en nüfuzlu kimse muhakkak ki onun dedesi Abdülmuttalib (Şeybe) idi. Bazı Hıristiyan yazarların Abdülmuttalib’i önemsiz bir şahıs gibi göstermek istemeleri, garazkârlıktan başka bir şey değildir. Abdülmuttalib Zemzem kuyusunun yerini bulup onu tekrar kullanılabilir bir hale getirmek ve Kâbe hizmetlerinde büyük rol oynamak suretiyle bu itibarı ve saygıyı hem fiilen kazanmış, hem de babadan, dededen miras olarak almış bulunuyordu.

Abdülmuttalib’in ölümünden sonra ise, Velid b. Mugîre, Safvan b. Ümeyye, Abbas b. Abdülmuttalib, Ebu Cehil, Ebu Süfyan (Sahr) b. Harp, Ebu Leheb (Abdül’uzza) b. Abdülmuttalib, Ebu Bekir (Abdullah) b. Ebi Kuhafe, Osman, Ömer b. Hattab, Süheyl b. Amr nüfuzlu kimseleri teşkil ediyorlardı. İslâmiyetin ortaya çıkışında bunların bir kısmı İslâm dinine girmiş, bir kısmı müslümanlara karşı direnip savaşmış ise de Medine’ye göç edildikten sonra, cahiliye çağı âdet ve geleneklerini ortadan kaldıran Hz. Peygamberin etrafında toplanan müslümanlar bütün Arabistan’ı ele geçirip bir İslâm devleti kurmuşlardır.

CAHİLİYE ÇAĞINDA DİNİ İNANÇ

Tanrı inancı ve puta tapma

Hicaz halkı, Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail ile ve İsmail’in annesi Hacer ile birlikte Hicaz bölgesine gelip Kâbe’yi yaptığı, Tanrı’nın birliğini kendilerine bildirdiği zaman, onun şeriatını kabul ve sözlerine uydular. Hz. İbrahim’den sonra bu bölgede peygamberlik

ödevi kendisine verilen Hz. İsmail de, babası Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği akideleri onlar arasında yaymağa devam etti; fakat Hz. İsmail'den sonra uzun zaman geçince gitgide sapıtıp putlara tapar oldular. Bu sapıklık devri İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar sürüp gitti.

Bütün Arap yarımadası halkının olduğu gibi Hicaz bölgesi Araplarının da İslâmdan önceki dinî hayatları çok iptidai bir durumda idi. Onlar kendilerini çevreleyen tabiatın, insanlarınkine üstün fakat özel vasıtalarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetlerle dolu olduğuna inanıyorlardı. Bu kuvvetler cinlerdi ve bu cinleri, Tanrı'nın kızları sayıyorlardı, uçsuz bucaksız çöller, ulu ve çıplak dağlar, bu türlü varlıklarla dolu idi. Suların buharlaşması ve havanın güneş ışığında kırılışı o kadar garip bir durum alırdı ki, Araplar, âdeta cinlerin seslerini işittiklerini, onların acaip ve garip şekillerini gördüklerini sanırlardı. Cinler onlara göre insan oğulları gibi özel bir nevi teşkil eder, insanlar gibi yer yüzünde dağılırlardı; fakat onların gövdeleri insan yapısına benzemeyip, ateşten veya havadan yaratılmış kabul edilirdi. Onun için onlar esasen insan gözüne görünmezler, ancak pek nadir hallerde görünürlerdi. Cinler, hayır ve şer işleri yapmağa da muktedir sayılırlardı. Bu sebeple onların teveccühünü kazanmak, onlara saygı göstermek ve ibadet etmek icabederdi. Her cinin belirli bir yeri olduğu ve kayaları, ağaçları ve putların içini mesken yaptıkları kabul edilirdi. Her kabilenin veya birkaç kabile topluluğunun özel bir cini, bir kayası, bir ağacı veya bir putu bulunup, bunun yakınında belli bir topluluk ikamet eder ve dinî ödevi yerine getirirdi. Esasen yalnız Araplar değil, bütün sâmi uluslar, bu düşüncelerle ulu ağaçların, mağaraların, pınar başlarının ve büyük kaya parçalarının tekin yerler olmadığına ve ruhlarla cinlerle meskûn olduğuna inanıyordu. Esasını kurban kesmenin teşkil ettiği bir âyin yoluyla putlar, kendilerine tapınların kabilesiyle bir kan akrabalığına dahil olurlar ve böylece de bu kabilenin koruyucusu, çok zaman da dip ceddî olurlardı.

Aşağıda sözü geçecek olan İbn-i İshak'ın da kaydettiği gibi, her kabile kendi özel tanrısına tapar, fakat başka kabilelerin tanrılarının da kendi bölgelerindeki kudretini tanırırdı. Tanrılarının yerleri değişmez; onlar burada, kabile göç ettiği zaman, onların yerine gelenler tarafından da aynı saygı ile sayılırlar. Göç edenler yılda bir veya iki defa bayramlarda eski yerlerine gelip bu tanrıları ziyaret ederler. Bunlardan başka, biraz aşağıda kaydedeceğimiz gibi, bir takım kutsal yerler meselâ Mekke, Ukâz ve daha başkaları, özel surette halkı kendilerine çekme kudretine maliktiler.

Araplar, Peygamber Hz. İbrahim'in ve onun oğlu İsmail'in dinini unuttuktan sonra putlara tapmağa başlamakla beraber kâinatın yaratıcısı ve yüce bir koruyucusu olan Tanrı'ya da inanıyorlar ve hac zamanında onun adına telbiye ediyorlardı. Onlara göre Tanrı, insan gibi bir benliğe malikti. Tanrı kâinatın dışında olup bütün yaratıklar ona tâbi idi; bütün varlıkların yaratıcısı ve ulu hakîm olup yağmur yağdırır ve her şey onun emrindedir; böyle olmakla beraber Arapların, gerçek kulluğu öğretecek dinî başkanları olmadığı gibi Tanrı'ya ibadet için bir ibadethaneleri de yoktu. Arapların Tanrı'yı tanıdıklarına, Kuran-ı Kerîm tanıklık etmektedir¹⁷².

İbn-i İshak, eserinin, İsmail oğullarının İbrahim Peygamberin dinini bırakarak putlara tapmaya başlayışlarını anlatan kısmında, bu hususta şöyle diyor: Mekke, İsmail oğullarına dar gelip diğer bölgelerde bir yurt aramak için Mekke'den ayrılan herkes kutlu tapınağa (*Kâbe*) saygı sebebiyle oradaki taşlardan bir tanesini yanında alıp götürürdü. Mekke'den ayrılanlar, indikleri veya gittikleri yerde bu taşı bir yere koyar ve Kâbe'nin etrafında dolaştıkları gibi bu taşın etrafında dolaşırlardı; bu suretle yavaş yavaş hoşlarına giden veya beğendikleri başka taşlara tapma âdeti ortaya çıktı. Bundan sonra nesiller birbirini takip etti, eski dinlerini unuttular. Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in dinini başka bir dinle değiştirmiş oldular, putlara tapılar ve daha önceki milletlerin düştükleri sapıklıklara düştüler. Bununla beraber aralarında tâ Hz. İbrahim zamanından beri devam edegelen bazı kalıntılar vardı ki bunlar Hz. İbrahim'in dininden olmayan bazı şeyleri bu dinle karıştırmakla beraber Kâbe'ye saygı göstermek, onun etrafında dolaşmak (tavaf), ona hac ve umre amacıyla gitmek Araf ve Müzdelife dağlarında durmak, kurban kesmek üzere develer götürmek, hac ve umre zamanlarında telbiye etmek gibi Hz. İbrahim'

172 Bak. Kur'an-ı Kerîm, Mü'minin sûresi 85. âyet Bu âyette: "Onlara de ki yer yüzü ve onun üstündeki yaratıklar kimindir? Eğer bilerseniz söyleyiniz. Hemen derler ki: Yüce Tanrıdır. Sen de ki: O halde siz fikr edip düşünmez misiniz? Onlara de ki: Yedi göğün ve koca arş'ın sahibi kimdir? Onlar hemen cevap verirler: Yüce Tanrıdır. Sen de ki: Öyle ise o Tanrıdan korkmuyor musunuz? Onlara de ki bütün eşyanın padişahlığı kimin elindedir ki istediğini himaye eder ve hiç kimse onun azabını men edemez. Eğer bilerseniz söyleyiniz. Onlar derhal cevap verirler: Yüce Tanrının elindedir. De ki öyle ise niçin iğfalâta kapılıyorsunuz?" buyuruluyor. Keza Ankebut sûresinin 63. âyetinde de "Eğer onlara, gökten yağmur yağdırıp onunla yeri ölü durumdan diriltlen (canlandıran) kimdir? diye sorsan, Tanrıdır diye cevap verirler..." deniliyor. Gene Zümer sûresinin 8. âyetinde: "İnsana bir zarar eriştiği vakit Ulu Tanrıya rücu ile ona dua eder, sonra yüce Tanrı ona o zarara karşılık nîmet verdiğiğinde duayı unutup halkı İslâmdan men için Tanrıya ortak koşar" buyuruluyor.

in dini icabı olan gelenekleri yerine getirmeğe devam ettiler. Meselâ Kinane ve Kureyş kabileleri telbiye sırasında: (Lebbeyke'llahumme lebbeyke, lebbeyke lâ şerike lek, illâ şerikun huve lek; temlikuhu ve mâmelek = yani: sana geldik ey Tanrı'mız sana geldik; sana geldik ki senin bir ortağın yoktur; ancak senin hükmünde olan bir ortağın vardır; sen ona hükmedersin o ise sana hükmedemez) derler¹⁷³. Bu suretle bu iki kabile telbiyede Tanrı'nın birliğini tanır, sonra putlarını ona ortak koşar fakat bu putları, Tanrı'nın hükmü altında sayarlardı. Kutlu ve yüce Tanrı, elçisi Muhammed'e Kur'an'da şöyle der: (Onların çoğu Tanrı'ya ancak ortak koşarak inanırlar)¹⁷⁴. Yani bunlar hak olduğumu ve birliğimi ancak yaratıklarımın birini bana ortak koşma suretiyle tanırlar. Nuh kavminin de taptıkları bir takım putları vardı. Bu putların hikâyesini kutlu ve yüce Tanrı, elçisine Kur'an'da şöyle anlatıyor: "Dediler ki: Tanrınızdan vazgeçmeyin; Vedd (erkek şeklinde idi), Suva' (kadın şeklinde idi), Yağus (arслан şeklinde idi), Yauk (at şeklinde idi) ile Nesr (kerkeniz kuşu şeklinde idi)¹⁷⁵ putlarını da bırakmayın. Ve böyle diyenler nice kimseleri doğru yoldan saptırmışlardır"¹⁷⁶.

İsmail soyundan ve başka soylardan olan ve İsmail dinini bırakıp bu putlara taparak bu putların adlarıyla anılan Arap kabileleri şunlardır:

1 – Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Hüzeyl kabilesi; bunlar Ruhât bölgesinde Suva' adlı putu benimseyip taptılar.

2 – Kudaa topluluğunun bir kolu olan Vebre oğlu Kelb kabilesi; bunlar da Dûmet ül-Cendel'de Vedd putunu benimseyip taptılar.

3 – Tay kabilesinin bir kolu olan En'um boyu ile Mezhic kabilesine mensup Cüreş halkı, Cüreş'te Yağus putunu benimseyip taptılar.

4 – Hemdan kabilesinin bir kolu olan Hayvan boyu, Yemen'de Hemdan bölgesinde Yauk putunu benimseyip taptılar.

173 İslâmdan önce telbiye, Kâbe'yi tâzim, tavaf, hac, umre, Arafe ve Müzdelifede vakfeler hakkında bak. Hişam b. Kelbî (İbn-i Kelbî); Kitâb ül-Asnam, Ahmed Zeki Paşa neşri, Kahire, 1914, ss. 6 v.d.

174 Bak. Kur'an-ı Kerîm, XII, 106.

175 Bu putlar hakkında bak. Hişam b. Kelbî; Kitâb ül-Asnam, ss. 10, 11. Hüzeyl b. Müdrike kabilesi Yenbu'da bulunan Suva' adlı bir puta taparlardı. Bu put kadın şeklinde idi. Bu putun sidaneti Benu Lihyanlılarda idi.

176 Bak. Kur'an-ı Kerîm, LXXI, 23.

5 – Himyer kabilesinden Zü'l-Küla' boyu, Himyer bölgesinde Nesr (veya Nesir) putunu benimseyip taptılar.

6 – Havlan boyunun, Havlan bölgesinde Umyanis adında bir putları vardı¹⁷⁷. Havlan boyu, davarlarından ve mahsullerinden bu puta bir pay ayırırlardı ve iddialarına göre bu pay, put ile Tanrı arasında ortaklıktı; fakat Tanrı'nın payından Umyanis putunun payına düşeni bu puta verirlerdi; halbuki Umyanis'in payından Tanrı'nın payına düşeni gene puta bırakırlardı. Bunu yapanlar Havlan boyundan el-Edim koludur. Dediklerine göre kutlu ve yüce Tanrı bunlar hakkında şu âyetleri indirmiştir: (Bunlar Tanrı'nın yarattığı ekin ve davarlardan Tanrı'ya bir pay ayırırlar, şu Tanrı'nın şu da ortaklarımızındır -putlarını kastediyorlar-derler fakat ortaklar için olan Tanrı'ya ulaşmıyor, Tanrı için ayrılan ise ortaklarına ulaşıyordu. Bunlar ne kötü hüküm veriyorlar)¹⁷⁸.

7 – Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Huzeyme oğlu Kinane oğlu Milkân boyunun, Sa'd adında bir putu vardı. Bu put, uzun bir kaya olup bu boyun topraklarında bulunuyordu.

8 – Devs kabilesinde Humame oğlu Amr ed-Devsî'ye ait bir put vardı.

9 – Kureyş kabilesi Kâbe'nin içinde bulunan bir kuyunun yanına dikilmiş bir putu benimseyip taparlardı. Bu putun adı Hubel idi. Bu put, Kâbe ve Hicaz başkanlığı Huzaelilere geçtikten sonra Huzaelilerin başkanı olan Amr b. Luhay tarafından Suriye topraklarından getirilmiştir. Söylentiye göre Amr, daha Hicaz'a puta tapıcılık girmediği bir sırada oralara gittiğinde ora halkının bir takım putlara taptığını görmüş, bu putlara niçin taptıklarını sormuş onlar da: (bunlara taparız, ne vakit yağmur istesek yağdırırlar, bir hususta yardım dilesek yardım ederler) demişler. Amr, böyle her derde deva putlardan bir tane de kabilesine götürmek üzere kendisine vermelerini rica etmiş, onlar da bu Hubel'i vermişler. Amr onu getirip Kâbe'ye yakın ve Zemzem kuyusunun üst tarafına yerleştirmiş ve herkesi buna tapmaya teşvik etmiş. Söylendiğine göre bu put kırmızı akikten yapılmış;ve insan şeklinde olup sağ eli kırık imiş. Ona altından bir el takmışlar ve tapmaya başlamışlar ki ona gösterdikleri saygı *Hacer-i Esved'e* gösterdikleri saygı kertesine varmış¹⁷⁹. Sonra bu Hübel putunu Kusay, Kâbe'nin içine almış.

177 Bak. Hişam b. Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 43.

178 Bak. Kur'an-ı Kerim, VI, 136.

179 Bak. Hişam b. Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 29 v.d.

10 – Gene Kureyş kabilesi Zemzem kuyusunun yanında bulunan İsaf ve Naile adlarındaki iki puta taparlar ve bunların önünde kurbanlar keserlerdi. Söylendiğine göre İsaf, Bağy oğlu İsaf adında bir adam Naile de Dik kızı Naile¹⁸⁰ adında bir kadın olup *Kâbe* içinde zina ettiklerinden dolayı Tanrı onları taş etmiş. Gene İbn-i İshak'ın dediğine göre (Hz. Ayşe'den naklen) İsaf ve Naile, Cürhümlüler topluluğundan bir erkekle bir kadın olup *Kâbe* içinde zina ettikleri için Tanrı tarafından taş edilmişlerdir.

Bunlardan başka her aile bir put edininip kendi evine koyarak tapıyordu. Bir adam yola çıkmak istediği zaman hayvanına binmeden önce evindeki bu puta elini ve yüzünü sürerdi. Bu iş onun, yola çıkmadan önce en son yaptığı iş olurdu; yolculuktan döndüğü zaman da yine o puta elini yüzünü sürerdi. Bu iş de o adamın döndükten sonra ailesini görmeden yaptığı ilk iş olurdu¹⁸¹.

Arapların *Kâbe*'den başka tapınakları

Arapların putlardan başka, Tağut denilen tapınakları vardı. Tağutlar *Kâbe*'den ayrı olup Hicaz'da ve diğer yerlerde yüz kadar vardı. Araplar *Kâbe*'ye gösterdikleri gibi onlara da saygı gösterirler, etrafını tavaf ederler, önlerinde kur'a okları çekerler, hediyeler sunarlar ve kurbanlar keserlerdi. Bu tağutların da bakıcıları ve kapıcıları bulunurdu (Sâdin ve Hâcib). Böyle olmakla beraber Kureyşliler *Kâbe*'nin bütün tağutlara üstün olduğunu bilirler ve Hz İbrahim'in mescidi olduğunu tasdik ederlerdi. Bu tağutların başlıcaları şunlardır:

el-Uzza:

Bu, Kureyş kabilesiyle Kinane kabilesinin özel tağutu idi. Mekke dışında, Batn-ı Nahle denen yerde bulunuyordu. Bu tapınağın bakıcıları ve kapıcıları Beni Süleym kabilesinin Şeyban boyu'ndan idi¹⁸². Bu tapınak, Mekke fethinden sonra Halid b. Velid tarafından tahrip edilmiştir.

el-Lât:

Taif şehrinde ve civarında oturan Beni Sakif kabilesinin Lât adında bir tağutu vardı. Bunun, er-Rabbe adıyla da anıldığı Tac ül-

180 Bak. bundan önceki notta geçen eser, ss. 9. İbn-i Kelbî, bunların Cürhüm kabilesinden Ya'la oğlu İsaf ile Zeyd kızı Naile olduklarını kaydediyor.

181 Burada geçen putlar ve Tanrı inancı için bak. İbn-i Hişam; Sîre, cilt I, ss. 80 v.d. ve İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, muhtelif yerler.

182 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, I, 86 ve İbn-i Kelbî; Kitab ül-Asnam, ss. 18-27.

Arus'ta zikrediliyor. Bu tapınağın bakıcıları (sâdin) ve kapıcıları (hâcib), Sakif kabilesinden Muattib boyundan idi ¹⁸³.

el-Menat:

Menat tapınağı, Evs ve Hazrec kabileleriyle *Yesrib* (Medine) halkından bunların dinine bağlı olan kimselerin tapınağı idi. Bu tapınak deniz kıyısında Müşellel dağına yakın bulunan Kudeyf adlı yerde idi. Hz. Muhammed, Ebu Süfyan b. Harb'i Menat tapınağına gönderip yıktırdı. Başka bir söylentiye göre bu tapınağı yıkmağa gönderilen Ebu Süfyan değil Ali b. Ebî Talib'tir ¹⁸⁴. İranlı yazar Nasrullah Felsefi, bunun Hindistan'daki Sumenat putu ile aynı olduğunu, Lât ve Uzza ile birlikte Kâbe'nin içinde bulunduğunu, Hz. Muhammed diğer putları kırdırıldığı zaman bu Menat'a tapanların, bunu ortadan kaldırıp deniz yoluyla Hindistan'daki *Gücerat*'a götürdüklerini ve orada insan şeklinde olan bu Menat için bir tapınak yaparak onu rengârenk cevahirle süslediklerini ve putun kendi kendine denizden geçip buraya geldiği haberini yaydıklarını bu hususta hiçbir kaynak zikretmeden kaydediyor ¹⁸⁵.

Zül-halasa tapınağı:

Devs, Has'am ve Becile kabileleri ile bunların yurdu olan ve Mekte ile Yemen arasında bulunan *Tebale* bölgesinde yaşayan Arapların tapınağı idi. İbn-i Hişam bunun önünde kur'a okları çekildiğini bir misalle zikrediyor ¹⁸⁶.

Fels tapınağı:

Tay kabilesi ile *Selma* ve *Aca* dağlarında oturan bu kabileye bağlı olan kimselerin tapınaklarıydı. Söylendiğine göre Hz. Mu-

183 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 87 ve İbn-i Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 16, 17, 27, 43.

184 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 88 ve İbn-i Kelbi; Kitab ül-Asnam, ss. 13-15, 27.

185 Bak. Nasrullah Felsefi, Heşt Makale, Tahran, 1330 H.Ş. ss. 9. bu hususta en eski kaynaklar olan İbn-i Hişam ve İbn-i Kelbi'nin eserlerinin verdikleri ve yazarın sözlerinin aksine olarak bu putların Kâbe içinde değil başka başka yerlerde olduklarına dair bilgi onun bu husustaki incelemesinin sathiliğini gösterir. Menat putunun Hindistan'a götürülüşü hakkındaki rivayet için de hiçbir delil zikretmiyor. Böyle önemli bir konu hakkında delilsiz ve mesnetsiz hüküm verilmesi kanaatimizce bir kıymet ifade etmez. Nasrullah Felsefi'nin bu sözü, kaydetmemekle beraber herhalde Feridü'd-din Attar'ın "Leşker-i Mahmut ender Somenat Yaftend an but ki nameş bud Lât" beytinden geliyor. Burada Attar, Menat'dan değil Lât'dan bahsediyor. Bak. Hondmir, Habib üs-Siyer, Tahran, II, 382.

186 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 89 ve İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 34-36. 47.

hammed, Ali b. Ebî Talib'i buraya gönderip bu tapınağı yıktır-
mış. Hz. Ali tapınağın içinde, birine er-Resub öbürüne el-Mihzen
denen iki kılınç bulmuş ve bunları Hz. Muhammed'e getirmiş, o da
onları Ali'ye hediye etmiş¹⁸⁷.

Riam tapınağı:

Himyer kabilesi ile Yemen halkının, San'a'da, Riam adlı bir
tapınakları vardı. Onlar bu yapının yanında kurban keserler, yapı-
nın içinden kendilerine seslenen birinin sesini duyarlardı. Yemen hü-
kümdarı Tubba'nın izniyle iki Yahudi hahamı eski devirde bu tapına-
ğın içinden bir kara köpek çıkarıp kesmişler sonra yapıyı da yıkmışlar.

Ruda' tapınağı:

Bu, Temim oğlu Zeydumenat oğlu Sa'd oğlu Kâab oğlu Rebia
kabilesine ait bir tapınaktı. İslâmî devirde Sa'd oğlu Kâab oğlu Rebia
oğlu Şair Mustavgıyr bu tapınağı yıkmıştır¹⁸⁸.

Zül-kâabat tapınağı:

Bu, Sendad mevkiinde bulunan ve Vâil oğulları, Bekr ve Tağ-
lib kabileleri ile İyad kabilesi'nin tapınağı idi¹⁸⁹.

Araplar bu tağutların bazısını hem tapınak hem birer tanrı gibi
telâkki ediyorlardı. Hz. Muhammed'in peygamberlikle görevlen-
dirildiği sıralarda doğan Ebu Reca Umran el-Utaridi'den naklen
Dârimî'nin "Müsned"inde kaydettiği şu ifade Arap puta tapıcılı-
ğının çok düşük bir durumda olduğunu gösteriyor. Ebu Reca şöyle
 demiş: "Biz taşlara tapardık. Düzgünce bir taş bulduğumuzda eski-
sini atıp ona tapardık. Taş bulamadığımız zaman bir tarafa kum yı-
ğar, sütlü bir deveyi o yığınun üstüne çöktürür sütünü oraya sağar
orada kaldığımız müddetçe ona tapardık". Başka bir rivayetinde
 yine o "toprağı koyun sütü ile karıştırarak ondan bir put yapardık"
 demiş¹⁹⁰.

Yukarıda kaydettiğimiz tapınaklardan her biri hem bir dinî zi-
yaret merkezi hem de ticaret merkezi idi; bu itibarla az çok Kâbe'ye
rekabet ediyorlardı. Bilhassa Taif tapınağı ile Yemen'de bulunan
ve Arapların "Yemen Kâbesi" dedikleri tapınak gerek dinî gerek ti-

187 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 89. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 15, 59, 61.

188 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 28, 89. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 11-13.

189 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 90. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 30.

190 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 91.

carî bakımdan Kâbe'ye rakip idiler. Esasen Habeşlilerin Kâbe'yi yıkmak üzere Mekke üzerine yürüdükleri sırada bazı Arap kabilelerinin memnun oluşlarının hattâ Ta'iflilerin Ebu Rıgal adında bir kılavuzu Habeşlilerin yanına katmalarının sebebi bu idi ¹⁹¹. Habeşliler de aynı maksatla Yemen'de *Kulleys* adında bir tapınak yapmışlardı ¹⁹².

Arapların putlara karşı saygısızlıkları

Araplar bir sürü putlara ¹⁹³ ve tapınaklara tapmakla beraber bunlara karşı duydukları saygı tam ve kesin değildi. İşlerine geldiği ve duaları tesadüfen isteklerine uygun şekilde sonuçlandığı zamanda memnun olurlar, isteklerine uygun çıkmadığı zamanlarda onlara hakaret, hattâ küfrederdiler. İbn-i İshak, ünlü eserinde bu hususta birçok misal vermektedir. Onların bu putlara salt saygı göstermemelerinin sebebi, kendilerinin, bu putlardan başka Hz. İbrahim'in tanıdığı ve onların cedlerine tanıttığı gerçek Tanrı'ya inanmalarındır. Meselâ Namad oğlu şair Malik el-Hemdânî, Yaûk putu hakkında şu beyti söylemiştir: “Bu dünyada Tanrı kimine iyilik, kimine kötülük eder; Yaûk ise ne iyilik ne de kötülük yapabilir”

Mudar oğlu İlyas oğlu Müdrike oğlu Huzeyme oğlu Kinane oğlu Milkân boyunun, Sa'd adında bir putları vardı. Bu put uzun bir kaya olup bu boyun topraklarında bulunuyordu. Bir gün bu boydan birisi bu puttan bereket dilemek üzere besili develerini bu Sa'd putunun önüne getirmiş, develer çok besili olup binek develeri değilmiş. Bu putun üzerine kurban edilen hayvanların kanları akıtılırdı. Develer putu, üzerine kan sürülmüş bir durumda görünce ürküp etrafa dağılmışlar. Milkân boyundan olan develerin sahibi bu duruma sinirlenerek yerden bir taş alıp puta doğru fırlatmış ve “Allah belânı versin, develerimi ürkütüp dağıttın” deyip develerin ardından giderek onları toplamış ve develer bir araya toplandığı zaman da şu beyitleri söylemiş: “Sa'd'ın yanına, bizi bir araya toptasın diye geldik fakat Sa'd ne iyiliğe ne de kötülüğe yarıyan, çölün ortasına atılmış bir kaya parçasından başka bir şey değildir” ¹⁹⁴.

191 Bak. R. Dozy, Tarih-i İslâmiyet, c. I, ss. 21.

192 Bu *Kulleys* tapınağı hakkında bak. İbn-i Kelbî, Kitab ül-Asnam, ss. 46, 47. Tapınağın şekli ve cesameti hakkında tafsîlât için bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 468.

193 Bu Hicaz bölgesi ilâhlarının eski Güney Arabistan halkı dinindeki putlar ve ilâhlarla benzerliği için bu kitapta 36. sahifedeki Güney Arabistan devletlerinde din kısmına bakınız.

194 Bak. İbn-i Hişam, Sire, I, 81.

Mekke ile Yemen arasında *Tebale* adlı yerde bulunan ve sidaneti Bâhile b. A'sur'dan Beni Umame kolunda olan Zul-halasa tapınağına, bir gün babasının öldürülmesinden dolayı öc alma isteğinde bulunan biri gidip fal oku çekti¹⁹⁵. Çıkan okta öc alması menediliyordu. Üç defa kur'a işini tekrar ettirdi, hep aynı cevabı aldı. Sonunda, okları eline alıp kaya şeklinde olan putun üstüne fırlattı ve "Ey sefil! Senin baban öldürülseydi öcünü almaktan beni alakomazdın ya" diye bağırdı¹⁹⁶.

Keza Beni Hanife kabilesi, un, hurma ve süten, kendileri için bir put yapmışlardı. Buna uzun müddet taptıktan sonra bir kıtlık sırasında yediler. Bunun üzerine "Araplar arasında Beni Hanife kadar putlarından faydalanan olmadı" sözü, ata sözü haline gelmiştir.

Arapların, putları Tanrı'dan daha kudretsiz görüşleri, Tanrı ve putlar adına ayırdıkları hisselerin dağıtımında da göze çarpar: Kâhinler, toprak ürünleriyle hayvanların bir kısmını güya Tanrı ile putları arasında bölüştürürler ve çoğu zaman putların, daha doğrusu kendilerinin (kâhinlerin) hak ve menfaatlarını Tanrı hakkına üstün tutarlardı. Meselâ ekinlerinin arasına bir çizgi çekip, bu, yüce Tanrı'nın, bu da putlarımızın hissesidir; derlerdi. Hayvanları da böyle bölüştürürlerdi. Tanrı'nın hissesine düşeni yoksullara, konuklara; putun hissesini, puthaneye hizmet edenlere tahsis ederlerdi. Şayet ileride Tanrı hissesi daha verimli ve fazla olursa onu putun hissesi ile değiştirirler, putun hissesi fazla olursa dokunmazlardı. Putun hissesinde ziyan ve eksilme olursa Tanrı hissesinden alıp tamamlarlar ve "Tanrı zengindir, ihtiyacı yoktur, putumuz ise fakir ve muhtaçtır" derlerdi¹⁹⁷.

195 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 83. İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 37.

196 Bu hikâyeyi, R. Dozy de, Tarih-i İslâmiyet adlı eserinde naklediyor. Bak. Abdullâh Cevdet (Karlıdağ) ter. ss. 22 v.d. Zul-halasa tapınağı hakkında bak. İbn-i Kelbi, Kitab ül-Asnam, ss. 34. v.d.

Araplar bir puttan bir arzuları olduğu veya dua edecekleri zaman puta kurban veya para takdim ederlerdi. Tabii bu verilen şeyleri sonra o putun bakıcıları alırdı. Meselâ biri bir husus için puta bir koyun adasa o iş olduktan sonra koyun yerine, kıymetçe daha düşük olan bir geyik kurban eder ve "bir taş parçası öyle şeylerin farkına varmaz" derlerdi. Kâbe'nin içinde bulunan ve önünde kur'a oku çekilen, Kureyşlilerin en büyük putu Hübel için bu adak bazı işler için muayyendi. Meselâ Araplar bir çocuğu sünnet etmek, birinin nikâhını kıymak, bir ölüyü gömmek, birinin soyundan şüphe edip bunu belirtmek istedikleri zaman ona, yüz dirhem para ile bir genç deve sunarlardı. Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 161 ve L. Kaetano, İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın) ter. c. I, ss. 217.

197 Bak. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal, ss. 547. Bu hususa Kur'an-ı Kerim'de de işaret edilmektedir. Bak. VI, 136. Bu âyette şöyle buyruluyor: "Yüce Tanrının yarattığı ekinden ve hayvanlardan hisseler tâyin ederler. İnançlarına göre -bu

Kâbe ve Kâbe'ye saygı ile ilgili görevler

Kâbe'nin, yüce Tanrı'nın emriyle Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından yapıldığını ve Tanrı'nın evi olarak, Hz. İbrahim'in halka tebliğ ettiği dinî kaideler mucibince tavaf ve ziyaret edildiğini, sonraları Hicaz halkının Hz. İbrahim'in dinini unutarak puta tapıcılığa sapmalarına rağmen bu ziyaretin Hz. Muhammed devrine kadar devam ettiğini daha evvel tafsilâtı ile görmüştük. Bu ziyaret İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında puta tapıcılık âdetleri ile ilk şeklini kaybetmiş; içi putlarla doldurulmuş olan *Kâbe*, hicretin sekizinci yılında (M. 630) Mekke'nin, Hz. Peygamber tarafından fethi üzerine putlardan temizlenmiş ve ziyaret usullerinde değişiklikler yapılmıştı.

Bilhassa eski zamanlarda Hicaz ve Mekke halkının Kâbe'ye büyük önem verişlerinin sebebi, buranın hac mevsimlerindeki ticarî durumu idi. Hac ve ticaret için Arap yarımadasının birçok yerlerinden bir sürü halkın Mekke'ye ve yakınlarına üşüşmeleri Mekke'lileri yarımada halkının, imtiyazlı ve âdil saymalarına sebep oluyordu. Kureyşliler şehir hayatı yaşamakta ve ticaretle meşgul bulunmakta idiler. Ticaret vasıta ve kaynaklarından biri, güneye (Yemen'e) ve kuzeye (Suriye'ye), Bahreyn bölgesine ve İran'a sevkettikleri ve bazan mallarını 2500 devenin taşıdığı ticaret kervanlarından elde ettikleri kâr olmakla beraber, ondan daha az önemli olmayan bir başkası da, yılın belirli zamanlarında Kâbe'yi ziyarete gelen hacılar dolayısıyla hasıl olan gelirdi. Bunun için hacılara kolaylık göstermek ve onların hacca ilgilerini arttırmak gerekiyordu. Cahiliye çağı denen İslâmiyetten önceki zamanlarda, haram aylarında (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb ayları)¹⁹⁸ Ukaz, Zü'l-Mecaz ve Mecenne'de panayır- lar kurulurdu. Arapların, bunlardan başka Dûmet ül-Cendel, Taif, Bosra vesaire gibi, ticaret mallarının alınıp satıldığı meşhur pazar yerleri de olmakla beraber daha yaygın, kalabalık ve uzun süreli

yüce Tanrının, bu da ona ortak saydığımız putların hissesidir- derler; bu hisseler zaman icabı eksiklik veya fazlalık gelse, putlarının fazla olan hissesinden yüce Tanrı için sarf etmezler ama Tanrının fazla olan hissesinden putlarına sarfederler ve böylece fena hükmetmiş olurlar.”

198 Haram ayları bu dört ay olmakla beraber Mürre boyuna karşı sekiz ay olarak tanınmıştı ki onların bu hakkına “el-Besl” denirdi. Söylendiğine göre “el-Besl”, savaş edilmemesi gereken sekiz aydır. Bu hak bütün Araplar arasında her yıl ancak bu kabileye karşı tanınırdı. Bütün Araplar Mürre boyunun bu haklarını tanır, inkâr etmezler ve bozmazlardı. Müreliler bu hakka dayanarak bu sekiz aylık süre içinde hiçbir şeyden çekinmiyerek Araplar arasında istedikleri yere giderlerdi. Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I. ss. 107.

olanı Ukaz'daki idi. Bu umumî pazara halk, her taraftan koşup gelerek hurma ağaçlarının gölgelerinde çadırlar kurup alış veriş ederlerdi. Halkın bu panayıra ve hacca fazla ilgi duymasını temin ve teşvik maksadiyle şiire, güzel ve dokunaklı söz söylemeğe (hitabet) ve sair insan kabiliyetlerini ortaya çıkarmağa, hattâ dâva ve şikâyetlerin görülmesine mahsus yerler ve bunlara bakacak hakemler ve hâkimler tâyin edilirdi ki bir taraftan alış veriş edilirken diğer taraftan şiirler, nutuklar söylenir ve bunların en iyileri halka duyurulur, esiri olanlar onu kurtarmağa, şikâyeti olanlar hallettirmeğe çalışırdı. Arap edebiyatında “yedi askı” adıyla anılan meşhur kasidelerin, bu panayırlarda beğenilerek ün aldıkları söylenir. Bu panayırlara gidiliş sırası ve bunların süreleri şöyle idi: Her sene Zilkade ayının başında Ukaz panayırı kurulur, yirmi gün devam ederdi¹⁹⁹. Halk yarımadaının her tarafından, hattâ bazan İran ve Bizans'tan buraya akın akın gelir, mallarını satar, ihtiyaçlarını satın alırdı. Burada 20 Zilkade de Mecenne panayırına gidilirdi. Bu panayır 20 Zilkadeden 30 Zilkadeye kadar on gün sürer, bu Mecenne panayırı da sona erdikten sonra Zül-mecaz panayırına gidilir, burada Zilhicce ayının başından onuna kadar kalınır, on Zilhiccede Mekke'de toplanılır, Kâbe tavaf edilir ve hac ödevi yerine getirilirdi.

Bu suretle panayırlar bittikten sonra Mekke'ye gelen hacılara hac ettirmek yani hacca başlamak üzere *Müzdelife*'den inme iznini vermek, haram aylarını ve hac zamanlarını tâyin etmek, hacılara yiyecek ve su temini ve Kâbe'nin anahtarlarını üzerinde taşıma ödevleri çok eskidenberi büyük önem taşımış ve bu ödevleri ele geçirmek, kavgalı tartışmalara sebep olmuştur.

Araplar cahiliye çağında, yılın dört ay süren haram aylarında savaş ve kavgâ etmeden kendi işleri ile veya ticaretle uğraşırlardı. Bu kural İbrahim ve İsmail Peygamberlerin şeriatları iktizasındandı. Onlar böylece, bilhassa Zilkade ayı başından Safer ayı başına kadar üç ay süreli olarak savaşız, kavgasız ve çapulsuz durmağa tahammül edemiyorlardı. Bu durumun farkına varan, Kinane kabilesinden Kalemme adında biri bir hac mevsiminde devesine binip halka “Ey Araplar! Tanrınız bu sene Muharrem ayını size helâl edip onun

199 Ukkaz, Nahle ile Taif arasında, Taif'e 15 km. uzaklıktadır. Zülmeccaz, Arafé'nin arkasında, Mecenne de Merrüzzahrandadır. Ukkaz panayırının Fil olayından onbeş yıl sonra kurulmaya başlandığı söylenmekte isede gerçekte çok daha evvel başlamış olmalıdır. Bu panayır hicretin 129 (M. 746-747) yılına kadar devam etmiştir. Hicri 129 yılında Mekke'ye karşı ayaklanan Muhtar b. Avf'ın yardakçıları Ukaz'ı tahrip ettiler. Bak. Mehmet Fehmi, Tarih-i Edebiyat-ı Arap, İstanbul, 1332, ss. 93.

haramlığını Safer ayına bıraktı” yollu bir hutbe okudu. Halkda, sevinç ve bu fikri kabul eden bir istek gördüğünden ertesi yıl hac mevsiminde gene hitabet kürsüsüne çıkıp, Tanrının, Muharrem ayının haramlığını Safer ayına aktardığını yani, Muharrem ayının helâl, Safer ayının haram olduğunu bildirdi; onun bu teklifi, orada bulunan bütün Araplarca kabul edildi. Böylece Kalemme, her yılın hac mevsiminde hitabet kürsüsüne çıkarak istediği ayın haramlığını istediği aya bırakmayı âdet edindi. Bundan sonra haram aylarının yerlerini değiştiren kimselere, geciktiren ve artıran kimseler anlamına gelmek üzere “Neseeler” dendi. Bu ödevi, Kalemme lâkabiyle anılan Huzeyfe’den sonra, oğlu Abbad yerine getirdi; Abbad’dan sonra bunun oğlu Kala’; bundan sonra Kala’ oğlu Umeyye; Umeyye’den sonra Umeyye oğlu Avf; Avf’dan sonra Avf’ın oğlu Ebu Sü-mame Cünâde yerine getirdi ki bu adam Neseelerin sonuncusudur; İslâm dini bunun zamanında ortaya çıktı²⁰⁰.

Cahiliye çağında bu haram aylarının yerlerini değiştirme işinden başka, bir de, hac mevsiminin değişmez, ılık ve meyvelerin bol olduğu bir zamana denk getirilmesi ve hiç değiştirilmeden hep bu zamanda yapılması teşebbüsü vardır. Bu, gök aylarına göre hesaplanan yılın, güneş yılına çevrilmesi demek oluyordu. Bu iş için her kabileden bir kişi seçilip görevlendirildi. Bunlar, hac mevsimini sabit ve uygun bir zamana koydular; fakat gök aylarına göre hesaplanan yıl, güneş yılından oniki gün kadar eksik geldiğinden hac mevsimleri gittikçe haram aylarının dışındaki aylara denk gelmeğe başladı. Bu defa halk arasında kullanılan gök ayı yılını güneş yılına uydurmak için, bazan iki bazan üç yılda bir, Arapların kullandığı gök aylarına bir ay ekleyip yılı, on üç ay hesap eder oldular. Bu karmakarışık durum, Hz. Muhammed’in İslâm dinini tebliğ etmeğe başladığı zamanlara kadar sürdü. Bu âdet, Hz. Peygamberin veda haccı sırasında, az önce nâzil olan iki âyet hükmüne göre eski şekline, yani oniki aylık gök ayı yılına göre hesaplanması şekline döndürüldü²⁰¹.

Haram aylarının yerlerinin değiştirilmesi ve hac mevsiminin sabit bir zamana alınması olayından başka bir de hacca başlama izni verme ve Humslüler (imtiyazlı bir gurup) meselesi vardı. Panayır yerlerindeki işler bittikten sonra hac yapmak için Mekke bölgesine gelindiğinde hacca başlamak iznini almak da ayrı bir müşkülâtı. Bu izni, Kudaa kabilesinden biri verirdi. Bu kabileden, Arafat dağın-

200 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 45-46.

201 Bak. Kur’an-ı Kerim, Tevbe süresi, 37-38. âyetler.

dan hacca başlama iznini ilk defa vermeğe başlayan adam: Mudar oğlu İlyas oğlu Tâbiha oğlu Udd oğlu Murr oğlu Gavs idi. Gavs'tan sonra onun soyundan gelenler bu ödevi üzerlerine aldılar. Böylece Gavs ile onun soyundan gelenlere Sûfeliler lâkabı verilmişti. Bu Murr oğlu Gavs'ın hacca başlama iznini verme ödevini üzerine alması şöyle olmuştur: Gavs'ın anası, Cürhümlüler kabilesinden bir kadındı. Çocuğu olmuyordu; bunun için, bir oğlu olursa onu köle olarak hizmet etmek için Kâbe'ye bağışlıyacağını Tanrı'ya adadı. Kadın bundan sonra Gavs'ı doğurdu. Gavs büyüdüktan sonra dayıları olan Cürhüm kabilesi'nin hâkimiyeti sırasında Kâbe'ye hizmet etti; sonra Kâbe'deki bu durumuna dayanarak halka, Arafat dağından hacca başlama iznini verme ödevini üzerine aldı. Soyundan gelenler, dölllerinden kimse kalmayınca kadar bu işe devam ettiler ²⁰².

Söylendiğine göre Murr oğlu Gavs, halka, hacca başlama iznini verdiği zamanlar şu sözleri söylemiş: “Ey Tanrım! Ben ancak bir geleneğe uyuyorum. Bir günahım varsa bunun sorumluluğu Kudaa kabilesine düşer” bu ibare bize bu ödevin, daha önce de mevcut olduğunu anlatıyor.

Gavs soyundan gelen Sûfeliler halka, Arafat dağından hacca başlama iznini verirler, Mina tepesinden aşağıya inmeğe de müsaade ederlerdi. Mina tepesinden aşağıya inme günü geldiği zaman halk taş atmak için toplanır, Sûfelilerden biri evvelâ taşlamağa başlar sonra halk da onun arkasından taşlardı. Sûfeli kimse başlamadan, hiç kimse başlayamazdı. İvedi davranmak isteyen bazı iş sahipleri o Sûfeliye gelip “haydi kalk taşla da biz de taşlıyalım” derler, o ise “hayır, güneş batmaya yüz tutmadan bu işi yapamam” derdi; fakat ivedi davranmak isteyen iş sahipleri onun ardını bırakmazlar ve kendisini harekete getirmek için onu taşıyarak “kahrolasınca kalk da taşlamaya başla” derler, Sûfeli kimse ise onların bu sözlerine aldırış etmezdi. Güneş batmaya yüz tuttuğu zaman kalkar, taşlamaya başlar, halk da arkasından taşlardı.

Halk bu taşlama işini bitirip Mina tepesinden aşağı inmek istedikleri zaman Sûfeliler vâdinin iki tarafını tutup onların inmelerine müsaade etmezlerdi. Bu sırada “Ey Sûfeliler! İzin verin de inelim” sesleri duyulur, bütün Sûfeliler vâdiden geçmeden hiçbir kimse geçemezdi. Sûfeliler geçip gittikten sonra yol açık kalır, halk da arkalarından giderdi.

202 Bak. İbn-i Hişam, c.I, ss. 125.

Süfeliler, soyları sona erinceye kadar bu ödevi yerine getirmeye devam ettiler. Onlardan sonra soy yakınlığı dolayısıyla Temim oğlu Zeydumenat oğlu Sa'd boyu bu ödevi üzerine aldı. Bu ödevi bu boydan Şicne oğlu Hâris oğlu Safvan ailesi yerine getirdi. Safvan'dan, oğlu Kerib'e geçti ki bunun zamanında İslâmiyet ortaya çıktı²⁰³.

Müzdelifeden inme iznini de bir başka kabile, Advan kabilesi verirdi. Advan kabilesi bu ödevi babadan oğula aktarırdı. Bunların sonuncusu, Ebu Seyyare lâkabiyle anılan Âzel oğlu Umeyle'dir ki İslâmiyet bunun zamanında tebliğ edilmiştir²⁰⁴.

Humslüler meselesine gelince: Bu da fil olayından yani Habeşlilerin Mekke'ye saldırılarından önce veya o sıralarda ortaya çıkmış bir bid'attir. Bunu Kureyş kabilesi ortaya atmıştır. O zaman Kureyşliler kendi kendilerine "Biz Hz. İbrahim'in soyundan gelen, kutlu yerin halkı olan, Kâbe'ye hizmet eden ve onu koruyan, Mekke'de barınan kimseleriz. Bunun için hiçbir Arap kabilesi, bizim hak ettiğimiz bu şeref mertebesine ulaşamaz. Araplar bize tanıdıkları hakları başka hiçbir kabileye tanımazlar. Bundan dolayı haram bölgesine gösterdiğimiz saygıyı bu bölge dışındaki hiçbir yere göstermiyelim; çünkü eğer böyle yapmazsak Araplar bizim saygılı durumumuzu küçümserler" dediler.

İşte bu düşünceden dolayı Kureyşliler, Arafat dağında durmayı (vakfe) ve oradan hacca başlamak üzere inme âdetini bıraktılar. Halbuki onlar bu âdetlerin de hac şartlarından ve Hz. İbrahim'in dini iktizasından olduğunu bilirlerdi. Kureyşliler daha sonra bu hakları, kendi soylarından olan Kinane, Huzae ve Âmir boylarına da tanıdılar.

İbn-i İshak'ın bildirdiğine göre Kureyşliler daha sonra bu konuda hakları olmıyan bir takım hükümler ortaya attılar; meselâ dediler ki: onlar, Humüslüler ihramda bulunmakta iken çökelek ve kızarmış yağ yememelidirler. İhramda buldukları müddetçe yünden yapılmış çadırlara girmemelidirler. Eğer güneşin sıcağından korunmak isterlerse ancak deriden yapılmış çadırlar altında barınmalıdırlar. Kureyşliler bu konuda daha ileri gidip şöyle dediler: Hac veya umre maksadiyle haram bölge dışından gelenler, bu bölgeden haram bölgesine yanlarında getirdikleri yemekleri yememelidirler. Bunlar Kâbe etrafında ilk tavaflarını ancak Humüslüler'den alıp giecek-

203 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 125-127.

204 Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 128.

leri elbiselerle yapabilirler. Bu elbiseleri elde edemedikleri takdirde Kâbe etrafında çıplak tavaf etmelidirler; şu kadar ki bunlardan bir adam veya bir kadın *Kâbe* etrafında çıplak tavaf etmekten çekinir ve Humüslülere ait elbiselerden tedarik edemezse Haram bölgesi dışından getirdikleri elbiselerle tavaf edebilirler fakat bu halde, tavafı bitirdikten sonra bu elbiseleri soyunup atmalılar, bir daha da hiç giymemelidirler. Bu halde ne bu elbiseyi giyen ne de başkası hiçbir zaman bu elbiselere el süremez. Araplar, bu şekilde çıkarılıp atılan elbiselere, atılmış anlamına gelmek üzere “leka” adını verirlerdi. Kureyşliler bütün Arapları bu hükümlere uymaya zorladılar, onlar da buna boyun eğdiler. Böylece bazı Araplar Arafat’ta durur, hacca başlamak üzere oradan aşağıya iner ve *Kâbe* etrafında çıplak tavaf ederlerdi. Kadınlar ise bütün elbiselerini çıkarır, üzerlerinde yalnız yukarıdan aşağı yırtmaçlı olan bir gömlek bulunduğu halde tavaf ederlerdi²⁰⁵. Tanrı elçisi Hz. Muhammed, Tanrı tarafından gönderilinceye kadar Kureyşliler bu durumu devam ettirdiler²⁰⁶.

KÂBE VE MEKKE İDARESİYLE İLGİLİ BAZI ÖDEVLER

Burada, Mekke’de oturan Kureyş kabilelerinin elinde bulunan ve Kâbe’yi ziyaret için gelen hacılarla da ilgili bazı ödevlere kısaca işaret etmek istiyorum:

Sidanet

Kâbe’nin perdedarlığı, anahtar muhafızlığı veya hâciblik ödevi olup, bu ödevi üzerinde bulunduran, en yüksek makama erişmiş sayılırdı. Kusay’dan önce ve sonra, bu ödevin ele geçirilmesi hususundaki tartışmaları yukarılarda belirtmiştik²⁰⁷. Kusay bu ödevi, Liva, Sikaye ve Rifade ödevleriyle birlikte oğlu Abdüddar’a bırakmış, Abdüddar’ın da ölümü üzerine Kusay oğlu Abdümenaf’ın oğulları Abdüşems, Haşim, Muttalib ve Nevfel bu ödevleri Abdü-

205 Bu şekilde elbise temin edemiyerek Kâbe etrafında tavaf eden bir Arap kadını bu hususta şu beyti söylemiştir: “Bugün mahrem yerlerimin hepsi veya bir kısmı görünecektir; fakat bu görünecek kısmı kimseye dokundurmayacağım” bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 215.

206 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 211-216.

207 Bak. bu kitapta ss. 85 v.d.

dar oğullarının elinden almak istemişler, bu yüzden aralarında kavgalar çıkmış ve sonra bir anlaşmaya ve uzlaşmaya varmışlardı. İşte bu uzlaşma gereğince Sidanet ödevi Abdüddar oğullarına verilmiştir ki, İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar bunların elinde kalmış M. 630 yılında Mekke'nin ele geçirilişinde Hz. Peygamber Kâbe anahtarlarını gene Abdüddar oğullarına (Osman b. Talha'ya) vermiştir ²⁰⁸. Abdüddar oğullarından Kâbe anahtarlarını elinde bulunduran zat, hac, umre veya ziyaret için gelenlere Kâbe'yi açardı ²⁰⁹

Sikayet

Bu ödev, cahiliye çağında Mekke'ye gelen hacılara içecek tatlı su tedarikinden ibaret bir şeydi. Cürhümlüler tarafından gömülüp yeri kaybolmuş olan *Zemzem kuyusu*, Şeybe (Abdülmuttalib) tarafından bulunup yeniden kazılıncaya kadar, Sikayet ödevini üzerin-

208 Kusay Kâbe anahtarlarını oğlu Abdüddar'a vermiş, Abdüddar'ın ölümünde Osman b. Abdüddar'a Osman b. Abdüddar'dan sonra evlâdlarına ve nihayet Abdüluzza b. Abdüddar'a, bunun da ölümünde çocuklarına ve torunlarına geçmiştir. Mekke fethinde Hz. Peygamber, cahiliye devrinden kalma bütün hizmetleri kaldırmış yalnız Kâbe anahtarları muhafızlığı (Sidanet) ödevi ile Sikayet-i Zemzem ödevini bırakmış, bunlardan Sikayet ödevini, eskidenberi üzerinde tutan amcası Hz. Abbas'a Kâbe anahtarlarını da gene eskidenberi üzerlerinde tutan Abdüddar oğullarından Osman b. Talha'ya teslim etmiştir ki Osman, Medine'ye göç etmekle anahlarlar, Osman'ın amcasının oğlu olan Şeybe b. Osman'ın eline geçmiş, son zamanlara kadar bunun soyunda kalmıştır.

209 Kâbe'nin İslâmiyetten önce Muharrem ayının onuncu günü açıldığı malûm olmakla beraber bundan başka yılın diğer aylarında ve günlerinde de açılıp açılmadığını, açılışında nasıl bir merasimle ziyaret edildiğini sarih olarak bilmiyoruz. Burada dinî bir merasim ve maksadı kastediyoruz, yoksa Kâbe Mekkelilere her zaman açıktı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında Hz. Muhammed yalnız olarak veya ashabiyle Kâbe'ye girip namaz kılıyordu. İslâmî devirde, bilhassa Osmanlı idaresinde iken Kâbe'nin dinî merasim için açılış zamanları ve âdabı teferruatıyla tesbit edilmiştir. Buna göre Kâbe, 1 – Muharrem ayının 10. günü; 2 – Rebiiülevvel ayının 12. günü; 3 – Receb ayının 15. günü; 4 – Şaban ayının 27. günü; 5 – Ramazan ayının ilk Cuma günü; 6 – Ramazan ayının 27. günü; 7 – Zilkade ayının 15. günü; 8 – Gene Zilkade ayının 27. günü; 9 – Zilhicce ayının 10. günü olmak üzere yılda dokuz defa ve her defasında, birinci gün erkeklerin ziyareti için, ikinci gün kadınların ziyareti için üçer saatlik bir müddetle açılıyordu. Açılış zamanları da; Zilhiccenin onuncu günü, bayram namazı kılındıktan sonra, sair günler, güneş doğduktan sonra açılırdı. Kâbe'ye giriş, Rûkn ül-Esvedle Rûkn ül-İrakî arasındaki ön cepheden yapılırdı. Zilhiccenin yedinci günü Beytullah'a ihram giydirilir, Receb ayının onbeşinci gecesi ile Ramazan ayının 27. gecesi, Beni Şeybe soyundan olan ve Kâbe anahtarlarını elinde bulunduran zat Kâbe'nin içinde Osmanlı Padişahı için dua eder ve bu gecede duanın sonunda duacıya padişah tarafından gönderilen hil'at giydirilirdi. Bak. Eyüb Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 969. Kâbe'nin açılışını İbn-i Batuta, her cuma günü cuma namazından sonra ve Hz. Muhammed'in doğduğu gün olarak kaydediyor. Bak. Seyahatname, c. I, ss. 142.

de bulunduranlar uzak yerlerden içme suyu getirip onu, hurma ve kuru üzüm gibi şeylerle karıştırarak hacılara şerbet gibi sunarlardı. Cahiliye çağının sonlarında Abdümenaf oğlu Abdüşems'in *Zitaviy* (bugün Zahir adıyla anılan yer) de, Abdümenaf oğlu Hâşim'in Şi'b-i Ebu Talib denen yerde, Abdümenaf oğlu Nevfel oğlu Adiy oğlu Mut'im'in *Mesfele*'de kazdırdıkları kuyularla Abdüşems oğlu Ümeyye'nin, Beni Esed b. Abdül'uzza'nın, Beni Sehm'in, Kâab oğlu Mürre'nin ve Beni Kilab b. Mürre'nin kendi şahısları için kazdırdıkları kuyulardan başka Mekke'de kuyu olmadığından Mekke halkı ve hacılar için su tedariki zordu²¹⁰.

Bu ödev Mekke'deki genel hizmetlerin yerine getirilmesi hususunda Kureyşliler arasında çıkan kavgadan sonra varılan anlaşma gereğince Rifade ödevi ile Sikaye ödevi Abdümenaf oğullarına verilmişti²¹¹. Abdümenaf'ın ölümünde bu iki ödev Abdümenaf oğlu Hâşim'e geçmiş, Hâşim'in de ölümünden sonra Abdümuttalib'in eline geçmiş, Abdümuttalib, Zemzem kuyusunu buluncaya kadar Kâbe avlusuna su taşıyıp yukarıda zikredildiği şekilde şerbet hazırlayıp hacılara dağıtmıştır. Zemzem kuyusunu bulup halkın yararına koyduktan sonra Zemzem suyunu, deve sütü, bal ve kuru üzümle karıştırıp dağıtmağa başlamıştır. Abdümuttalib'in ölümünde bu ödev Ebu Talib'e (asıl adı Abdümenaf'tır) geçmişse de, Ebu Talib, küçük kardeşi Abbas'tan borç alıp bu borcu ödeyemediğinden, üzerindeki Sikayet ödevini kendi istek ve arzusu ile bu borcuna karşılık Abbas'a bırakmıştır²¹².

Rifade

Bu ödevi de Kusay ihdas etmiştir. Kusay, her sene Mekke'yi ziyarete gelen hacıların yoksullarına yemek vermek için Mekkelilerden yardım parası toplardı ki o bununla Kurban Bayramının ilk üç gününde yoksullara yemek dağıtırdı. Bu âdet İslâmiyet devrinden çok sonralara kadar devam etmiş, halifeler ve sultanlar da her hac

210 Bu kuyular hakkında fazla bilgi için bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 156. Ayrıca Zemzem kuyusunun kazılmasından önceki kuyular hakkında bak. Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, Ahbar-ı Mekke, c. II, ss. 173 v.d. Cahiliye çağında Zemzem kuyusunun yeniden kazılmasından sonra açılan kuyular hakkında, bak. aynı eser, ss. 180-181. İslâmî devirde kazılan kuyular hakkında bak. aynı eser aynı cilt, ss. 181 v.d.

211 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 140 ayrıca bak. Kastallanî, Mevahib-i Ledüniye, c. I, ss. 173.

212 Bak Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 313.

mevsiminde fakir hacılara yemek vermişlerdir. Bu Rifade ödevi Abdümenaf oğullarında ve sikayet bahsinde gördüğümüz gibi Beni Haşim kolunun elinde idi. Mir'at-ı Mekke adlı eserin yazarı Eyub Sabri Paşa, kendisi Mekke'de bulunduğu bir sırada böyle bir ziyafete katıldığını yazıyor²¹³

Ukab (Kıyade)

Kureyşlilerin Ukab (Karkuş) adında bir sancakları vardı; bu savaş sırasında dışarı çıkarılır, bir bayraktar seçilirse o taşır, seçilmezse Ukabın saklanmasıyla görevli olan kimse taşırdı. Bu bayrağa "İiva" da denir ve bu ödev, "Kıyade ödevi" adıyla anılırdı. Bu ödev de Kusay zamanında ihdas edilmiş ve sonra Abdüddar oğullarına bırakılmıştı. İslâmiyet sırasında Mekke'nin ele geçirilmesinden önce Ebu Süfyan (Ebu Hanzala da denir) sahr b. Harb b. Ümeyye'nin eline geçmişti²¹⁴.

Nedve

Kusay'ın yaptırdığı ve "Dar ün-Nedve" adıyla anılan yapıda toplanan kurula "Nedve" denirdi. Bu kurula kırk yaşından yukarı olan Mekkelilerin, aile gurupları başkanları katılabilirdi²¹⁵. Burada kararlar oy çoğunluğuyla değil, daha ziyade, içlerinden en zekisinin ve iyi konuşanın, düşüncelerini veya görüşünü ötekilere inandırması suretiyle alınırdı. Kureyş kabilelerinin bütün nikâh merasimi ve savaş işleri burada yapılır ve görüşülür, erginlik çağına gelmiş kızlara, Dar ün-Nedve başkanının eliyle burada gömlek giydirilirdi. İbn-i İshak, Kusay (Zeyd) Dar ün-Nedve binasını yaptırmazdan önce bu işlerin Kusay'ın evinde yapıldığını kaydediyor ve bu hususta "Kureyşliler Kusay'a o kadar büyük bir saygı ile bağlandılar ki erkekleri ve kadınları onun evinde nikâhlanır, başlarına gelen herhangi

213 Bak. bundan önceki notta geçen eser, ss. 326. Bu hususta İbn-i Batuta seyahatnamesinde, yazarın kendi gördüklerine dayanan bilgiler hakkında bak. İbn-i Batuta, Seyahatname, c. I, ss. 139 v.d. İbn-i Hişam bu hususta ve Rifade hakkında biraz farklı bilgi veriyor ve Rifadeyi, Kusay'ın, Kureyş kabilesi mallarından her yıl aldığı vergi şeklinde kaydediyor. Bak. Sire, I, 137, 143.

214 Ebu Süfyan'ın asıl adı Sahr olup Ebu Hanzala lâkabiyle de anılırdı.

215 Prof. M. Şemseddin (Günaltay), Dar ün-Nedve kurulunun Mekke şehrinin senatosu mahiyetinde olup on asilzadenin katılmasıyla teşekkül ettiğini kaydediyorsa da (bak. Darülfünûn İlahiyat Fak. Mec. yıl I, sayı 4, ss. 80), bu kurula, Kureyş topluluğunu teşkil eden on kabile başkanından başka, sözü geçen diğer bazı kimselerin de katıldığı muhakkaktı. Bak Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 315.

bir olayı onun evinde konuşurlar, başka kabilelere karşı savaş bayrağını onun evinde çekerlerdi. Bu bayrağı gerektiği vakit Kusay'ın soyundan biri çekerdi. Olgunluk çağına gelen kızlara gömlek giydirme işi de onun evinde yapılır, gömleğin açık bırakılması gereken yeri orada yırtılıp kızın üzerine giydirilirdi ki kız gömlek giydirildikten sonra buradan doğruca babasının evine yollanırdı. Kureyş kabilesi arasında Kusay'ın emirlerine, kendisi sağ iken ve öldükten sonra bunlar sanki din kuralları imiş gibi uyulur, bu kuralların dışındakilere hiç önem verilmezdi. Kusay, Nedve denen bu toplantı yerini yaptırıp kapısını Kâbe'ye doğru açtırdı. Kureyş kabilesi bütün önemli işlerini burada konuşup kararlaştırırdı²¹⁶. Bu Nedve başkanlığı ödevi Abdüddar oğullarında idi. Dar ün-Nedve yapısı İslâmiyet devrinde bir müddet Abdüddar oğullarında kaldı. Emevî halifelerinden Muaviye, hilâfeti sırasında onu, Abdüddar oğlu Abdümenaf oğlu Haşim oğlu Amir oğlu İkrime'den satın alıp Mekke valiliği makamına tahsis etti ki sonra M. 664 yılında Kâbe haremine katıldı.

Bir de Meşveret ödevi vardı ki önemli işlerde bu ödevle görevli kimsenin fikri sorulurdu. Meşveret ödevi, Kusay'ın oğlu Abdüluzza'nın çocuklarından Beni Esed koluna geçti. İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Zem'a oğlu Yezid'in üzerinde bulunuyordu. Kureyşliler onun fikrini almadan bir işe girişmezlerdi.

Sifaret

(Bir nevi elçilik görevi). Mekkelilerin başka devlet ve kabilelerle münasebetlerinde, gönderilecek heyete başkanlık etme ödevi idi. Bu ödevin, sürekli olarak bir ailede kalmadığı görülüyor. Mekke'de bu ödevi İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında Adiy boyundan Ömer b. Hattab (Hz. Ömer) yerine getiriyordu. Ömer b. Hattab'ın İslâm olması üzerine bu ödev, Sehm boyuna geçmiş görünüyor; çünkü M. 615 yılında Habeş kralı Necaşî'den, Mekkeli müslüman göçmenleri istemek için Habeşistan'a giden kurula, Sehm boyundan olan Amr b. As başkanlık etmişti.

Bir de "hükümet" ödevi vardı ki bu da, kabileler veya halk arasındaki kavgaları hakem sıfatıyla halletmek ödevi idi. Bu ödev, Adiy b. Kâab soyuna ait bulunuyordu.

Nizaret

Bir yerden başka bir yere götürülen eşyayı muayene edip mü-

216 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 132, 137.

hürlü veya imzalı bir ruhsat kâğıdı vermek görevi idi. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bu görev, Teym kabilesinden olan Ebu Bekr Abdullah b. Ebî Kuhafe'nin elinde bulunuyordu²¹⁷.

Kubbe

Bir nevi depo muhafızlığıdır. Kureyşliler bir savaşa gittiklerinde bir çadır kurup savaş araçlarını orada toplarlardı. İslâm dininin ortaya çıkışı sırasında bu ödev, Mahzum oğulları boyundan olan Halid b. Velid b. Mugîre'nin elinde bulunuyordu.

İsar ve ezlam

Bu ödev, ezlam denilen fal okları ile fal açmak ödevidir. Fal, Kâbe'nin içinde bulunan Hübel putu önünde çekilirdi. Bu put, Kâbe'nin içinde kuyu gibi bir çukurun yanında bulunurdu. Kâbe'ye hediye edilen her şey bu çukura konurdu. Hübel putunun yanında, üzerinde fal açtıracakların isteklerine karşılık verecek şekilde çeşitli yazılar yazılı bulunan yedi ok dururdu. Meselâ bu oklardan birinin üstünde el-akl (diyet) yazılı idi. Araplar öldürülen bir insanın diyetini kimin ödemesi gerektiği hakkında anlaşmazlığa düştükleri zaman Hübel putunun yanında duran bu okları çekerler diyet oku kime çıkarsa diyeti o öderdi. Oklarda birinin üzerinde de, bir işin yapılabilceğini emreden "na'm" (evet) kelimesi yazılı idi. Araplar bir işi yapmayı tasarladıkları zaman bu oklardan birini çekerlerdi; üzerinde evet yazılı ok çıkarsa o işi yaparlardı. Başka bir okun üstünde de bir işin yapılmamasını emreden "lâ" (hayır) kelimesi yazılı idi. Araplar bir işi yapmamayı tasarladıkları zaman gene ok çekerlerdi; üzerinde hayır kelimesi yazılı olan çıkarsa o işi yapmaktan vazgeçerlerdi. Bir başka ok üstünde de "minkum" (sizdendir) kelimesi yazılı idi. Diğer birinde, "mulsak" (ilişiktir), bir ötekisinde "min gayrikum" (sizden değildir) kelimesi yazılı idi. Yedincisinde de "miyah" (sular) kelimesi yazılı idi. Araplar bir kuyu kazmayı tasarladıkları zaman ok çekerlerdi. Sular yazılı olan ok çıkarsa kuyuyu kazarlardı; çıkmazsa kazmazlardı²¹⁸.

Araplar bir çocuğu sünnet etmek, birinin nikâhını kıymak, bir ölüyü gömmek, birinin soyundan şüphe edip bunu belirtmek istedik-

217 Hz. Ebu Bekir'in kendi adı önce Abdüllat iken Hz. Peygamber sonra onun bu adını Abdullah'a çevirmiş olup Ebu Bekir'in babası Ebu Kuhafe'nin adı da Osman idi.

218 Bak. Ezrakî, Ahbar-ı Mekke, c. I, ss. 68.

leri zaman yüz dirhem para ile bir genç deve (veya koyun yahut da bunun gibi şeyler) alıp Hüb el putunun yanına gelirlerdi. Para ile adak kurbanlığı, fal oklarını çekme ödevini gören adama verdikten sonra şansını denemek istedikleri adamı putun yanına yaklaştırarak “Ey Tanrımız! işte filân oğlu filân; şu, şu işleri yapmayı tasarlıyor, hakkında doğruyu bildir” derler, sonra da ok çeken adama dönüp okları çekmesini söylerlerdi. Çıkan ok “sizdendir” yazılı olan ise, adamın soyu temiz ve kendisiyle birlikte gelen kimselerin soyundan olduğu anlaşılırdı. Eğer çıkan ok üzerinde “sizden değildir” yazılı olan ise, adam, soyca o kabileden değil, yalnız o kabilenin yanaştığı (müttefiki) sayılırdı. Çıkan ok üzerinde “ilişiktir” yazısı bulunan idi ise adam, ne soyca, ne de yanaşıklık yoluyla bağlılığı olup olmadığı araştırılan kabile ile ilgisi olmadığı halde, durumunda hiçbir değişiklik yapılmadan bu kabile arasında eskiden olduğu gibi kalırdı.

Bu üç oktan başka bazı işlerde, üzerinde evet yazılı olanı çıkarsa tasarladıkları işi yaparlar, hayır yazılı olan ok çıkarsa bu işi gelecek yıla bırakıp o zaman yeniden bir daha ok çekerlerdi. Böylece Araplar okların bildirdiği sonuçları kabul edip ona göre hareket ederlerdi²¹⁹. Bu ödev İslâmiyet ortaya çıktığı sırada Cumah boyundan Safvan b. Ümeyye b. Halef’in üzerinde idi.

Bu ödevlerden başka, diyetlerin dağıtımı, savaşta Kureyşlilerin atlarına vesair binek hayvanlarına bakma ve bu hususta gereken tedbirleri alma, Mescid-i Haram’da terbiyesiz ve saygısız sözler söylemeyi önleme, yüksek sesle konuşmayı yasak etme, putlara verilen hediyeleri saklama gibi bazı ödevler daha olup bunların da her biri ayrı bir kabile veya şahıs üzerinde bulunurdu.

MESCİD-İ HARAM VE ÖNEMLİ YERLERİ

İlk yapılışına *Kur’an-ı Kerim*’de (Vakta ki biz beyti (Kâbe) savab kazanılacak ve emin bir yer kıldık, “ey Mümînler! Makam-ı İbrahim’i namazgâh ittihaz ediniz” ve İbrahim ve İsmail’e, “tavaf edenler, itikâf edenler ve namaz kılanlar için evimi temizleyiniz” diye emrettik)²²⁰, demek suretiyle işaret edilmekte, ayrıca başka sûre-

219 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 160 v.d. Bu hususta ve diğer kumar okları hakkında fazla bilgi için bak. Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, el-Meysir ve’l-Kıdâh, Kahire, 1342.

220 Bak. *Kur’an-ı Kerim*, II, 125 v. d. Kâbe hakkında ayrıca bak. *Kur’an*, III, 96; V, 100, XXII, 29.

lerde de buna temas edilmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki bu âyetlere de dayanılarak müslümanlarca Hz. İbrahim tarafından yapıldığı tasdik ve kabul edilen Kâbe, Amalika, Cürhüm kabileleri, Kusay ve torunları, Abdullah b. Zübeyr b. Avvam, Hâccac b. Yusuf üs-Sakafî, Osmanlı hükümdarlarından (halifeler) birinci Sultan Ahmet, dördüncü Sultan Murad taraflarından tamirler görmüş-tür ²²¹.

Kâbe, köşeleri dört ana yöne denk gelecek şekilde yapılmış bir yapıdır. Bu köşelerin (rükn, cem'i: erkân) her birine ayrı ad verilmiştir. Kuzey köşesine *Rükn-i İraki* (Irak köşesi), batı köşesine *Rükn-i Şâmi* (Şam köşesi), güney köşesine *Rükn-i Yemâni* (Yemen köşesi), doğu köşesine de -bu köşede Hacer-i Esved bulunduğundan- *Rükn-i Esved* (Hacer-i Esved köşesi) denir. Kâbe'nin kuzey-doğuya bakan tarafı (Kâbe'nin ön yüzü ile bunun arka yüzü) aşağı yukarı onikişer metredir. Diğer iki duvarın uzunluğu ise aşağı yukarı onar metre olup duvarların yüksekliği onbeş metredir. Kuzey-doğu duvarı (ön yüzü tarafında *Makam-ı İbrahim*, *Zemzem kuyusu*, Beni Şeybe kapısı yer alır. Kuzey-batı tarafında *Hıcr-ı İsmail*, *Altın oluk* ve *Dar ün-Nedve*'nin yerinde bulunan *Makam-ı Hanefi* vardır. Güneybatı duvarının bulunduğu tarafta batı örülü kapısı, veda kapısı, İbrahim kapısı bulunur. Güney-doğu duvarının karşısında ise Bab-ı Safa (Safa kapısı) ve diğer kapılar bulunur. Kâbe'nin içinde tavanı tutan üç ağaç sütun bir de tavana çıkmak için merdiven vardır. Kâbe'nin doğu köşesinde, yerden bir buçuk metre, yükseklikte ve kapıya yakın bir yere Hacer-i Esved yerleştirilmiştir. Kâbe'ye asılı birçok altun, gümüş kandil bulunmaktadır. İç duvarlar mermer kaplı olup yer, mermer döşelidir. Dış duvarlar, yere kadar inen ve yer hizasında şazervan denen kısma bakır halkalarla bağlanmış olan siyah bir örtü (kisve = sitâre) ile örtülmüştür.

Cahiliye çağında, eskiden Kudüs'teki *Mescid-i Aksa*'da olduğu gibi Kâbe'ye hizmet etmek üzere bazı Araplar çocuklarını adak veriyorlardı.

Mescid-i Haram

Mescid-i Haram Mekke'nin içinde olup ortasında Kâbe yer alır. Mescid-i Haram'ın kuzey-batı duvarı 164 metre, güney-doğu duvarı 166 metre, kuzey-doğu duvarı 108 metre, güney-batı duvarı da 109

²²¹ Hz. Peygamber'in gençliğinde yapılan Kâbe tamirinin tafsilâtı hakkında bak. İbn-i Hişam, *Sire*, c. I, ss. 204. v.d.

metredir. Mescid-i Haram'ın bu dört duvarında ondokuz kapı, etrafında doksan iki kubbe ve yedi minare vardır. Mescid-i Haram'ın etrafında, Hz. Ömer b. Hattab devrine kadar duvar yoktu; o zamandan itibaren vakit vakit Mescid-i Haram sahası genişletilerek ve duvarlar yükseltilerek bugünkü şeklini almıştır. Harem-i Şerifte taşla döşeli yolların kıyısında, içlerinde muhtelif eşyanın saklandığı kablalar vardır²²².

Kâbe'nin mermer sütunlarla bezenmesi ve kubbeler yapılması işi, Osmanlı imparatorluğu devrinde ve M. 1517-1916 yılları arasında tamamlanmıştır.

Mikat:

Yarımadanın muhtelif yönlerinden Mekke'ye gelen hacıların, oralarda ihrama girdikleri, yani haccın başladığı yerler (Mikat) vardır ki şunlardır: 1) Medine'nin mikatı: Mekke'ye dokuz konak uzakta *Zül-huleyfe*, 2) Necidlilerin mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Karn el-Menazil*, 3) Irak tarafından gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Zat-ıIrk*, 4) Şam tarafından gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye üç konak uzakta bulunan *Cuhfe*, 5) Yemen yönünden gelecek hacıların mikatı: Mekke'ye iki konak uzakta *Yelemlem* adlı yerdir²²³.

Hacer-i Esved

Hacer-i Esved bir gök taşıdır; bazılarına göre de volkanik bir bazalt parçasıdır. Üstü küçük billûrlarla örtülüdür ki bunlar, koyu zemin üstüne serpilmiş küçük feldispat parçalarıdır. Karaya yakın koyu kırmızı renktedir. Hacer-i Esved, Kâbe'nin doğu köşesine ve yerden bir buçuk metre yükseklikte, kapıya yakın bir yere yerleştirilmiştir; yüzü hacılar tarafından boyuna dokunulduğundan parlaklaşmıştır. Söylendiğine göre Hz. İbrahim onu Ebu Kubeys dağından getirip tavaf başlangıcına işaret olmak üzere şimdiki bulunduğu yere koymuştur. Yumurta biçiminde ve aşağı yukarı 30 santim çapındadır. Muhtelif yangın ve yıkılmalar sonunda birkaç defa kırılmıştır

222 İbn-i Hişam, Kâbe'nin yüksekliği ve örtüsü hakkında şöyle diyor: "Kâbe, Tanrı elçisi zamanında 18 arşın yükseklikte idi. O zamanlar 'Kâbâti' denilen ak Mısır kumaşı ile örtülürdü. Sonra onu (Burd) denilen işlemeli Yemen ipekli kumaşıyla örtmeğe başladılar. Kâbe'yi, (Dibac) denilen ipekli kumaşla ilk örten kimse Haccâc b. Yusuf'tur" bak. Sire, c. I, ss. 211.

223 Bak. Ahmet Naim, Sahih-i Buhari tercümesi, c. I, ss. 109.

ki şimdi, üç büyük dokuz küçük parça halinde gümüş bir çenberle birleştirilmiş durumdadır. Hacer-i Esved birkaç defa yerinden kaldırılıp başka yerlere götürülmüştür. H. 319 (M. 931) yılında, Abbasiler halifesi Muktedir Billah (hilâfeti: M. 908-932) zamanında, Ebu Said Cennabî Karmatî, hac sırasında müslümanlarla büyük bir savaş yaptı ve pek çok kimseyi öldürdü, Zemzem kuyusunu ölülerle doldurdu. Hacer-i Esved'i alıp götürdü ve Kûfe mescidine yerleştirdi²²⁴. Hacer-i Esved yirmi yıl Karmatîler'in elinde kaldı. H. 339 (M. 951) yılında Abbasiler halifesi Mutî Li'llah, *Hacer-i Esved'i* Karmatîlerden 30.000 dinara satın alıp Kâbeye yolladı²²⁵. *Hacer-i Esved, Kûfe'ye* götürüldüğünde hacılar, hac sırasında, taşın boş kalan yerine elleriyle dokunurlardı.

H. 413 (M. 1022) yılında Mısırlı bir mühlid Kâbe'ye girip *Hacer-i Esved'e* bir topuz vurarak parçalamış, kendisi de halk tarafından öldürülmüştü. H. 421 (M. 1030) yılında, Babî mezhebinde olan bir İranlı da Hacer'i Esved'in bir tarafını kırmıştı²²⁶.

Mekke'de Ebu Kubeys tepesinde bulunan mescidin mihrabının karşısında bir çukurluk olup burası halk arasında, Nuh Tufanı'nda bu taşın saklandığı yer olarak bilindiğinden bugüne kadar ziyaret edilmektedir. Hz. İbrahim Nuh Tufanı'ndan çok sonra yaşadığına göre bu inancın ya esassız, veya bu taşın, Kâbe'nin bina edilmesinden önce de mevcut ve kutsal tanındığının kabul edilmesi lâzımgelir.

Seydişehirli Mahmud Es'ad bey, Hacer-i Esved'in küçük bir parçasının İstanbul'a getirildiğini kaydedip bu hususta şöyle diyor: "Ufak bir parçası cennetmekân Kanunî Sultan Süleyman Han zamanında bir hadım ağası tarafından Der-i Saadete nakledilmekle teberrüken cami-i şerifinin civarında bulunan türbe-i şerifelerinin kapısı bâlâsına ta'lik edilmiştir"²²⁷.

Gene Kâbe'nin doğu köşesinde ve yerden bir buçuk metre yüksekte başka bir taş (Hacer el-Es'ad) daha mevcuttur ki tavaf sırasında buna yalnız el ile dokunulur.

224 Karmatîler Hacer-i Esved'i, insan müknaatı (insanı kendine çeken bir taş) sanıyorlardı. Bak. Müneccim başı Ahmed, Sahayif ül-Ahbar, c. II, ss. 178. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 1004.

225 Bak. Hamdullah Müstevfi Kazvinî, Nuzhet ül-Kulûb, İran, Tahran, Millî Kütüphanedeki numarasız yazma nüsha, varak 308 a. Ayrıca bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 1003.

226 Bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Mekke, ss. 999.

227 Bak. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal, ss. 569, not 1.

Makam-ı İbrahim

Kâbe'nin kuzey-doğu duvarının karşısında Metaf'a açılan Beni Şeybe kapısının kemeri ile Kâbe arasında bir kubbesi bulunan küçük bir yapı vardır. Bu yapıda, Kâbe'nin yapılışı sırasında İbrahim Peygamberin, üzerine çıktığı ve bir iskele gibi kullandığı bir taş saklanmaktadır. Söylentiye göre bu taş üstünde Hz. İbrahim'in ayak izleri vardır. Halife Mehdi zamanında bu taşın etrafına altından bir kemer geçirilmişti. Makam-ı İbrahim'in yanında ve gene Kâbe'nin kuzey-doğu duvarının karşısında, sütun dizisinin iç tarafında, *Makam-ı İbrahim*'den daha kuzeyde beyaz mermerden bir minber vardır.

Hatim, Hıcr

Kuzey-batı duvarının karşısında, buna bitişik olmamak üzere beyaz mermerden yarım daire şeklinde bir duvar (el-Hatim) vardır; bunun yüksekliği bir metre ve kalınlığı bir buçuk metre olup iki ucu Kâbe'nin kuzey ve batı köşelerinden ikişer metre uzaklıktadır. Hatim ile Kâbe arasında bulunan yarım daire şeklindeki sahanın, evvelce Kâbe'nin bir parçası olmasından dolayı özel bir değeri vardır. Tavaf sırasında buraya ayak basılmaz, Hatim'in dış tarafından ve mümkün mertebe yakınından geçilir. Bu sahaya el-Hıcr veya Hıcr-ı İsmail denir; çünkü Hz. İsmail (İsmail Peygamber) ile anası Hacer'in mezarlarının burada olduğu söylenir. Hıcr'in zemini renkli mermerlerle döşelidir.

Metaf

Tavafın yerine getirildiği taş döşemenin adı Metaf'tır. Beni Şeybe kapısı bu Metaf'a açılır. Metaf'ın etrafında çepeçevre ve ondan biraz daha yüksekte olmak üzere birkaç adım genişliğinde, taş döşeli bir kıyı vardır ki bunun üzerinde otuzdan fazla ince sütun bulunmaktadır.

Ahsef, Mi'cen

Ahsef, söylentiye göre Hz. İbrahim'in, etraftan gelen hediyeleri koymak için kazdığı iki metre kadar derinlikte bir çukurdur. Bir de Metaf döşemesinin bulunduğu yerde, kapının tam karşısında yer alan bir çukur vardır ki buna el-Mi'cen (tekne) denir. Menkabeye göre İbrahim Peygamber ile oğlu İsmail Peygamber, Kâbe'yi inşa için lâzım olan harcı burada karmışlardır.

Zemzem kuyusu

Zemzem kuyusu Kâbe'nin yirmi metre kadar doğusundadır. Benî Şeybe kapısının hemen yanında, içeri girerken solda ve Hacer-i Esved'in tam karşısındadır. Üstü kubbelidir. Zemin katının avlusunda içi taş ile örülmüş bir kuyudur. Derinliği kırk iki metre kadardır. Kuyunun suyu, çakrığa bağlı bir kova ile çekilir. Zemzem kuyusunun, İsmail Peygamber ile anası Hacer tarafından kazıldığı veya bulunduğu söylenir. Daha önce de dediğimiz gibi Cürhümlüler zamanında doldurulup kapatılmışken, yeri çok sonra Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib (Şeybe) tarafından bulunarak temizlenip halkın faydalanmasına açılmıştır. Zemzem suyu cahiliye ve İslâmiyet devirlerinde kutsal ve şifalı sayılmış ve halende sayılmaktadır. Kuyunun dibinde üç göz (kaynak) olduğu söylenir ²²⁸.

Zemzem kuyusunun bulunduğu yapının kuzey-doğusunda ve dış döşeme taşının kıyısında el-Kubbeteyn adını taşıyan iki yapı daha vardır ki bunlar XIX. yüzyılın sonlarında ortadan kalkmıştır. Bu yapıların yerinde, vakit tâyinine yarıyan âletlerle Zemzem suyu testileri gibi muhtelif eşya ve diğerlerinde de kitaplar bulunuyordu. Vehhabîler daha bazı hususlarda da değişiklikler yapmışlardır. Meselâ Hanefî, Malikî, Hanbelîler için Mescid-i Haram içinde ayrı ayrı makamlar vardı; yalnız Şafiîlerin, kendilerine mahsus bir makamları yoktu; onlar namaz sırasında ya Zemzem kuyusu kubbesi altında veya Makam-ı İbrahim yanında yer alırlardı. Vehhabîler idaresi, Harem-i şerifin içinde mezhep farklarının icabettirdiği menasiki kaldırmıştır.

CAHİLİYE ÇAĞINDA İÇTİMAİ DURUM

Cahiliye çağı, Arapların kahramanlık çağıdır. Bilhassa çölde yaşayan Arapların başlıca ögüncü, kahramanlık, şairlik ve nüfuz, servet sahibi oluşu idi. Bütün bunlar, çöl Arabının fırsat bulunca basit sebeplerden dolayı adam öldürmesine, çapul etmesine mani olmuyordu. Öç alma da Arapların başlıca önem verdikleri bir şeydi.

Sayıları çok az olan Arap yarımadası şehirlerinde ise hayat, çöl hayatına nazaran biraz daha yumuşamış olmakla beraber genel hat-

228 R. Dozy, Zemzem kuyusunun çok eskiden Bi'r-i Subae adıyla anıldığını söylüyor. Bak. Tarih-i İslâmiyet, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) ter. c. I, ss. 14.

ları ile müşterek bir özellik muhafaza ediyordu. öllerde hayvan yetiştiricilik başlıca bir geçim yolu olduğu halde şehirlerde ziraat ve ticaret önemli yeri tutuyordu.

Daha önce de dediğimiz gibi Araplarda, bilhassa Hicaz bölgesinde, dünyanın başka bölgelerinde görülen şekilde kuvvetli bir merkezî hükümet mevcut değildi. Yemen’de, Basra körfezinde ve Suriye’nin güney bölgesinde kurulan emirliklerde hükümdarın soyuna veya hâkim sülâleye bağlı olmak asalet vesilesi teşkil ediyordu. Hicaz’da da kuvvetli bir kabileye mensup olmak, diğer kabilelere karşı öğrenmeyi temin ediyordu. Mekke’de Kureyş kabilesi, Taif’te Sakif kabilesi, *Medine*’de Evs ve Hazrec kabileleri bu durumda bulunuyorlardı. Bu bakımdan yani mensup oldukları soyu iyi tanımak için soy kütüğü bilimi önemli bir bilgi idi.

Şimdi burada Arap toplum hayatının çeşitli taraflarını kısaca belirtmeğe çalışalım :

Cahiliye çağı Araplarında aile

Cahiliye evlenmelerinde kadınla erkeği birbirine bağlayan nikâh dinî bir mahiyeti haiz olmadığından kadın, ancak çocuk doğurduktan sonra aileye dahil sayılırdı. Bundan dolayı bir kadın çocuk doğurmadan önce ölürse kocası taziye edilmezdi. Çocuksuz kadın diyet vermeğe mahkûm olursa bu diyeti kocası değil, kadının mensup olduğu aile topluluğu verirdi. Araplar, yalnız bu aile topluluğu akrabalığına önem verdiklerinden evlenme yolu ile ortaya çıkan akrabalığın önemi yoktu; bu sebeple bir baba ölürse oğulları, öveği analariyle evlenebilirlerdi.

Araplarda aile toplulukları arasında çıkan kan dâvaları, müthiş kavgaların ortaya çıkmasına sebep olmuş bu yüzden de diyet müessesesi doğmuştur. Aile topluluğunun teşkil ettiği guruplar arasında devlet otoritesine benzer bir müessese bulunmadığından ferdlerin haklarını ancak kan dâvası kaidesi temin ediyordu. Bu bölümün baş tarafında da işaret ettiğimiz gibi kan dâvası türesine göre bir kimse- nin işlediği bir cürümden, bütün semiyesi sorumlu olurdu. Aynı şekilde bir saldırışa uğrayan bir kimsenin öcünü de yalnız kandaşları değil, aile topluluğunu teşkil eden gurubun bütün ferdleri almak durumunda idi.

Cahiliye devri Araplarında derece derece uzaklaşmak üzere müşterek cedlerin erkek tarafından çoğalan züriyetlerinden teşek-

kül eden aile kümelerine, istilhak, muahat ve hilf yolları ile giren yabancılar da karışıyordu. Çünkü Araplarda bir adam istediği bir yabancıyı kendi nesebine katabilir ve onu kendi ailesi efradından sayabilirdi. Bu şekilde bir yabancıyı nesebe katmaya istilhak denirdi. Aileye katılan kimse hür ise “daiy” denir, köle veya esir ise, nesebine katıldığı adamın mevlası olurdu. Araplar daiy’i kendi ailelerinin öz evlâdı sayarlar, bu daiy ölürse onun mirasçısı olurlardı. Daiy de nesebine katıldığı adamın mirasçısı olurdu. Bu istilhak geleneğini islâmî devirlerde de devam etme istidadını gösterdiğini görüyoruz. İlk Emevî halifesi Muaviye b. Ebu Süfyan, Ziyad b. Ebihi’yi, babası Ebu Süfyan’ın nesebine ilhak etmiş, Abbasîler halifesi Mehdi, M. 776 yılında bunu iptal etmiştir²²⁹

Hilf yoluyla istilhak bundan biraz farklı idi. Esir olup kurtuluş fidyesi verememek, hilf yoluyla istilhak sebeplerinden biri idi. Bu gibi esirler kendisini esir eden adamın mensup olduğu topluluğun damgasıyla damgalanır ve bundan sonra o topluluğun ferdlerinden sayılırdı. Bu gibi kimselere “halif” denirdi ki bu halif, daiy’den farklı idi. Halif de mirasa dahil olur fakat halif öldürülürse bunun diyeti aile topluluğunun asıl ferdlerinin diyetinin yarısı kadar olurdu.

Muahat, bir Arabın yabancı bir Arapla kardeşleşmesi idi ki bunlar birbirlerine gerçek kardeş gibi bakarlar ve karşılıklı olarak birbirlerinin mirasçısı olurlardı²³⁰. Muahat, iki kabilenin fertleri arasında da olurdu. İslâmın ilk devirlerinde Mekke’deki müslümanlar arasında; Medine’ye göç ettikleri sırada da Mekkeli muhacirlerle Medineli ensar arasında bu şekilde ve geniş ölçüde bir kardeşleşme bağı kurulmuş, bunlar birbirlerinin mirasçıları olmuşlarsa da Bedir savaşından sonra nazil olan Enfal sûresinin 75. âyetiyle bu yoldaki miras kaldırılmıştır.

Araplarda bu şekillerle, aileden olmıyan bir kimsenin aile efradı arasına sokulması âdeti mevcut olduğu gibi, bunun tamamen tersi olarak, aile efradından birinin veya daiy suretiyle aileye sokulmuş olan şahsın kötü bir durumu görülürse “hal” edilmesi de vaki idi. Bu suretle onun irtikâb edebileceği kötü hareketlerin sorumluluğundan kurtulunmuş olunurdu. Bazı kabile veya aşiret de kendi efradın-

229 Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Zeki Megamiz ter. C. IV, ss. 30, bundan naklen, M. Şemseddin (Günaltay), Darülfünun, İlahiyat Fak. Mec. yıl 1, sayı 4, İstanbul, 1926, ss. 77, not 1.

230 Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta geçen eser, c. IV, ss. 28. Bundan naklen, M. Şemseddin (Günaltay), bundan önceki notta adı geçen makale, ss. 75-77.

dan birini bu suretle hal' etmek zorunda kalırdı. Bu iş şöyle olurdu: Buna lüzum gören kabileden bir kaç kişi, hal' etmek istediği kimseyi Ukaz panayırına götürerek hal' eder ve bunun için bir kaç şahid gösterdikten sonra bir dellâl vasıtasıyla durumu ilân ettirirdi. Bu iş yapıldıktan sonra hal' edilen kimse ne kötülük yapsa veya kendisine kötülük yapılırsa, kabilesi veya velisi sorumlu olmadığı gibi onun adına da hiç bir hak arayamazdı. Bazan hal'e ait bir beraetname de yazılırdı. Sahabeden Amr b. Asî'nin, kendi kabilesi tarafından hal'i, islâmдан önce vukubulan en ünlü hal' olayı idi. Amr'ın suçu, bir ticaret maksadiyle birlikte gemi ile Habeşistan'a gitmekte olduğu Ammare b. Velid Mahzumî'yi karısına göz dikti diye denize atmasıdır. Ammare, yüzerek karaya çıkmış kurtulmuşsa da, kabahati kesinleşmemiş bir adamı denize atarak öldürmek istemek suç olduğundan bizzat Amr'ın bir mektupla babasına tavsiyesi üzerine kabilesi yâni Sehm boyu, kendisini hal' etmiştir. Ammare'yi de kendi kabilesi, Amr'ın karısına göz dikmek suretiyle gayri ahlâkî bir iş işlediği için haletti. Bu iki kişinin hal edilmesi olayı, Mekke'de dellâl vasıtasıyla ilân edildi²³¹.

Cahiliye çağında sosyal Sınıflar

Cahiliye çağında Araplar, hürler, esirler ve mevali olmak üzere üç sınıf teşkil ediyordu.

Hürler:

Bunlar aile topluluğunun veya kabilenin ortak adını taşıyan aynı hakları haiz kimselerdi. Bunlar birlikte göç eder, savaşımlara gider, her hususta ortak ve eşit bir hayat yaşarlardı. Bunlar arasında kâhinler, şairler ve savaşlarda cesaretleriyle ün kazanan kimseler, diğerlerine nazaran üstün görünürlerdi; hak ve yaşayış bakımından ise diğerlerinden bir farkları bulunmazdı. Yalnız Mekke'de Kusay soyundan olanlar hürlerin üstünde bir sınıf teşkil ediyorlardı. Dar ün-Nedve kurulunu teşkil eden on kişi bu asilzadelerin aile başkanları idiler.

Esirler:

Bunlar, hürlerin haiz oldukları şeref ve haklardan mahrumdular. Bu sınıf kölelerle cariyelerden müteşekkildi. Köleler veya cariyeler ya savaşlarda yakalanır veya esir pazarlarından satın alınırlardı. Ca-

231 Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Z. Megamiz ter. c. IV, ss. 34.

hiliye çağında herhangi bir kabile başka bir kabile ile savaşarak onlardan esir alsa, esire iyilik etmek istedikleri zaman onların alınlarına bir damga vurup, bellik yaparak salıverirdi. Bir de savaş esiri olarak ele geçen kölenin kâkülü kesilir, kurtuluş fidyesi getirilinceye kadar bu kâkül ok kuburunda saklanırdı. Köle, miras yoluyla da, ölen köle sahibinin mirasçısına geçerdi²³².

Esir tüccarları, Habeşistan'dan veya başka komşu memleketlerden getirdikleri köle veya cariyeleri belli zamanlarda ve yerlerde kurulan panayırlara götürerek satarlardı. Adnanilerden yani İsmail oğullarından esir ticareti yapanların en önemlisi Kureyş kabilesi idi. Ficar savaşında Kureyşlilerin başbuğu olan Teym kabilesinden Abdullah b. Cüd'an, cahiliye çağının en ünlü esir tüccarı ve cariyeye satıcısı idi²³³.

Cahiliye çağında esirler ve cariyeler mal ve eşya gibi alınıp satılır, miras yoluyla bir kimseden ötekine geçer veya hediye edilir yahut da gelin mehri olarak verilir. Köleler, san'at, ticaret ve çiftçilikte kullanılırlardı. Köle veya cariyelerin işledikleri suçların cezaları, hürlerin cezalarının yarısı idi. Cariyelerden doğan çocuklar da esir veya cariyeye sayılırdı; ancak, bu çocuklar arasında zeki ve üstün kabiliyetli olanlarını, babaları, isterlerse kendi neseplerine katıp evlâd ilân edebilirlerdi.

Cahiliye çağında köle veya cariyelere son derece merhametsizce muamele edilir, onlar hayvanlardan daha aşağı tutulurdu. Bir köle veya cariyeye sahibi, kayıtsız şartsız, istediği gibi muamele edebilir, isterse onu ölünceye kadar döğ, elini, kulağını, burnunu keser, gözünü çıkarır hattâ öldürürdü; bundan dolayı da hiçbir zaman sorumlu olmazdı. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bunlar arasından İslâm olanlara yapılan işkenceler malûmdur. Bilâl-i Habeşî'ye günlerce dayak atılmış, Zenire adlı cariyenin işkenceden gözleri kör olmuş, Ammar b. Yâsir'in anası Sümeyye hatun işkence ile öldürülmüştür.

Mevali (Mevlalar) :

Cahiliye çağında mevali, esirler ile hürler arasında orta bir sınıftı. Genel olarak mevali, azad edilmiş köleler veya cariyelerdi. Herhangi bir köleyi veya esiri, sahibi azad ederse o, azad edenin mevlası olur, onun kabilesine mensup sayılır, akraba niteliğini kazanırdı.

232 Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta adı geçen eser, c. IV, ss. 36.

233 Bak. C. Zeydan, bundan önceki notta adı geçen eser, c. IV, ss. 36.

Mevlaların birkaç nev'i vardı. Hürlerin altında, esirlerin üstünde sayılan mevali, köleler gibi alınıp satılamazdı. Şu kadar ki mevla, hür bir kız veya kadınla evlenemezdi. Mevlanın diyeti hür'ün diyetinin yarısı idi; kıyaslarda da hürlerin cezasının yarısı ile cezalandırılırdı. Esir veya köle iken azad edilen mevlaya "İtk mevlası" denirdi. Bazan bu itk, köle ile sahibi arasında hasıl olan bir anlaşma üzerine satış suretiyle olurdu; buna "mükâtebe" denirdi. Bu şekilde kölenin değeri, yani ne kadar para ettiği belirtilir ve kölenin bu parayı, çalışıp kazanacağı paralarla ödeyince azad olacağına dair bir senet yazılırdı. Bu ödeme bazan da taksitlere bağlanırdı. Bu takdirde azad eden azad edilenin mevlası olurdu. Bazan bu azad işi, hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadan yani velâ tâyin edilmeden de olurdu ki bu şekilde azad'a (itk) "saibe" denirdi; bu şekil azadda azad eden, azad işi sırasında "sen saibesin (yani velân yoktur)" derdi. Mevlalığın, itk mevlası, rahm mevlası gibi şekilleri de vardır. Mevla terimi İslâmî devirde "hamra" terimi ile de anılmıştır²³⁴.

Güney Arabistan'da bu hür, mevali ve esir sınıflardan başka bir de ebna sınıfı vardı ki bunlar, VI. yüzyılın sonlarında, Güney Arabistan'ı Habeşlilerin elinden kurtaran İranlılarla yerli halkın karışmasından meydana gelmişlerdi. Ebna sınıfı hür kimselerdir. Şam, Irak ve Suriye bölgelerinde de bu gibi İranlı-Arap karışmasından meydana gelmiş kimseler vardı ve bunlar ayrı ayrı terimlerle adlandırılırlardı²³⁵.

Cahiliye çağında kadının durumu

Cahiliye çağında genel olarak orta ve aşağı tabakalarda kadının hiçbir önemi ve rolü yoktu. Bu durum zaten doğuşta başlıyordu. Bir adamın erkek çocuğu doğarsa sevinir, şenlik yapar; kız çocuğu doğarsa utanır ve bir suç işlemiş durumuna düşerdi. Bilhassa aşağı tabakalarda kadının kocası yanındaki değeri, onun mülkiyetinde olan malların değerinden fazla değildi. Cahiliye çağında Arap erkeği âdet zamanlarında bir kadınla bir odada oturmazdı, onlarla birlikte yiyip içmezdi; hattâ bazan, âdet gören kadın muvakkaten evden bile çıkarılırdı. Kadınlar herhangi bir sebeple boşandığında, boşandıktan sonra onlara eziyet olsun diye, onun başkasiyle evlenmesine bir müddet mani olunurdu. Bunun için karısını boşayan Arap, kadının iddet zamanı tamamlanacağı sırada onu tekrar alır ve tekrar boşar, o za-

234 Bak. aynı eser, c. IV, ss. 38 v.d.

235 Bak. aynı eser ve aynı yer.

man bir yıl kabul edilen iddet müddeti yeniden başlayacağı için kadın gene başkasiyle evlenemezdi. Koca bu işi üç defa tekrar edebilirdi. Kocanın ölümünden sonra ise kadınlar tam bir yıl matem tutarlar ve iddete girerlerdi. İslâmiyet bu iddet müddetini dört ay on güne indirdi. Durumları bu şekilde olmakla beraber bilhassa göçebe hayatında kadının ödevi büyüktü. Çadırda çocuklara bakmak, develeri veya davarları sağmak, hurma lifinden hasır, deve tüyünden giyecek ve çadır örme gibi işler kadınlara aitti. Bunlardan başka savaş sırasında savaşçılara su taşımak, şiirler söyleyerek onlara cesaret vermek, yaralıları tedavi etmek de kadınların ödevi idi; fakat bütün bunlar kadına büyük bir hak kazandırmazdı.

Şehirlerdeki cariyelerin durumları çok kötü idi. Bazı cariyelerin sahipleri onları fuhşa sevkeder, kazandıkları paraları ellerinden alırlardı. Kadının namusuna saygı göstermek çöldeki göçebe hayatında, şehirlerdeki yerleşik hayattan daha fazla idi. Cahiliye çağı şairleri, şiirlerinde kadın iffet ve namusunun korunmasını en iyi hasletler olarak terennüm etmekte iseler de şehir hayatında bunun tersine bir durumun varlığını gösteren bir çok misallere rastlıyoruz: Medine'deki Evs kabilesi, Abdüleşhel oğullarının oturduğu köy çapul edildikten sonra gelip Mekke'deki Kureyşlilerle, Medine'deki Hazrec kabilesi aleyhine ittifak etmek istediklerinde Ebu Cehil, Evslilerin bu şekilde kendileriyle yaptıkları ittifakla düşmanlarına üstün geldikten sonra kuvvetlenerek bir gün Mekke'yi ele geçirmelerinden korkarak onları kendilerinden soğutmak amacıyla, Mekke'de âdet olduğu, Medinelilerin ise hoşlanmadıkları kadınlara sataşma hususundaki sözleri, kadınların, bilhassa aşağı sınıf kadınların Mekke'de ve Medine'deki durumları hakkında bir fikir verir mahiyettedir. Ebu Cehil, Medineli Evs kabilesi mümessillerine şunları söylemiştir: "Kureyşlilerle ittifak yapmışsınız. Ben o toplantıda bulunamadığıma üzüldüm; eğer bulunsaydım ben de size katılır, söz verir, gerekince yardımınıza gelirdim. Kabul ederseniz anlaşmayı yeniden gözden geçirelim. Kızlarımızı ve karılarımızı sizden esirgemiyeim. Cariyelerimizin çarşıda pazarda gezip dolaşmalarına, erkeklerinize oynamalarına müsaade edelim; siz de bu yolda hareket eder yani kızlarınızla karılarınızla bizim de oynamamıza müsaade ederseniz size yardım edelim; eğer kabul etmezseniz yardım etmeyiz". Bu sözler Medine halkının hiç hoşlanmadığı, kadınların mübahlığı meselesini ortaya koymuş olduğundan, Evsliler, Kureyşlilerle ittifaktan vazgeçip Medine'ye dönerek Yahudi kabileleriyle ittifak ettiler²³⁶.

236 Bak. Eyub Sabri, Mir'at-ı Medine, ss. 332 v.d.

Arabistan'da cahiliye çağında çarşıda pazarda fırsat buldukça kadınların ırzına taarruz edildiğine dair, Kamus sahibi Firuzabadî de acaip bir misal kaydediyor. Olay şudur: "Cahiliye devrinde Tey-mullah kabilesinden bir kadın, pazar yerlerinden birine birkaç tulum yağ getirip satmak üzere iken Havvât b. Cübeyr -ki henüz o zaman İslâm olmamıştı- oraya gelip kadını görünce onun güzelliği karşısın-da dayanamadı; yağ satın almak bahanesiyle kadına yaklaşmış, tulumun birini çözdürüp tadına baktı; güya onu beğenmeyip başka tulum açtırdı. Çözülmüş iki tulumun ağızları kadının iki elinde kalmakla hemen arkasına geçip dolsuz kadının ırzına geçti. Kadın ne yapsın ortalık tenha olduğundan kimseyi imdada çağıramadı, tulumu koyverse yağ dökülecek, ister istemez bu muameleye katlanmak zorunda kaldı"²³⁷.

Bütün bunlarla birlikte asil ve zengin kimselerin kızları ve karıları bir şahsiyete malik olup itibarlı sayılırlardı. Cahiliye çağında kadınlar varis olma yani miras alma hakkına da malik değildiler. Erkekler, hiçbir sınır tanımaksızın istedikleri kadar kadınla evlenebiliyorlardı. Bu durum muhakkak ki ailenin erkek evlâdını çoğaltmak ve düşmanlara karşı kuvvetli olmak arzu ve ihtiyacından doğmuş bir şeydi. İslâmiyet bu sınırsız evlenmeyi menedip bunu, aynı zamanda ancak dört kadınla evlenilebileceği şeklinde kayıt altına aldı. Şüphesiz bu, o devir hayatı için çok ileri ve büyük bir adımdı. Bu durumu bilmeyen veya kavrayamayan batılı bilginler, haksız olarak, çok evlenmeye cevaz verdi zanniyle İslâmiyetin bu kaidesine hücum ediyorlar.

Araplarda, çok az görülmeyle beraber, kız çocuklarını diri diri gömme âdeti de vardı. Bunu onlar, bir gün şerefi lekeleneyeceği veya yoksulluk çekeceği korkusuyla yapıyorlardı. Göçebe Araplar, yaşamasını istedikleri kızlarına yünden örülmüş bir cübbe giydirerek deve veya koyun güttürürlerdi. Öldürmek istedikleri kızlarını ise, doğar doğmaz yaptıkları gibi, bazan da altı yaşlarına geldiğinde ona güzel elbiseler giydirip akrabalarına götüreceklerini söyleyerek çölde önceden hazırladıkları çukura atar, üstünü toprakla örterlerdi. Doğar doğmaz öldürecekleri zaman, doğurmak üzere olan kadın bir çukur kazar orada doğurur, doğan çocuk kız ise o çukura gömer, erkek ise alıp büyütürdü. Meselâ Hz. Muhammed devrinde bu işi yapmış olan, Teym kabilesinden Kays b. Asım'ın Resul-ü Ekremle konuş-

²³⁷ Bu olay Araplar arasında "iki tulum tutan kadından daha meşgul" şeklinde darb-ı mesel haline gelmiştir. Bak. Firuzabadî, Kamus, Mütercim Âsım ter. c. I, ss. 1179 "şirad" maddesi ve c. IV. ss. 1194 "nihy" maddesi.

ması meşhurdur ki Kays bu konuşmadan sonra bu âdetten vazgeçmiştir. Hattâ meşhur şair Ferezdak'ın dip dedesi Sa'saa, bu şekilde diri diri gömülmek istenen kız çocuklarını satın alıp kurtarırmış. Sa'saa'nın Hz. Peygambere anlattığı hikâye onun insanî duygusunu ve bu alandaki hamiyetini gösterir: Sa'saa İslâm dinini kabul ettiği vakit "Ya Resullallah! Cahiliye zamanında hayır işler yaptım acaba bunun bana faydası var mı?" diye sormuş. Hz. Muhammed "Ne yaptın?" deyince Sa'saa "bir gün devemi kaybetmiş aramağa çıkmıştım. Çölde iki çadır gördüm, birinde büyük bir şeyhe rastladım. Biz bu şeyhle konuşurken karısı seslenip, bir kız çocuğu doğurduğunu haber verdi. Kocasını "onu yere göm" dedi. Ben, aman yapmayın öldürmeyin ben onu satın alırım dedim. Yavrularıyla iki dişi deve ile bindiğim deveyi verip çocuğu kurtardım. İslâmiyetin ortaya çıkışına kadar böyle 360 çocuğun öldürülmesini önlemiş oldum; bunların her birini ikişer dişi birer erkek deveye satın aldım" dedi. Resul-ü Ekrem "Bu yaptıkların iyiliktir, yüce Tanrı sana İslâmı nasib etmiş" buyurdu.

Hz. Peygamber, Medine'ye göç etmek üzere Medinelilerden, Akabe adlı yerde biat alırken diğer bazı cahiliye âdetlerinin terki yanında bu cahiliye adetini terketmelerine dair biat almıştı. İslâm dini bunu şiddetle menetmiştir. *Kur'an-ı Kerim*'in Tekvir sûresinin 9. âyetinde buna işaret edilmektedir.

Cahiliye çağında bir baba kızını, onun isteyip istemediğine, isteyen çok yaşlı olup olmadığına bakmadan istediği erkeğe verebilirdi. Evlenecek erkeğin babası veya yakın akrabası kızın babasına gider kızını isterdi ki bu işe "hıtbe" denirdi. Uzlaşılır ve kız verilirse bir mehr tâyin edilir. Bundan sonra evlenme vuku bulurdu. Araplarda bu normal şekilden başka bir sürü evlenmek şekilleri daha vardı²³⁸.

Araplar bir kadını birinci veya ikinci boşayıştan sonra tekrar alabilirler fakat üçüncü boşayıştan sonra bir daha alamazlardı. Cahiliye çağı Arapları, kendi öz analarını, kızlarını, halalarını, teyzelerini nikâhla alamazlardı. *Kur'an-ı Kerim*'in Nisa sûresinin 20. âyetiyle bu haramlık İslâmiyette de teyid edilmiştir. Bu âyette "Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek ve kız kardeşleriniz kızları, sizi emdiren süt analarınız, süt kız kardeşleriniz, karılarınızın anaları, münasebette bulunduğunuz karınızın terbiyeniz altın-

238 Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Z. Megamiz ter. c. IV, ss. 74 v d. c. V. Muhtelif yerler, ayrıca bak. M. Şemseddin (Günaltay), Darülfünûn İlahiyat Fak. Mec. sene 1, sayı, 4, ss. 87 v.d.

da bulunan kızları size haram kılınmıştır. Henüz münasebette bulunmadığınız karınızın kızlarıyla evlenmenizde bir vebal yoktur. Öz oğullarınızın karılarını ve iki kız kardeşi nikâhınızda bulundurmamak haram kılındı; şayet bunlar cahiliye çağında vuku bulmuşsa mâzurdur, çünkü ulu Tanrı affedicî ve merhamet edicidir” buyrulmuştur. Bu âyette de işaret olduğu üzere aynı zamanda iki kız kardeş ile evlenmek, Arapların âdeti idi.

Arapların nikâh hususunda yaptıkları en kötü şeylerden biri de üvey analarıyla evlenmeleri keyfiyeti idi. Bir Arap, karısını boşar veya ölürse, bu adamın büyük oğlu bu kadınla evlenmek istediğinde elbisesini o kadının üzerine atar bu suretle kalıng (mehr) vermeğe lüzum kalmadan o kadın nikâhlı karısı olurdu. Bu oğul isterse bu üvey anasını başkasiyle evlendirir ve mehrin kendisine verilmesini şart koşabilirdi. Hattâ ölen kimsenin hayatta kalan oğlu küçük ise övey anayı, çocuk büyüyünceye kadar bekletip meseleyi onun halletmesine bırakabilirlerdi. Kureyşlilere göre velinin o kadına sahip olması mubah olduğu halde Evs ve Hazrec kabilelerine göre mecburî sayılırdı; fakat kadın çabuk davranarak kendi kabilesine kaçabilirse bu esarete benzer durumdan kurtulabilirdi; varis daha çabuk davranarak elbisesini övey anasının üzerine atmağa muvaffak olursa artık kadın nişanlanmış sayılırdı. Bu şekilde övey anasıyla evlenen kimseye “dayzen” denirdi.

Araplarda bir de, aile büyüklerinin muvafakatlarına lüzum görülmeksizin muvakkat bir zaman için yapılan müt’a nikâhı vardı. Bu nikâha göre kadın kendi aile topluluğu içinde kalır, kocasına bir mızrakla bir çadır verirdi. Bu suretle erkek karısının kabilesinde buldukça onların halif’i sayılır, evlilik bağı devam ettiği müddetçe koca bu kabile ile birlikte hareket ederdi. Kadın müt’aya son vermek istediği zaman çadırın kapısını önce bulunduğu yönün tersine çevirir, koca bunu görünce kendi kabilesine dönüp giderdi. Bu şekildeki evlenmeden doğan çocuklar kadına ait olur ve filân kadının çocuğu diye anılırlardı²³⁹.

Hamse ve Semiyе

Bir adamın soy bakımından başka bir adamla üçüncü, dördüncü veya beşinci derecede birleşmesine “hamse”, beşinci cedden sonra birleşmesine “semiyе” denirdi. Semiyede, yani altıncı göbekten bir-

239 Bak. Bundan önceki notta geçen mecmua, ss. 91.

leşenler, birbirlerini altıncı cedlerinin ad veya şöhretleriyle anar yani neseblerine şeref ve haysiyet vermek fikrinden dolayı her biri adlarına bir de mahlas takarlardı. Arapların bu semiye ve hamse âdetini kabul edişlerinin sebebi, düşmanlarından haklarını kolayca alabilmek için idi, çünkü Arap kabilelerinden bir şahıs dövülse veya öldürülse yahut da eşyası çalınsa, yağma edilse, zarara uğrayan işi asıl yapanı ele geçiremezse onun hamsesinde yani beşinci ceddinden kimi ele geçirirse hakkını ondan alırdı. Kılınç, ok veya mızrak ile adam öldürmek Araplar arasında yaygındı; fakat boğmak suretiyle adam öldürülmesi büyük cinayet sayılırdı. Biri bir adamı boğarak öldürürse, ele geçtiğinde hem kendisi hem de hamsesinden üç kişi öldürülürdü. Eğer boğan ele geçirilemezse hamsesinden dört kişiyi öldürürlerdi. Boğan kimsenin hamsesi ile kabilesi boğulanın hamsesine diyet vermek isterse, dört adam diyeti verilirdi.

ARAPLARDA ÂDET VE GELENEKLER VE BATIL İNANÇLAR

Araplarda ölü gömme âdeti

Cahiliye çağı Araplarının dinî inançları başka başka olduğundan ölü gömme âdeti de bu inançlara göre değişirdi. Öldükten sonra tekrar dirilmeğe inananlar, ölülerini yıkayıp kefenlerler ve üzerine dua okurlardı. Ölü tabuta konduğu vakit yakın akrabasının en büyüğü kalkar onun iyiliklerini sayar, ondan sonra gömerek “Tanrı ona rahmet etsin” derdi. Bu güya bir nevi cenaze namazı idi. Bundan sonra ölenin mezarı yanına bir deve getirirler devenin başını, sırtından arkasına veya göğüsünden karnına doğru bağlarlar, boynuna bir halka takarlar ve onu ölüncüye kadar mezarın yanında bu durumda bırakırlar veya mezara gömerlerdi ki buna beliyye derlerdi.

Bir kısım halk da ruhun tenasühüne yani bir cesedden çıkıp başka cesede girdiğine inanırdı. Bunlar, içlerinden ölenlerin cesedinden, her yüz yılda bir kuş hasıl olduğunu ve her ölüden hasıl olan bu kuşların, ölünün gömülü olduğu mezarın başucuna geleceğine inanırlardı.

Cahiliye çağında öldürülen kimselerin karılarının, öldürenlerden öc almadıkça ölünün ardından ağlamamaları usuldendi. Bu sebeple kocaları öldürülen kadınlar öldürenlerden ne zaman öc alınırsa kocasına o zaman ağlardı.

Diş atma âdeti

Araplarda çocuklar diş değiştirdikçe çıkan dişleri baş ve şahadet parmakları arasına alıp “bundan daha güzeliyle değiştir” diyerek güneş ışığına doğru atarlar ve böyle yapılırsa yeni dişlerin doğru ve sağlam çıkacağına ve çocuklarının, yaşadıkları müddetçe diş ağrısı çekmeyeceklerine inanırlardı.

Sâibe, Bahire, Vasile ve Hami âdetleri

İbn-i İshak bu âdetler hakkında şöyle diyor: “Bahire denilen deve “Sâibe” denilen devenin dişi yavrusudur. “Saibe” denilen deve ise arka arkaya on defa dişi yavru doğuran devedir. Bu durumda olan develer başıboş bırakılır, binilmez, yünü kırılmaz, sütünü misafirden başka kimse içemez. Bu durumdaki develerin ilk on yavrusundan sonra doğuracağı dişi yavruların kulakları enlenir (nişan vurulur) ve anasıyla birlikte başıboş bırakılır. Bu yavrular büyüdükten sonra bunlara da binilmez, yünü kırılmaz ve anasında olduğu gibi, sütünü misafirlerden başka kimse içemez. Bu türlü deve yavrularına “bahîre” denir.

Vasile ise, arka arkaya beş defa ikiz dişi yavru kuzulayan koyuna denir. Bu gibi koyunların ilk beş defada doğurdıkları ikiz dişi kuzulardan sonra kuzulayacağı yavruların hepsi, ailenin erkek çocuklarının olur; kızlara bir şey düşmez; ancak bu kuzulardan ölen olursa etini, ailenin erkek ve kadın efradı ortaklaşa yerler. Hâmî'ye gelince, bu da dölünden arka arkaya on defa dişi yavru dünyaya gelen erkek devedir. Bu durumda olan erkek deveye binilmez, yünü kırılmaz ve damızlık olarak başı boş bırakılır ve damızlık olarak kullanılması hariç başka hiçbir şekilde istifade edilmez²⁴⁰.

240 İbn-i İshak'ın eserini toplayan İbn-i Hişam, İbn-i İshak'ın verdiği bu bilgiyi şu suretle doğrultuyor: “İbn-i İshak'ın hamî denen deve hakkında söylediklerinden başka anlattıkları doğru değildir. Meselâ, bahire, Araplarda, kulağı delinen, eti yenilmeyen, yünü kırılmayan, sütünü misafirden başka kimse içmeyen veya sütü sadaka verilen ve Tanrıları için başıboş bırakılan deveye denir. Sâibe ise, bir adamın, hastalıktan iyi olması veya dilediği bir işi başarması halinde serbest bırakacağını adadığı devedir. Böyle bir adamın Tanrıları için serbest bıraktığı dişi veya erkek deve, başı boş dolaşır otlar hiçbir şeyinden istifade edilmez. Vasileye gelince, bir hayvan her defasında ikiz doğurursa sahibi, bu doğan yavruların dişlerini Tanrılarına ayırır, erkeklerini kendisine bırakır. Bu hayvan ikiz doğurup yavrularının biri erkek biri dişi olursa, araplar dişisi hakkında, (kardeşini de kendine bağlasın) derler ve erkeğini de dişisi ile birlikte Tanrıya ayırırlar. İkiz kardeşini kendi kaderine bağlayan bu dişi yavruya vasile (bağlanmış) denir. Bak. İbn-i Hişam, Sîre, c. I, ss. 91-92. Kur'an-ı Kerim'de de buna temas edilmektedir. Bak. sûre V, âyet 103, sûre VI, âyet 139-143-144.

Araplarda kumar oyunları

Meysir oyunu bir nevi kumar oyunudur. Bu kumarı oynayana “yesser” denir. Araplar bu oyunla övünürlerdi. Bu oyun daha ziyade kış gecelerinde ve zenginler tarafından oynanan bir oyun olup bu yolla yoksullara et dağıtılmış olurdu.

Meysir, kumara konu olmak üzere ortaya konan deveye denir. Devenin eti dikkatle parçalanırken bir hakem kurulu çağırılır ki bu kurula “yâsirun” (tekil şekli yâsir), eti parçalara ayırana “kaddar” denir. Meysir oyunu, Hübel putu önünde çekilen kur’a oklarından başka olup her yerde çekilebilen on okla oynanır; bu oklara “kîdâh” denir. Bu on oktan her birinin ayrı ayrı adı olup yedi tanesinin üzerine, birine bir çizik, ikincisine iki çizik, üçüncüsüne üç çizik ilâh.. olmak üzere çizgiler çizilir ki bu çizgiler her okun, sahibine kazandıracığı deve eti hissesini gösterir. Üç oka hiçbir çizgi çizilmez; bunlar kimlerin hissesine düşerse hiçbir şey kazanmaz. Oyuna katılmak için on kişi bulunamazsa bulunanlar ikişer üçer ok alarak oynarlar. Bu iş için, parası oyundan sonra verilmek üzere bir deve satın alınır. Bu deveyi kesip etini, okların üzerindeki çizgiler toplamı kadar yani yirmi sekiz parçaya bölerler. Bu oyun genel olarak gece oynanır, ateşler yakılır, okları çekmek için özel kimseler getirilir ki bu adama elhurde derlerdi. Okların çizgilerini yoklayarak fark edemesin diye bu ok çeken adamın elini bez veya deri parçasıyla sararlardı. Bu adam okları birer birer çeker ve bakmadan, arkasında duran kontrolçüye verirdi ki bu kontrolçüye da “rakıyb” derlerdi. Bu kontrolcu oku, torbadan çekenden alıp sahibine verir o da önceden ayrılmış olan parçalardan payını alırdı²⁴¹.

Cahiliye çağında aile hayatına, dostluğa, eli açıklığa, yemek yemek, av âdet ve edeplerine dair birçok misallere, cahiliye çağı şairlerinin şiirlerinde rastlıyoruz. Bunların burada ayrı ayrı zikredilmesi ve uzun uzun yazılması, cahiliye çağının kısa bir panoramasını tesbit etmek amacıyla kaleme aldığımız bu kitabın sınırlarını aşacağından, bunlardan belli başlılarına işaret etmekle yetindik.

CAHİLİYE ÇAĞINDA ARAP KÜLTÜRÜ

Araplar, yarımadanın, çok mahdut olan yerleşik hayata ve ziraa-ta elverişli yerleri hariç, genel olarak göçebe hayatı süren bir kavim-

241 Bu hususta fazla bilgi için bak. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, el-Meyisir ve'l-Kîdah, Kahire, 1342, ss. 31 v.d.

dir. Bu itibarla Yemen'dekiler, Basra ve Akabe körfezleriyle Bahreyn bölgelerinde oturanlar eski zamanlarda çok önemli medeniyetler kurmuş, kültür hareketleri geliştirmiş olmakla beraber yarı elverişli bölge sayılan Mekke ve Medine dolayları da dahil yarımadanın diğer bölgelerinin cahiliye çağındaki kültür hareketleri, hemen tamamıyla bu göçebe hayatın zaruretlerinden doğan tecrübe, âdet ve geleneklerin geliştirdiği bilgilerden ibaretti. Bu bilgilerin mümessilleri din adamları, bazı zeki ve imtiyazlı kimselerdi. Okuyup yazma da hemen sadece ticaretle uğraşanların veya nüfuzlu asıl kimselerin bildiği bir şeydi ve hep ticaretle uğraşan Mekkeliler bu hususta daha ileri bir durumda idiler. Büyük halk topluluğu ise tamamen cahildi. İslâmiyetin doğuşu sırasında Hz. Peygamberin, Bedir savaşında esir düşen Mekkelilerden her birinin, on Medineli gence yazı öğretmesini kurtuluş fidyesi olarak kabule karar vermesi bu gerçeği gayet güzel belirtir.

Bütün bunlarla birlikte bazı ilimler Arapların kendi icatları olmakla beraber bir kısmını da başka uluslardan almışlardır. Soydizimi bilgisi (ilm-i ensab), şiir, hitabet ilimleri Arapların kendilerine mahsus ilimlerdir. Ulûm-u dahîle denen, diğer uluslardan alınma ilimler ise ilm-i nücum (yıldızlar ilmi = Astroloji), tıp, meteoroloji yani, havanın rüzgârların ve yağmurların durumunu inceleme ilmi at yetiştirme bilgisi, mitoloji, kehanet (büyücülük ve sihribazlık), zecr üt-tâir (kuşların uçuşundan, konuşundan ahkâm çıkarma bilgisi), kıyâfet (iz arayıcılık)tır. Şimdi bu cahiliye sanat ve bilgilerini kısaca gözden geçirelim:

Araplarda yazı²⁴²

Eski Arap devletlerinden güneyde hüküm süren Himyerliler “müsned” harfleri denen harflerle, kuzeyde hüküm sürmüş olan Nabatlılar da Nabat harfleriyle yazı yazıyorlardı. Hicaz bölgesi Arapları ise yazıyı, ticaret için gittikleri memleketlerden öğrendiler. Bu iş, İslâm dininin ortaya çıkışından az önce olmuştu. Bu Hicaz Arapları Arapçayı Nabat harfleriyle veya İbranî, yahut da Süryanî yazısıyla yazıyorlardı. Nabat harflerinden nesih yazısı, Süryanî harflerinden de Kûfe şehrine nisbetle Kûfî yazı ortaya çıktı. Araplardan yazıyı ilk kullanan kimseler Tay kabilesinden Meramir b. Mürre ile Eslem b. Cedere'dir. Bunların kullandığı ilk yazı “el-cezm” adıyla anılan

242 Bak. Burada s. 35.

bir yazı nev'i idi. İbn-i Düreyd'in bize naklettiği bu iki zat yazıyı, *Anbar şehri* halkından olan Bişr b. Abdülmelik Kindî'den öğrenmişlerdi. Bu Bişr, Dûmet ül-Cendel emîri olan Ukaydir b. Abdülmelik'in kardeşi olup bir ara Mekke'ye gelmiş ve burada Ebu Süfyan (Sahr) b. Harb b. Ümeyye'nin kız kardeşi Sahba binti Harb b. Ümeyye ile evlenerek uzun müddet kalmıştı. Bu söylentilerden şu sonuç çıkıyor ki Araplar, İslâmiyetin ortaya çıkışından az önce Nabat yazısını ticaret için gittikleri Şam bölgesinin Havran şehrinde, Kûfî yazıyı da Irak'tan öğrendiler. Bunlardan Kûfî yazıyı, daha sonra Kur'an-ı Kerîm'in vesair dinî kitapların yazılmasında, Nabat yazısını da ticaret ve muhaberat işlerinde kullandılar. İslâmî çağın ilk sıralarında Kutba adında bir hattat yetişerek Kûfî yazıdan dört çeşit yazı icadetti. Nesih yazısının aslı olan Nabat yazısında meşhur hattat da M. 940 yılında ölen İbn-i Mukle idi. Arapların kullandığı bu yazılar uzun zaman noktasız ve harekesiz olarak yazıldı. Arap yazısının harekelenmesi Ebu'l-Esved Zalim b. Süfyan el-Düelî (hayatı: M. 604-689) tarafından yapılmış, nokta konması da meşhur Irak Valisi Haccac b. Yûsuf el-Sakafî zamanında olmuştur. Söylentiye göre Haccac zamanında bu işi ilk yapan zat Nasr b. Âsım el-Leysî idi.

İlk alınışı ve gelişmesi bu şeklide olan Arap yazısı İslâmî devirde o kadar büyük bir ilerleme kaydetmiştir ki hattatlık, güzel sanatların bir kolu haline gelmiştir²⁴³.

İlm-i Nücum (Astrologie)

Araplar, uçsuz bucaksız çöllerde işlerine çok yarıyan bu bilgiyi şüphe yok ki Keldanilerden (Kaldeliler) ve Babillilerden almış olmalıdırlar; esasen eski medeniyetlerin mümessilleri olan eski Hindliler, eski Mısırlılar ve eski Yunanlılar, başka uluslar da bu bilgiyi Sümerliler yoluyla Kaldelilerden öğrenmişlerdi. Arapların zikrettikleri belli başlı yıldızların birçoğunun adı veya adının delâlet ettiği mâna Kaldelilerdekinin hemen hemen aynıdır. Meselâ Arapçadaki Merih yıldızının Keldandaki karşılığı Mirdah'tır. Zuhâl yıldızının adı olan "Zuhâl" kelimesinin Arapçada mânası yük-

243 Bak. Taşköprülüzade, *Mevzuat ül-Ulûm*, c. I, ss. 124 v.d.; C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. III, ss. 98 v.d.; İslâm Ansiklopedisi Arap yazısı maddesi; Mehmet Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye*, ss. 462 v.d.; İbn-i Haldun, *Mukaddeme*, Mehmet Pirizadet ter. c. II, ss. 337 v.d.; Firuzabadî, *Kamus*, c. II, ss. 678 meramir maddesi; Mahmud Es'ad, *Tarih-i Din-i İslâm*, *Medhal* kısmı, ss. 259 v d

sekliktir ki Keldancada Zuhâl yıldızının adı olan Kâvun kelimesinin mânâsı da yüksekliktir. Yıldız kümelerinin yerleri ve adları da Arapçada ve Keldancada aynı veya aynı mânâdadır.

Arapların, yıldızların hareketleri ve devirleriyle uğraşmaları ve ilgilenmeleri meşhurdur. Onlar yürüyen ve duran yıldızların birçoğunu tanıyorlardı.

Meteoroloji

Bu bilgi yağmurlara ve esen yellere ait değişiklikleri anlamaktan ibaretti. Araplar bu değişikliklere, yıldızların doğuşunun ve batışının sebep olduğuna inanıyorlardı. Bu itibarla bu meteoroloji fenni Araplarda “İlm-i nücum”un bir parçası gibi mütalâa ediliyordu. Onlara göre yağmurların yağışı, bir adamın işinin iyi veya kötü gidişi hep yıldızların hareketine bağlı şeylerdi. Bu hususta hareket eden yıldızlardan batıda şafak söktüğü vakit bir yıldızın batıp, doğuda ona karşılık ve rakîp olarak bir yıldızın doğmasına dikkat ederlerdi ki, bu şekilde 28 yıldızın hareketini kontrol ediyorlardı. Bütün yağmurlara, rüzgarlara, soğuklara, sıcaklara bu 28 yıldızın sebep olduğunu sanıyorlardı. Ayrıca bulutların renk ve şekillerine göre de yağmurun yağıp yağmayacağına hükmederlerdi. Bu konuda ak bulutlar en az yağmur getiren, kırmızı bulutlar orta derecede yağmur getiren, kara bulutlar da en çok yağmur getiren bulutlar olarak bilinirdi.

Uzak yerlere gitmek üzere yola çıktıkları zamanlarda yönü bulma bakımından elbette yıldızlar ve yel istikametleri önemli idi. Araplar kuzeyden esen yele “saba yeli”, batıdan esen yele “şimal yeli”, güneyden esene “debur yeli”, doğudan esen yele de “cenup yeli” derlerdi.

Mitoloji

Esatir ve hurafeler ilmi demek olan bu bilim kolu da ilm-i nücum’un bir şubesi idi. Cahiliye çağında Araplar da eski Yunanlılar gibi gökteki yıldızlardan bazılarını Tanrı saymışlardır; ancak gitgide doğrudan doğruya yıldızlara tapma şekli kaybolmuştur. Biz bu durumu, taptıkları putların adlarından ve bazı toplulukların ibadet şekillerinden anlıyoruz. Meselâ Lât putu, Zühre yıldızı adına ortaya çıkarılmıştı. Araplar bazı yıldızları insan şeklinde kabul edip eski Yunan tanrılarında olduğu gibi bunların birbirleriyle evlenmelerine, savaşlarına ve diğer hususlara ait, gerçekte ilgisi olmayan hikâyeler düz-

müşlerdir. Herhalde Arap mitolojisinin temeli bu efsanevi hikâyelerden doğmuştur. C. Zeydan Arapların bu hikâyeleri, Hindlilerden yahut eski Yunanlılardan veya eski Mısırlılardan almış olmaları gerektiğini, zira Kaldelilerin bu gibi şeylere pek az önem verdiklerini kayd ediyor²⁴⁴.

Kehanet ve Arafet

Kehanet ve arafet aslında aynı anlama gelen kelimelerdir; fakat bazıları kehanetin geçmişteki olaylara, arafetin gelecekteki olaylara ait bilgi verme terimleri olduğuna kanidirler. Hangi anlama gelirse gelsinler ortak mânaları gaipten haber vermeğe dayanır.

Cahiliye çağında Araplar, kâhinlerin her şeye kaadir olduklarına inandıklarından her işte onlara başvururlardı. Aralarında çıkan anlaşmazlıklarda onların aracılığına ve verecekleri kararlara önem verirler, hasta oldukları zaman tavsiyelerine uyarlardı. Bunlardan başka içinden çıkamadıkları konularda onların fikirlerini sorarlar, düş gördüklerinde onlara yordururlar, gelecekte başlarına ne geleceğini onlardan öğrenmek isterlerdi. Bu bakımdan kâhinler, Babililerde, Fenikelilerde, eski Mısırlılarda ve başka bütün eski uluslarda nasıl bir mevkie sahip idiyeler cahiliye çağı Araplarında da, ilim, felsefe, tababet, hâkimlik gibi işlerle meşgul olan sınıfı ve din adamları sınıfını yani bu alanlarda uğraşma imtiyazını ellerinde bulunduran ruhanî başkanları teşkil ediyorlardı. Daha önce de kaydettiğimiz gibi kehanet, Araplara dışardan komşu uluslar yoluyla gelmiş “ulûm-u dahile” dendir. C. Zeydan kehanetin, ilm-i nücüm ile birlikte Keldânilerden geldiğini kaydederek Arapçada kâhin’e “hâzi” denildiğini bu kelimenin ise Keldancada görücü ve bakıcı anlamında olduğunu, kâhin kelimesinin epey sonra İbrancadan yani Yahudilerden alındığını söylüyor²⁴⁵.

Araplar, kâhinlerin her şeyi bildiklerine ve bu bilgileri onlara ruhların öğrettiğine inandıklarından, cahiliye çağı Araplarından Tanrı’ya tapanlar, kâhinlerin gaybe ait bilgileri meleklerden öğrenerek açıkladıklarına, puta tapıcılar ise putlarda bir takım ruhların mevcut olduğunu ve bu ruhların kâhinlere ve puthane bakıcılarına tabiat sırlarını açıklayıp öğrettiklerine kani bulunuyorlardı. Araplara göre putların içinde cinler bulunur, bu cinler kâhinlerle konuşur ve kâhinlere gökte

244 Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. III, ss. 27 v.d.

245 Bak. aynı eser aynı cilt, ss. 29.

neler olup biterse haber verirlerdi. Cahiliye Arapları putların içinde bulduklarını kabul ettikleri bu cine “hâtif” derlerdi.

Bir kimse bir yel girmesinden veya baş ağrısından hasta olsa kâhine başvurduğunda kâhin onu afsunla yani, okuyup üfürerek tedavi ederdi. Müşköl bir iş hakkında fikri sorulsa, remil atarak veya bir ipe düğüm çalıp üzerine üfürerek mütalâa beyan ederdi. Bu şekilde bir ipi düğümleyerek üzerine okuyup üfürmeğe Arapçada “en-Nefsu fi'l-ukad” denilir ki Kur'an-ı Kerim'in Felak sûresindeki “ve min şerr'in-neffasâti fi'l-ukadi” (düğümleri üfleyen nefeslerin şerrinden) âyeti, bu şekilde düğümlere okuyup üfleyen kâhinlerin şerrinden sakınmaya işarettir.

İki dâvacı bir kâhini hakem kabul edip başvursalar kâhin, kur'a okları çekmek suretiyle onların müşküllerini hallederdi. Kimin yaptığı belirsiz bir hırsızlık için başvurulduğunda bir güğüme üflemek veya buna benzer şeyler yapmak suretiyle hırsızın kim olduğunu belirtmeğe çalışırdı. Görülen bir düşün yorulmasında da bunun gibi acayip şeyler yapar veya sözler söylerdi.

Her kâhin, kendisine sorulan her şeyi halle çalışır idi ise de bazan her birinin, hasta iyi etmekte, düş yormakta, iz aramakta veya anlaşmamazlıkları halletmekte özel bir ihtisası bulunurdu. Araplar arasında Satih, Şıkk gibi, yaşayıp yaşamadıkları pek belli olmayan efsanevî kâhinler zikredilmekle beraber cahiliye çağının sonlarında yaşayan Hunafir, Sevad b. Kaarib, kadın kâhinlerden de, Yemen'de yaşayan Tureyfe, Zebra, Selma, Mekke'de Has'am kabilesinden Fatıma, Yemame'de Zurka' meşhurdular.

Kıyafet

İz arama ve ayak izinden bu izin sahibini tanıma fennidir. Kıyafet de kehanetin bir koludur. Bu, katl, hırsızlık, kaybolma olaylarında çok işe yarayan bir bilgi kolu idi. Araplar bu fende o kadar ileri gitmişlerdi ki bazı kaaifler (iz arayıcılar) ayak izinden, iz sahibinin genç veya yaşlı olduğunu, kadın veya erkek olduğunu, kız veya dul olduğunu hattâ gebe veya normal olduğunu anlardı. Bu iz arayıcılıkta en mahir Arap kabileleri Beni Müdlic ile Beni Leheb idi. Bu kabileler içinde de Mürre oğulları bu hususta daha üstün idiler. Mürre oğulları bir devenin ayak izinden o devenin kime ait olduğunu çıkarır, bir insanın ayak izinden de o adamın Iraklı, Şamlı, Mısırlı veya Medinelî olduğunu bir görüşte tayin ederlerdi.

İnsanın şeklinden, dış görünüşünden, renginden veya söz ve hareketlerinden onun iyi veya kötü adam olduğunu sezme ilmi olan “ilm-i feraset” kuşların uçuşundan, konuşundan ahkâm çıkarma bilgisi demek olan “zeczr üt-tair”, düş yorumu, remil atmak gibi bilgiler de kıyafet biliminin kollarıdır.

Cahiliye çağında tıp

Şüphe yok ki tıp ilmi veya fenni, insanlık tarihi ile başlamıştır. Dünyanın bütün eski milletleri hastalıkların sebepleri ve tedavi şekilleri üzerinde çalışmışlardır; fakat birçok bilgilerde olduğu gibi bu alanda da önemli denemelerin, eski Mezopotamya devletlerinde yapıldığı kabul edilmektedir. Bilhassa Babilliler bu uğurda başarılı işler görmüşlerdir. Hastalıkların sebeplerini ve ilâçlarını ilk tesbit edenler, Babillilerdi. Onlar hastalarını sokaklarda ve halkın geçeceği yerlerde durdurur, oradan geçenler arasında böyle bir hastalığa tutulup kurtulmuş kimse olursa, o hastalıktan nasıl iyi olduğunu sorar onu da ona göre tedavi ederlerdi. Babilliler bu hususta daha ileri giderek, başından geçenlerden sordukları ve tedavide iyi sonuç aldıkları bilgi ve tecrübeleri levhalara yazarak bu levhaları tapınaklarına asarlardı. İşte bu sebepten onlardan tababet, kâhinlere mahsus sanatlardan sayılırdı. Birçok eski çağ ulusları gibi Araplar da tıbbı, Babillilerden öğrenmişlerdir. Bu itibarla eski Mısır, Fenike ve Asur tababeti birbirine benziyordu. Daha sonra, gene Babillilerden öğrenmiş olan eski Yunanlılar tıbbı daha ileri götürerek bir düzene koydular ve onun, Romalılara, İranlılara geçmesine aracılık ettiler. Araplar bu sonuncularla yani İranlılarla çağdaş oldukları için bunların tıp bilgilerinden bazı şeyler alarak onları, daha önce Babillilerden alınmış olan bilgi ve denemelerle, doğrudan doğruya kendilerinin buldukları tedavi usullerine kattılar. İşte bu bilgilerin bir araya gelmesiyle cahiliye çağı tıp bilimi ortaya çıkmış oldu. Bu tıp bilgilerinden pek çok şeyler hâlâ bugün de çölde yaşayan Arap kabileleri arasında bilinir ve tatbik edilir.

Araplarda iki çeşit tedavi usulü vardı: Biri, kâhin ve arrafların usulü, öteki, ilâçla tedavi usulü idi. Kâhinler hastaları, daha önce de kaydettiğimiz gibi okuyup üfleme, sihir yapmak, tapınaklara kurban adayıp dua etmek yahut nusha yazmak gibi şeylerle tedavi ederlerdi. Okuyup üfleterek hastayı iyi etmek bütün eski uluslarda yaygın olan bir usuldür. Eski Mısırlılardan kalma yazılı belgeler arasında hastaların tedavisi için tavsiye olunan birçok nushalar (reçete mahi-

yetindeki şeyler) bulunmuştur. Bu belgelerden anlaşıldığına göre o zamanlarda bir kâhin bir hastanın tedavisi için dâvet olunduğu zaman o, yanında, biri nusha ve dua kitabını, öteki ilâçları taşımak üzere iki adamla birlikte giderdi. Bu bize, eski Mısırlıların, hastalarını, hem nusha ve dua ile hem de ilâçlarla tedavi ettiklerini gösteriyor. Onlar yazılan nushalarda, okunan dualarda tanrıları İzis'ten, Oziris'ten veya Ra'dan yardım dilerlerdi²⁴⁶. İlâcı yaparken veya onu hastaya iştiririrken bir takım özel dualar okurlardı. Onların inancına göre insanın içine girerek hastalıklara sebep olan kötü ruhları çıkarmak için de ayrı dualar vardı; Araplar da aynı şeylere inanıyorlardı; bu itibarla onlar da hastalıkları sırasında putlarına o şekilde dualarla hitabederler, insanların içine girdiklerini sandıkları şeytanları, okumakla ve nusha yazmakla çıkarmak isterlerdi. Bu inançlardan biri olarak yukarılarda da zikrettiğimiz gibi meselâ bir vebadan korunmak için eşek gibi anırılırdı; güya insan eşek gibi anırırsa vebadan kurtulmuş. Gene bu inançlardan biri, hükümdar kanının felç hastalığına ve kötürümlüğe iyi geldiği şeklindeki söylentidir.

Hastalara verilen ilaçlar olarak da Araplar bazı ot tohumları, şerbetler, bilhassa bal kullanıyorlardı. Cahiliye Araplarına göre bal, iç hastalıkları için son derece şifa verici ve mükemmel bir ilâçtı. Bununla beraber cahiliye çağı Arap tıbbında en önemli rolü, kan almak (hacamat) ve kızgın demirle vücudun muhtelif yerlerini dağlamak oynuyordu. Onların tedavi usullerinden biri de bazı uzuvların kesilmesi idi ki bunu, ateşte kızdırılmış bıçakla yaparlardı; çünkü o zamanlarda ateş, bugünkü mikrop öldürücü ilâçların yerini tutuyordu.

Araplar göz şaşılığını, gözü, dönen değirmen taşına baktırarak tedaviye çalışırlardı; onlar böylece gözün değirmen taşına baka baka düzeleceğine inanırlardı. Keza herhangi bir sebeple korkmuş olan kimseye su iştirirlerdi ki bu gelenek, bugün Anadolu'da da devam etmektedir²⁴⁷.

Cahiliye çağı Arapları arasında bazı ünlü tabipler, cerrahlar yetişmiştir. Bunların bir kısmı belki efsanevî şahsiyetlerdir, fakat bunlar arasında gerçek hüviyetlerini bildiklerimiz de vardır. Efsanevî tabiplerden, meşhur Lokman Hekim vardır. Bunun, eski Yunanlılardaki Hipokrates ile aynı şahsiyet olduğunu söyleyenler de var-

246 Bak. aynı eser aynı cilt, ss. 34 vd. Mısırlılarda tıp alanındaki bilgiler hakkında bak. Prof. Dr. Âfet İnan, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, Ankara, 1956, ss. 240 v.d.

247 Bak. C. Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, c. III, s. 34 v.d.

dır. Söylentiye göre Lokman Hekim aynı zamanda Arapların hakîm ve filozofudur da. Gerçekten yaşadığını bildiklerimizden Teymür-Rebab kabilesinden İbn-i Huzeym vardır ki bu zat, tıp alanındaki bilgisi ve şöhreti ile Araplar arasında darb-ı mesel olmuş bir şahsiyet haline gelmiştir. Araplar bir tabibin bilgisini övmek istedikleri vakit “İbn-i Huzeym’den daha bilgilidir” derlerdi.

Hâris b. Kildet es-Sakafî, cahiliye çağının son ünlü tabiplerindendi. Hâris, Taif şehrinde doğmuş olup Beni Sakif kabilesindedir. O, gençliğinde İran’a gidip orada, büyük İskender istilâsından sonra eski Yunan kültürü tesiriyle kurulup gelişmiş olan Cendişapur tıp okulunda okumuş, sonra memleketi olan *Taif* şehrine dönerek tabiblikte büyük bir şöhret kazanmıştı; İslâmiyetin ortaya çıkışında hayatta idi; hattâ Hz. Peygamber, ağır ve önemli bir hastalığa tutulanlara, Hâris’e gidip kendilerini tedavi ettirmelerini tavsiye ederdi. Hâris b. Kilde Emevîler halifesi Muaviye b. Ebi Süfyan devrine kadar yaşamıştır ²⁴⁸. Hâris’in oğlu Nadr da ünlü tabiplerdendi. Bundan başka, İbn-i Ebi Rumiyet et-Temimî de cahiliye çağının belli başlı tabiplerindendi; kendisi daha ziyade cerrahlıkla yani ameliyat etme işiyle meşguldü. Tabakat ül-Etibba ve’l-Hükema adlı eserin yazarı İbn-i Cülcül, İbn-i Ebi Remese adında bir tabipten daha bahsediyor ki bu da Hz. Peygamber devrinde yaşamış değerli tabiplerden imiş ²⁴⁹.

Araplarda at, deve vesaire gibi hayvanların yetiştirilmesi de önemli bir saha olduğundan sırf bunların bakımı, tedavisi ile uğraşan kimseler yani baytarlar da vardı. Meselâ As b. Vâil, cahiliye çağının meşhur baytarlarından idi.

Cahiliye çağında şiir

Araplar şiiri, kafiyeli ve vezinli söz diye tarif ederlerdi. Halbuki bu tarif, doğrudan doğruya nazma ait olmak gerekir; çünkü nesir halinde de şiir olabilir. Arapların dışardan almayı yani ulûm-ı dahîle’den olmayıp kendi geliştirdikleri bir bilim kolu da şiirdir. Şüphe yoktur ki her milletin kendine has özellikleri ihtiva eden bir şiiri ve edebiyatı vardır. Araplar, uçsuz bucaksız genişliği ile, berrak ve mavi seması ile ve büyük mahrumiyetlerle dolu olan çölde çok geniş ve derin

248 Bak. İbn-i Cülcül (Ebu Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsî), Tabakat ül-Etibba ve’l-Hükema, Fuad Seyyid neşri, Kahire, 1955, ss. 54.

249 Bak. bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 57.

bir edebiyat vücuda getirmişlerdir. Araplarda şairane düşünüş, onların doğuştan sahip oldukları bir kabiliyet ise de nazm denen, belirli bir şekil ve kalıp isteyen edebî nevi sonradan ortaya çıkmıştır. Belki şiiri önceleri, darb-ı meseller kabilinden ezberleyip aralarında kullanmak üzere kısa ibareler şeklinde düzmüşlerdir. Hakîmane meseller de bu kabildendir. Bu kısa sözlere, zamanla aynı büyüklükte ikinci bir söz katılmış ve böylece beytler, bunun üzerine de en basit halde “recez vezni” ortaya çıkmıştır. Şiirde bu ilerleme sonunda gitgide kasideler, gazeller, mersiyeler ortaya çıkmıştır. Söylentiye göre kaside tarzını geliştirenlerin en ünlüleri İmru’ul-Kays ile, M.V. yüzyılda yaşamış olan onun dedelerinden Mühelhel’dir. İmru’ul-Kays, gazelde de ilk büyük üstadlardandır.

Arap şiirinin ilk defa nasıl teşekkül ettiğini, nasıl düzenli bir şekil aldığını açık ve kesin olarak bilmiyoruz; ama gerçek olan şudur ki; M. VI. yüzyıl başlarında bütün Kuzey Arabistan’da hemen hemen bütün kabilelerce bilinen ortak şiir dili mevcuttu. Bu şiir dili belki, her yıl otlak bulmak için yapılan göçler, hac veya ticaret maksadiyle muhtelif panayır yerlerine gidilmesi suretiyle teşekkül etmiş, geniş kelime hazinesini de bu yolla yapılan temaslar sonunda muhtelif Arap lehçelerinden almıştır. Bu ortak ve geniş şiir dili yalnız Bosra ve Hîre saraylarında incelmış bir hayatın süs ihtiyacı için sanatlarını mübrem bir zaruret haline getirmiş büyük şairler tarafından değil, belki dar çerçeveli bir hayatın kısıncık rekabetlerini ebedileştirmek hususunda Hüzeyl kabilesinin keçi çobanları tarafından da kullanılmıştır. Bununla birlikte lehçeler, günlük hayatta, yerlerini muhafaza etmişlerdir. Kendini eğlendirmek ve hayvanını gayrete getirmek için onun ölçülü yürüyüşüne biteviye bir şarkı ile katılan de iler, bedevî çadırlarında oturan kadınlar ve hurmalık vahalarda çalıışmanın yorgunluğuna vezinli sözlerle karşı koyan köylüler de aynı zamanda konuşma dilini kullanıyorlardı. Bu çeşit türküler, iptidaî hayat süren Araba yalnız kuvvet vermekle kalmıyor, belki onun inancına göre, doğrudan doğruya işini çabuklaştırma gücünü de veriyordu. İnsan için kelime yalnız bir ifade vasıtası değil aynı zamanda muhitinde canlı farzettiği her şey üzerinde tesirini gösteren bir vasıta ve bu sihirli tesir aşağı yukarı heyecanlardan daha kuvvetlidir. Söz, gerektiği şekilde ahenkli olarak veya normal olarak söylendiği zaman, dinleyeni, çeken bir kudrete sahiptir. Bunun içindir ki Araplar, tabiat üstü bir sihir bilgisine malik saydıkları şaire, şair yani “bilen” demişlerdir. Onun sanatına, yalnız hayatın bir süsü gözüyle bakılmaz, ondan, öldürücü bir silâh gibi korkulur da. Şair öyle bir silâhtır ki bir

hasma yöneltildiği zaman sert hicivlerle o hasmı yalnız utandırmakla kalmaz, doğrudan doğruya onun iş görme gücünü de felce uğratar. Sevilen bir kimsenin ölümü için söylenen mersiye tarzı da hiciv tarzı kadar eskidir. Mersiyeler iptidaiî şekilde muhakkak ki, ölenin yakınlarına teessür göstermekte daha içli ve duygulu olan kadınların ortaya çıkardığı bir nevidir. Bundan dolayıdır ki en ünlü mersiyeler, cahiliye çağı kadın şairlerinden olup Süleym kabilesinden Amr b. Şerid'in kızı, Hansa lâkabıyla anılan ve M. VII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Tumâzır'ın, kardeşleri Sahr ve Ümeyye haklarında inşad ettiği mersiyeleridir²⁵⁰.

Doğuşunu, gelişmesini yukarıda kısaca anlattığımız Arap şiiri, daha ilk sıralarda yetişen büyük şairler tarafından işlenmiş, birçok nevilere ve kollara bölünmüş, dinî, ticarî panayırarda yapılan şiir yarışmaları sonunda yedi askı (seb'a-i muallaka) sahipleri olarak tanınan ünlü şairler ortaya çıkmıştır. Şiir İslâmî çağda bilhassa Emevîler ve Abbasîler devrinde büyük bir ilerleme kaydetmiştir.

Araplarda şiir yanında ve belki daha çok eski zamanlarda teşekül etmiş bir hitabet yani nutuk söyleme sanatı, soy sop bilgisi (ilm-i ensab), efsanevî ve babadan oğula anlatıla anlatıla gelen tarih bilgisi, edeb meclisleri gelenekleri de vardı. Daha sonraları yazılmış olan eserlerden öğrendiğimiz bu bilgiler ve gelenekler de Araplarda çok gelişmiş konulardı. Bunlardan bilhassa soy sop bilgisi, Araplara, övünme imkânını ve evlenme hususunda kendi ayarındaki kimseleri tanıma imkânını kazandırıyordu.

Cahiliye çağında sanat

Buraya kadarki kısımda, cahiliye çağı Arapları arasında bilinen ve geliştirilen, kendi buluşları veya başka milletlerden alınma manevî ilimlerden kısaca bahsettik. Şimdi de, elimizdeki kaynaklarda çok az

250 Bak. C. Brockelmann, İslâm Ansiklopedisi, Arap Edebiyatı maddesi. Mersiye "nayihalk" sanatından doğmuştur. Arap yarımadasında nayiha denilen bir takım kadınlar vardı ki ölümler için ücretle ağlamayı sanat edinmişlerdi. Ölünün evinde ve cenaze arkasında onun iyiliklerini sayarak, feryad ederek ağlarlardı. Bu yolla ve zamanla ölünün medhini ihtiva eden şiirler ortaya çıktı ki mersiye tarzının esası budur. Bak. Mahmud Es'ad, Tarih-i Din-i İslâm, Medhal kısmı, ss. 328 vd. Bundan birkaç yıl önce, Yozgatlı bir kadın, 30 yıl kadar evvel, ölen kocası için, o zamanın yerli âdetine göre ağıtıcı (ağlayıcı) kadınlar tuttuğunu söyledi ki bu durum, eski âdetin Anadolu'da yakın zamana kadar devam ettiğini gösterir. Ayrıca Anadolu'da yapılan kazılarda eski uluslardan kalma göz-yaşı hokkalarının bulunması bu âdetin binlerce yıl önce de mevcut olduğuna delâlet eder.

zikredilen el emeğiyle meydana getirilmiş bazı şeylerden söz açmak istiyoruz. Hicaz bölgesinin *Mekke*, *Yesrib* (Medine) ve *Taif* (Vecc) şehirleri ve yerleşik hayata elverişli bazı küçük kasabalar ve vahalar hariç diğer bölgelerde halk, çadırlarda ve göçebe bir hayat yaşıyordu. Çöl hayatında deve ve koyun yününden veya keçi kılından giyim eşyası, çadır, çuval örmekten başka hemen hemen hiçbir el sanatı gelişmemiştir. Şehirlerde ise, bilezik, yüzük, küpe gibi süs eşyası ile kılınc, mızrak, kargı, kalkan vesaire gibi savaş eşyası ve bazı yünlü, pamuklu giyecekler imal ediliyordu. Bunlardan yüzük, bilezik, küpe, halhal gibi süs eşyası yapmakta, İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında, Medine'de oturmakta olan üç Yahudi kabilesinden Kaynuka kabilesi meşhurdu. Savaş âletleri yapımında ise daha ziyade Yemen bölgesi şehirleri büyük bir ün kazanmıştı. Yemenlilerin bu sanatı, hicri beşinci yüzyıl (M. XI. yüzyıl) sonlarına kadar devam ettirdiklerini görüyoruz. O devrin ünlü kılıçlarını zikreden ve bunları ondört sınıfa ayıran meşhur şair, hakim ve riyaziyeci Ömer Hayyam, "*Nevruzname*" adlı eserinde, Yemen kılıçlarını başta sayıyor. İkinci olarak Hind kılıçları, onuncu olarak Şam kılıçları, onbirinci olarak da Mısır kılıçları geliyor²⁵¹.

Dokumacılığa ve kumaş işçiliğine gelince, bu alanda da Yemen mamullerini gene birinci sırada görüyoruz. *Burd-u Yemani* (Yemen burdu) adıyla anılan bir nevi Yemen basmaları, İslâmiyetin ortaya çıkışından çok önce, her yerde aranan kıymetli mallardı. Yemen'de, Resûliler'in baş şehri olan *Taiz* yakınlarında bulunan *Sehul* kasabası da eski zamanlardanberi, pamuklu dokumalarıyla ün salmıştı. *Sehul* bezleri diye anılan bu dokumalar, bütün Arabistan'da kullanılıyordu. İnci, mercan, akik ve fildişi işçiliği ise gene bu Güney Arabistan bölgelerinde ve Bahreyn taraflarında çok yaygın olup, bunlar alınıp satılan birer ticaret ve sanat malı idi.

Yarımadada mimarî önem taşıyan saraylar ve su barajları daha ziyade Güney Arabistan'da biliniyor ve yapılıyordu. El-İklil ve Sıfat-ı Ceziret il-Arab adlı eserlerin yazarı büyük bilgin Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed Hemdanî bize bu çeşit yapıların uzun ve teferruatlı bir tasvirini nakletmektedir. Bilhassa, Hulefa-yı Raşidin devrinin üçüncü halifesi Hz. Osman zamanına kadar mevcut bulunduğu söylenen Gumdan sarayı, onun hakkında söylenenler doğru ise hayret edilecek derecede muazzam ve mükemmel bir eserdir.

251 Bak. Ömer Hayyam, *Nevruzname*, Mücteba Minovî neşri, Tahran, 1933, ss. 36 v.d.

Hicaz bölgesinin mühim bir şehri olan *Taif*, deri işlemeciliğinde bütün Arabistan yarımadasında meşhurdu. Taif halkını teşkil eden Beni Sakif kabilesi, işledikleri bu sahtiyan, kösele ve derileri her tarafa götürüyor veya yarımadanın her yerinden bunları satın almak için tüccar kervanları geliyordu. Bu sanat üstünlüğünü ellerinde bulduran Taifli Sakifliler bunun sırrını yani nasıl yapıldığını kimseye öğretmiyorlardı. İşlenmiş deri o sıralarda, hattâ İslâmî devirden epey sonra büyük bir önem taşıyordu. Bu derilerden ayakkabı, at eyerleri, deve semerleri, çadırlar, su kovaları ve tulumları, yağ tulumları, hurçlar yapılıyordu. İslâmdan önceki devirlerde bitkilerden ve bitki liflerinden ip yapılması bilinmediğinden, bu iş için kullanılan bütün araçlar, kayış, kaytan vesaire hep deriden yapılıyordu. Ayrıca yazı yazmakta kullanılan Mısır papirusu çok nadir bir madde olduğundan ve parşömen özel bir emek istediğinden, üstelik de çok pahalı olduğundan, yazı da ince deriler üzerine yazılıyordu. Bu deri işlemeciliği için lâzım olan bol su, Taif'te fazlasiyle mevcuttu. Çünkü Taif'e yağmur mevsimlerinde bol yağmur yağıyor, bunları içinde depo eden Taif dağlarından pınarlar akıyordu.

Taifli Beni Sakif kabilesi, diğer ihraç malları ile birlikte bu işlenmiş derileri Ukaz panayırına getiriyorlar, oraya gelen tüccarlar vasıtasıyla de bunlar, Irak ve Aden bölgelerine ve yarımadanın başka yerlerine yayılıyordu²⁵².

CAHİLİYE ÇAĞINDA HİCAZ TİCARETİ

Arap yarımadasının eski devirlerdeki ticarî faaliyetinden, güneydeki Minalılar, Sëbalılar ve Himyerliler devletlerini, kuzeydeki Nabat, Palmir ve Hîre devletlerini incelerken epey bahsetmiştik. Adları geçen bu Arap devletlerinin, Hind, Çin, İran, Mezopotamya, Roma, Bizans, Suriye, Mısır ve Habeşistan ile olan geniş ve gelişkin ticarî faaliyetlerinin, bilhassa Yemen'deki devletlerin siyasî varlıklarını kaybetmeleri üzerine eskisine nazaran çok söndüğünü de görmüştük. İslâmiyetin ortaya çıkışından önceki yüzyıllarda Arap yarımadası bu rolünü, büyük ölçüde elden çıkarmış, eski çağların buralardaki ticareti daha ziyade kuzeyde Basra körfezi ile Akdeniz limanları arasındaki bölgelere, Sasanîler ül-

252 Bak. P. H. Lammens, *La Cité Arabe de Taif a la Veille de l'Hégire*, Beyrouth, 1922, p. 114 sq.

kesinden Bizans ülkelerine geçmiş bulunuyordu. Böyle olmakla beraber, yüzyıllarca ticaret geleneğini ellerinde tutan Arapların, bilhassa Hicaz'daki bazı önemli şehirler halkının büyük bir kısmının geçimi, gene bu ticaret yoluyla sağlanıyordu. Tevrat'ın muhtelif sifrlerinde mahir tüccarlar oldukları kaydedilen Hicazlı Adnanîler veya İsmailîler, İslâm öncesi cahiliye çağında ticareti büsbütün bırakmamışlar, bunu, bu defa yeni ticaret bölgelerinde devam ettirmişlerdir. Şu kadar ki eskiden yarımadanın geniş bir halk kütlesi bu ticarî faaliyete iştirak ederken bu defa daha mahdut ve nüfuzlu tüccar aileler yürütmüşlerdir.

Şüphesiz bu çağdaki ticarî faaliyet, Kâbe ve diğer kutsal yerler ziyaretiyle ilgili olarak teşekkül eden panayırlar yoluyla yeni bir mahiyet daha kazanmıştı. Bunun dışında Mekkeli Kureyşliler kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye olmak üzere yılda iki defa uzak memleketlere ticaret seferlerine çıkıyorlardı. Kur'an-ı Kerim'in Kureyş sûresinde (CVI. sûre) bu ticarî faaliyete işaret edilmektedir.

İslâm öncesi çağın bu periyodik büyük ticaret yolları şuralardan geçiyordu: Güneyde Yemen'den *San'a* şehrinde başlayıp kuzeye doğru yol alarak *Taif'e* uğrar, oradan *Mekke'ye* gelirdi. Mekke'den kuzeye devamla *Yesrib'e* (Medine) uğrar oradan, *Hıcr* (Medayin-i Salih), *Tebük*, *Maan*, *Mûta*, *Umman* ve *Bosra'dan* geçerek *Şam'a* ulaşırdı. Mekke'den çıkıp Kızıl deniz kıyısını takibeden bir yol, *Bedir'den* geçer. Akabe körfezinin sonunda *Eyle'ye* uğrar, buradan ya *Maan'a* dönerek *Mûta* yoluyla *Şam'a* ulaşır veya doğrudan doğruya *Eyle'den*, *Sîna* yarımadasından Mısır ülkesine girerdi. Bundan başka gene Mekke'den kuzey-doğuya doğru ayrılan bir yol *Hire'ye* varırdı. Bu sonuncu yolun daha doğusundan gene kuzeye çıkan ikinci bir yol *Rumma vâdisi'nden* geçerek Basra körfezini takiben Sasaniler ülkesine girerdi ki bu, biraz kuzeyde, bugünkü *Riyad* şehrinin bulunduğu yerden geçerek Ahsa bölgesine yani *Bahreyn* dolaylarına sapardı. Başka bir yol da Taif şehrinin güneyindeki *Tebale'den* doğuya yönelip *Devasir vâdisini* takibederek *Bahreyn* bölgesine varırdı.

Hicaz bölgesinin ticarî faaliyet bakımından en önemli şehirleri Mekke ve Taif'ti; bu iki şehir Karyetan (iki karye) veya Mekketan (iki mekke) ortak adlarıyla anılıyordu. Ayrıca Taifliler, Mekke'deki Ümeyye soyunun halifleri olup birbirlerinden kız alıp vermek suretiyle ötedenberi bir akrabalık bağı kurmuşlardı.

Taif'in, yalnız bir sanayi ve mal ihraç eden şehir olarak değil, bir tüccar şehri olarak da şöhretini biliyoruz. Taif'te oturan Beni

Sakif kabilesi, deri sanayii, kuru üzüm, şarap istihsalı bakımlarından büyük bir şöhrete maliktiler. Onların bağcılığı, bilhassa şarapları darb-ı mesel haline gelmişti. Hz. Peygamberin amcası Hz. Abbas, Taif'teki bağlarında özel bir cins üzüm yetiştirip bunu Zemzem suyu ile şerbet yapıp hacılara dağıtıyordu. Taif'in bir de, çekirdeği gayet küçük, yumuşak ve ağızda hissedilmeyen cinsten üzümü vardı. Bu üzümler Kureyş tüccarları vasıtasıyla Suriye'ye, Mezopotamya'ya, hattâ Horasan'a kadar kervanlarla götürülüyordu. Bu kuru üzüm yanında Taif'in zeytin yağları da mühim bir ticaret malı idi. Mekkelî Ebu Süfyan (Sahr) b. Harb bu Taif zeytin yağlarının başlıca satıcısı idi.

Taif'te arıcılık ve bal ticareti de hatırı sayılır derecede idi. Hattâ Hz. Ali (Ali b. Ebî Talib) Kûfe şehrinde halife iken Taif'ten bal getirtirdi. Emevîler halifelerinden Süleyman b. Abdülmelik (hilâfeti: M. 715-717) sarayının mutbağı için lâzım olan balı Taif'ten getirtirdi²⁵³. Kitab ül-Harac adlı eserin yazarı Ebu Yusuf Yakub'un bildirdiğine göre Sakifliler, Hz. Peygambere ballarının onda birini veriyorlardı. Tatlımsı bir tutkal veya reçine gibi olan Mağfur da Taif'te çok yetişiyordu.

Taif bu şekilde ticaret mallarının çokluğu ve çeşitliliği ile meşhur olduğu gibi havasının güzelliği ile de tanınıyordu. Mekke'nin güneyinde ve Mekke'ye aşağı yukarı 120 km. uzakta bulunan Taif şehri deniz düzleminden 1650 metre yüksekliktedir; burada bazan kışın suların donduğu bile görülür. İslâmiyetten önce olduğu gibi İslâmiyetten sonra da ideal bir yaşama yeri olarak kışı Mekke'de veya Cidde'de, ilkbaharı Medine'de, yazı Taif'te geçirmek gerektiği söylenmiştir.

Taif şehrinin sanayî ve ticarî hayatı, halkının zengin oluşu onların, bu imkânlarla hâlele geleceği korkusu ile İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında, bu dine girmek hususunda oldukça uzun ve şiddetli bir direnç göstermelerine sebep olmuştur.

Taifliler Mekkelilerin ticarî faaliyetlerine, kervan ticaretine katılarak ve sermaye katarak ortak oluyorlardı. Hattâ fahiş faiz yani riba, Kur'an-ı Kerim hükmüyle men edildiği zaman Mekkeliler, Taiflilerden alıp kullandıkları sermayelere eskisi gibi fazla faiz vermek istememişler, bu yüzden bir ara araları açılmıştı.²⁵⁴

253 Bak. bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 35-40.

254 Riba ve faiz hakkında geniş ve ayrıntılı bilgi için bak. Fazlur Rahman; "Riba and interest", Islamic Studies, in Journal of the Central Institute of Islamic Research, Karachi. vol. III, No. 1, March 1964, reprint, p. 1-43. ve Neşet Çağatay; Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire, in "Studia Islamica", vol. XXXII, 1970. Paris, p. 53-68. Ayrıca bak. Neşet Çağatay; "Osmanlı İmparatorluğunda Riba, Faiz Meselesi ve Bankacılık", Vakıflar Dergisi, cilt IX, 1971.

Mekke tüccarlarına gelince, *Mekke*, *Taif* ve *Medine* gibi ziraata elverişli bir yer olmadığından ticarî faaliyetleri, sırf mal alıp satmağa münhasır kalıyordu. Mekke'deki bütün Kureyş kabilesi kolları az ve ya çok ticaretle uğraşmakla beraber bunlar arasından bazı aileler bu ticaret işine büyük sermayeler yatırıyorlar, uzak yerlere gidip geliyorlardı. Meselâ Hz. Peygamberin dedesinin babası Haşim'in ticarî faaliyeti hakkında L. Caetano şunları söylüyor: "Abdülmuttalib'in (Şeybe) babası Haşim, Bizans valileri ile ve Gassanî emîrleriyle anlaşmalar yaparak kendi kervanları için özel hükümler koydurmuştu. Kardeşi Abdüşşems, Habeş necaşisi ile, başka kardeşi Nevfel de İran hükümdarı ile aynı şekilde anlaşmalar yapmışlar ve oralara giderek Arabistan mallarını satmışlardı. Haşim Mekkelilerden Abdümenaf, Mahzum ve Sehm kollarından kırk kişi ile çıktığı bu ticaret seyahatlarından birinde Medine'de kurulan pazarda alış veriş ederken Medineli Neccar kabilesinden Amr oğlu Zeyd'in kızı Selma'ya rastladı ve onunla evlenip bu kadından Şeybe (Abdülmuttalib) doğdu²⁵⁵.

İslâmdan önce Hz. Ebu Bekir'in ve Hz. Ömer'in İran pazarlarına, Suriye ve Yemen pazarlarına gidip geldiklerini biliyoruz. Kureyş'in Beni Mahzum ve Beni Ümeyye kabileleri tüccarları M. altıncı yüzyılın sonlarında Anadolu'ya kadar gidiyorlardı. Ebu Süfyan'ın, Suriye'de ticarethaneleri ve ticarî eşya anbarları vardı. Mısır fatihi Amr b. el-As da İslâm olmadan önce Arabistan'ın kokulu maddelerini ve Taif'in deri ve sahtiyanlarını satmak üzere Mısır'a gitmişti²⁵⁶. Vakıdî'nin bildirdiğine göre Ebu Uheyha, Muaviye'nin babası Ebu Süfyan, Halid b. Velid'in babası Velid b. Mugîre ve şair Ömer b. Ebi Rebia'nın babası Abdullah, ticaret sayesinde milyonluk servetlere malik olmuş kimselerdi. Bedir savaşında esir edilerek yolda katledilen Ümeyye b. Halef de çok zengindi. Safvan b. Ümeyye meşhur bir silâh tüccarı idi. Teym kabilesinden Abdullah b. Cüd'an, esir ve cariyeye ticaretiyle şöhret kazanmıştı. İslâm dini ortaya çıktığı sırada bu dine karşı düşmanlık eden Mekkelilerin başında gelen bu şahısların, İslâm dinine girmemek için inad edişlerinin belli başlı sebeplerinden biri de bu zenginliklerine ve ticarî faaliyet ve üstünlüklerine halel geleceği korkusu olsa gerektir.

255 L. Caetano, bu evlenmenin normal bir nikâhla değil müt'a nikâhiyle (muvakkat nikâh) olması lâzım geldiğini de bir notla kaydediyor ki, elbette bu mütalâası, yanlış, uydurma olup hiçbir kaynağa dayanmamaktadır. Bak. İslâm Tarihi, H. Cahit (Yalçın), ter. İstanbul, 1924, c. I, ss. 257 v.d.

256 Bak. P.H. Lammens, *La Mecque a la Veille de l'Hégire*, Beyrouth, 1924, p. 201.

Kureyş kabilesinden Beni Ümeyye kolunun ticarî alanda rakipleri olan Beni Mahzum kolu bir kervana dört beş bin altun miskal veya dinar sermaye ile katılıyorlardı; bir dinar o zaman 4,25 gram ağırlığında bir altun para olduğuna göre bu sermaye, bizim bugünkü paramızla 600–750 bin lira demektir. Emevîler kolunun sermayeleri de bunlarınkinden daha az değildi. Birinci sınıf tüccarların en az sermayelisi sayılan Hâris b. Amir 1000 miskal veya dinar altunluk bir sermaye ile katılıyordu. Ümeyye b. Halef, tek başına 2000 dinarlık sermaye koyuyordu. Emevîler boyunun ortaklaşa sermayeleri her kervan sürüşte 4–5 bin dinarı buluyordu ki bu, Mekkelilerin Hz. Peygamberin başkanlığındaki Medine müslümanlarıyla yaptıkları Bedir savaşıdan az önce (M. 624) Ebu Süfyan'ın, kervanın başında bizzat kendinin gitmesinin sebebini açıklar.

Bu kervanlarda ticarî eşya taşıyan develerin sayısı bazan bir defada 2.500'ü bulurdu. Tüccar, kılavuz ve kervan muhafızı olarak katılan kimselerin sayısı da 100–300 kişi arasında oynar, katılan sermaye toplamı 50 bin miskal veya dinarı yani 9–10 milyon Türk lirası değerini aşardı. Bu seferlerde elde edilen kazanç bazan yüzde yüz olur, yüzde elliden aşağı düşmezdi²⁵⁷. Bu rakamların doğruluğunu, bu tüccarlardan her birinin yüzlerce köle, cariyeye ve deveye sahip olmaları da gösterir.

Bu Kureyş ticaretine bazı kadınların da katıldığını görüyoruz. Hz. Peygamber'in ilk karısı Hz. Hatice bunlardan biri idi ve bu sayede çok zengin olmuştu.

Mekkeliler, Sakifliler ve Bekr kabilesi bu ticaret işinde o kadar mahir idiler ki komşu devletler veya Hire gibi bazı emirlikler bunlardan, muhafız tutmak ve sair hususlarda faydalanıyorlardı. Meselâ Zukar savaşı sırasında, Sasanîlerin başkenti olan *Medayin* (Selökiya = Ktezifon) şehrinde Yemen'e gönderilmekte olan kervana Bekr kabilesi muhafızlık ediyordu. Necranlılar da önemli ticaret adamları idiler.

Hicaz tüccarlarının alıp sattıkları mallar, yukarıda kaydettiğimiz Taif mamullerinden başka, güneyden yani Yemen bölgesinden getirdikleri günlük vesaire gibi kokulu bitkiler, Hind ve Çin'den çeşitli mallar, Habeşistan'dan, Bahreyn'den gelen fildişi işleri, akik, mercan, inci, dokumalar, altun ve gümüştü.

257 Bak. Bundan önceki notta geçen eser, ss. 185 v.d.

Altıncı hicret yılında Zeyd b. Harise başkanlığında gönderilen bir seriye, *İyas* adlı yerde, müşrik Kureyş tüccarlarından Safvan b. Ümeyye'ye ait gümüş yüklü bir kervan ele geçirmişti. Bu altun ve gümüş madenleri Arabistan'da işletiliyordu. Bilhassa Süleym kabilesinin altun madeni istihsalı meşhurdu. Bunlar daha Hz. Muhammed devrinde bile altun madeni istihsaline devam ediyorlardı. Süleymliler bu madenlerden elde ettikleri altunların zekâtını veriyorlardı. Bu zekât Hz. Ebu Bekir devrinde hattâ Emevîler devrinde bile alınıyordu ²⁵⁸.

Cariye ve esir ticareti de Kureyşlilerin başlıca ticaret mallarını teşkil ediyordu. Cahiliye çağında en meşhur esir ve cariye tüccarı Teym kabilesinden Abdullah b. Cüd'an idi ²⁵⁹.

Bu ticaret yukarıda işaret ettiğimiz şekilde uzak yerlere gidilerek yapıldığı gibi cahiliye çağında Arabistan'ın birçok yerlerinde hemen hemen yılın her ayında kurulan panayırarda da yapılıyordu. Bir yerde panayır müddeti bitince başka bir yere gidilerek orada alış veriş edilirdi. Meselâ kuzeyde *Dûmet ül-Cendel*'de rebîülevvel ayı başında panayır kurulur buradan *Hicr* adlı yere gidilir, burada da bir ay alış veriş edildikten sonra *Umman*'a göçülür, daha sonra *Hadramavt* ve *Aden*'e hattâ *San'a*'ya gidilir pazarlar kurularak alış veriş edilirdi. Suriye güneyindeki *Bosra* şehri de önemli bir pazar yeri idi. Yılın diğer aylarında buralarda dolaşıldıktan sonra haram aylarında (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb ayları) Hicaz bölgesine gelirler burada *Ukaz*, *Mecenne* ve *Zül-mecaz* panayırlarında kaldıktan sonra Mekke'ye gelip Kâbe'yi ziyaret ederlerdi.

Cahiliye çağının en ünlü panayır yeri, *Taif* ile *Nahle* arasında bulunan *Ukaz* idi. Ukaz panayırına Arap yarımadasının her tarafından akın akın halk gelir, zilkade ayının başından yirmisine kadar yirmi gün alış veriş ve mal değiş-tokuşu yapılır, şiir yarışmaları olur, hutbeler söylenir, dâvalar görülür, kabileler arasındaki anlaşmazlıklar halledilir, buradan *Mecenne* panayırına, oradan da *Zül-mecaz*'a gidilir ve 10 zilhiccede Mekke'de toplanılır, hac yapılırdı.

258 Bak. aynı eser, ss 198.

259 Esir ve cariyeler ve statüleri hakkında bak. bu kitapta esirler bahsi sahife 131 v.d.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİCAZ'DA İSLAMDAN ÖNCE TEK TANRI İNANCI

Hazreti Muhammedden önce Hicaz bölgesinde “Hanifler” denen ve Tanrının birliğine inanan bazı kimseler ortaya çıkmıştır ki, bunlar puta tapıcılığı red ile İbrahim Peygamberin dinini ararlar ve onu yeniden diriltecek bir peygamberin gönderilmesini beklerlerdi; fakat bir peygamber ortaya çıkmadığından, hiç olmazsa bazı bakımlardan İbrahim Peygamberin şeriatına yakındır diye bazısı İsa dinine, bazısı Yahudiliğe meylederlerdi. Bununla beraber bu inanç çok yaygın değildi. Böyle düşünenler çok az, hattâ sayılabilecek derecede idi. Aralarında, İbrahim Peygambere Tanrının yolladığı hükümleri ihtiva eden bazı sahifelerin saklı kaldığına dair söylentiler varsa da bu çok şüpheli bir iddiadır; hattâ Hz. İbrahim’e gönderilen bu hükümlerin, Abbasiler halifesi Harun er-Reşid zamanına kadar ellerde dolaştığı ve o zaman yaşayan Abdullah oğlu Ahmed adında birinin bu metni Keldanî dilinden Arapçaya çevirdiği de söylenir. Bu hanifler toplu bir birlik halinde olmadıkları gibi müşterek bir ibadetleri de yoktu.

Zikri geçen hanifler bir bakıma İslâm dininin müjdecileri gibi olup Hz. İbrahim Peygamberin şeriatını diriltecek bir peygamberin geleceğini halka söylerlerdi.

Hanif kelimesi Kur’an-ı Kerim’in muhtelif yerlerinde zikredilip Hz. Muhammed hakkında da kullanılmıştır. Bakara sûresinin 136. âyetinde (Yahudiler “bizden olunuz”, Hıristiyanlar “bizden olunuz ki doğru yola erişesiniz” dediler. Onlara deki “biz bu dinlerinizin hiçbirinden olmayız; belki hanif olarak ve Hakka meylederek İbrahim mezhebindeniz; zira İbrahim, puta tapıcılardan değildi”). Keza Âl-i İmran sûresinin 66. âyetinde: (İbrahim ne yahudi ne de nasranî idi;

belki Tanrı'yı bir bilici ve bunu reddedenlerden ayrılmış bir müslimhanif idi; puta tapıcılardan da değildi). Aynı sûrenin 95., Nisa sûresinin 123., En'am sûresinin 79, 161 ve 162., Nahl sûresinin 120 ve 123., Rum sûresinin 30 ve 43. ayetlerinde haniflikten ve Hz. İbrahim'in müşrik olmayıp hanif dininde olduğundan bahsedilir.

Hız. Muhammed'in İslâm dinini tebliğe memur edilmesinden önce, Mekkeli müşriklerin puta tapıcılığından nefret eden, tanrı diye taş ve tahtalardan yapılmış putlara tapmanın ve onlar adına kurbanlar kesmenin saçmalığını ifade eden dört meşhur hanif vardı. Bunlar: 1) Hz. Peygamberin ilk karısı Hz. Hatice'nin amcası oğlu Veraka b. Nevfel. 2) Hz. Peygamberin halası Umeyme'nin oğlu Ubeydullah b. Cahş. 3) Veraka'nın ve Hz. Hatice'nin amcası oğlu Osman b. Huveyris. 4) Hz. Ömer'in (halife Ömer) amcası oğlu Said'in babası Zeyd'dir. Bu Zeyd'in oğlu Said, Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatıma'nın kocası ve cennetlik oldukları sağlıklarında müjdelenen on kişiden (aşere-i mübeşşere) biridir.

İbn-i İshak, bunlar hakkında şu enteresan bilgiyi veriyor: "Bir bayram günü Kureyş kabilesi, saygı gösterdikleri, yanında ibadet ettikleri ve çevresinde dolaştıkları (tavaf ettikleri) bir putun etrafında toplandı. Bu bayram, Kureyş kabilesinin her yıl kutladıkları bir bayramdı. Gene Kureyş kabilesinden olan dört kişi gizlice birbirlerine: (dost olalım, birbirimize karşı doğru davranalım ve durumumuzu gizli tutalım) dediler. Bunlar Nevfel oğlu Veraka, Cahş oğlu Ubeydullah, Amr oğlu Zeyd ve Huveyris oğlu Osman idi. Bu dört kişi bir araya gelip gene birbirlerine (bilmeliyiz ki kavmimizin benimsediği din doğru bir din değildir. Onlar, dedeleri Hz. İbrahim'in dininden ayrıldılar. Çevresinde dönüp dolaştığımız bu taş parçası nedir? O, ne duyar, ne görür ve ne de bir kimseye bir zararı veya faydası dokunabilir. Bakın arkadaşlar! Kendimize bir din arayalım; yoksa Tanrı'ya and olsun ki şu din doğru ve gerçek bir din değildir) dediler. Bundan sonra Hz. İbrahim'in dini olan haniflik dinini aramak üzere başka başka memleketlere dağıldılar²⁶⁰.

Şimdi hanifler denilen bu dört gerçek din arayıcısının bu şekilde toplanıp aralarında bir karar verdikten sonra neler yaptıklarını gözden geçirelim:

Veraka

Künyesi, Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğlu Nevfel

260 Bak. İbni Hişam, Sire, c. I, ss. 237-238.

oğlu Veraka'dır. Burada görüldüğü üzere soy kütüğü, Mekke şehrinin kurucusu, Mekke şehrinin ve Kâbe'nin başkanı, Hz. Muhammed'in beşinci göbekten dedesi olan Kusay'a ulaşıyor. O, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, aynı zamanda, Hz. Peygamberin karısı Huveylid kızı Hz. Hatice'nin amcası oğludur.

Bu dört hanif, Kureyş kabilesinin bir bayram toplantısındaki hareketlerinden nefret edip bir araya gelerek gerçek dini bulmağa karar verdikten sonra Veraka, Şam'a gidip hıristiyan dinine girdi. İlm-i nücum denen yıldızlar ilmini, Tevrat ve İncil kitaplarını tahsil ederek, Tevrat ve kutsal kitaplar hakkındaki bilgisinin genişliğiyle şöhret kazandı. O, eski kutsal kitapları Arapçaya çevirdi.

Hz. Muhammed'e ilk vahiy geldiği sıralarda Resül-i Ekrem korkmuş, şüphelere düşmüştü. Bunun üzerine karısı Hz. Hatice danışmak, durumu anlatıp fikrini sormak üzere bu zata başvurmuş, Veraka "Eğer bu söylediklerin doğru ise Muhammed, peygamber olarak gönderilmek üzere bulunan bir zattır; kendisine görünen melek de Hz. Musa'ya gelen Cibril-i Emin (Cebrail) dir" diyerek ona müjde vermişti. Bu suretle Nevfel oğlu Veraka, Hz. Muhammed'in dâvetini tasdik etmişse de, onun halkı açıkça islâmiyete dâvet ettiği sırada hayatta değildi. Söylenişine göre ölümü, nübüvvetin dördüncü yılında (aşağı yukarı M. 614 yılı) dır. Onun, islâm dinine iman ettiği hakkında bazı hadisler rivayet edildiği için bazıları onu sahabeden sayarlar, doğrusunu Tanrı bilir.

Caş oğlu Ubeydullah

Ubeydullah, Hz. Muhammed'in halası Umeyme'nin oğludur. Diğer üç arkadaşıyla birlikte Hz. İbrahim'in eskiden tebliğ ettiği gerçek dini bulmağa karar verdikten sonra bir çok memleket ve şehirleri gezmiş, oralarda din adamlarıyla konuşmuş ise de bu hususta sağlam bir sonuca varamamış, tereddütler içinde kalmıştı. Bir ara Hicaz bölgesinin kuzeyinde Suriye dolaylarında ve Hicaz'ın güneyinde Necran bölgesinde epey eskiden beri yaygın bulunan hıristiyan dinine girdi. Hz. Muhammed, Tanrı tarafından elçilikle görevlendirip halkı gerçek dine dâvet etmeğe başladığı zaman bazı Mekkeliler gibi o da islâm dinine girdi. Kendisi Mekke'nin ileri gelenlerinden olduğundan, itibar ve zenginlik bakımlarından aynı derecede olan Ebu Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe (Remle) ile evli bulunuyordu. Bu sırada Mekkelî müşrikler müslümanlara çok eziyet ettiklerinden rahatça

ibadetlerini yapabilmek amacıyla Hz. Peygamberden, Mekke dışında bir yere gitmek hususunda izin istediler. Bu izin kendilerine verildiğinden onbir erkek ve dört kadın olmak üzere Habeşistan'a göç ettiler. Bunlar orada, Mekkeli müslümanlarla müşriklerin uyuşup barıştıklarına dair duydukları yanlış bir haber üzerine Mekke'ye geri döndüler. Geldiklerinde bu haberin aslı esası olmadığını anlayınca bu defa seksen dört erkek yirmi bir kadın olmak üzere yüz dört kişilik bir grup halinde ve ikinci defa Habeşistan'a göçtüler. İşte M. 616 yılında yola çıkan bu ikinci göçmen gurubu arasında müslüman olan karısı Ümmü Habibe ile birlikte Ubeydullah b. Cahş da bulunuyordu. Halkının hepsi hıristiyan olan Habeş başkentinde bir müddet kaldıktan sonra, karısı Ümmü Habibe'ye "ben bütün dinleri inceledim, hıristiyanlığı hepsinden üstün buldum. Daha önce de bu dinde idim, sonra islâm dinine girdim, şimdi gene hıristiyanlığa dönmek istiyorum" dedi. Karısı onu bu fikrinden vazgeçirmek için çok çalıştı ise de muvaffak olamadı. Ubeydullah şaraba çok düşküdü, hıristiyan dinine döndükten sonra çok şarap içmeğe başladı ve Habeşistan'da öldü. O, islâmiyetten ayrıldıktan sonra oradaki islâm muhacirlere rastladıkça "biz gözümüzü açtık siz hâlâ gözlerinizi kırptırırıyorsunuz, fakat ışığı göremiyorsunuz" dermiş.

Ubeydullah hıristiyan dinine döndüğü halde Muaviyenin kızkardeşi ve Ebu Süfyan'ın kızı olan karısı Ümmü Habibe islâm dininde sebat etmek suretiyle büyük bir âlicenaplık göstermiş, Hz. Peygamber de onun bu sebatına ve iyi ahlâkına mükâfat olmak üzere sonra kendisiyle evlenmiştir.

Ubeydullah'ın Mekke'de kalmış olan kardeşi Abdullah, diğer müslümanlarla birlikte Medine'ye göç etmiş, orada müşriklerle yapılan savaşlarda büyük yararlıklar göstermek suretiyle ömrünün sonuna kadar islâmiyete hizmet etmiştir.

Huveyris oğlu Osman

Künyesi, Kusay oğlu Abdüluzza oğlu Esed oğlu Huveyris oğlu Osman'dır. Burada görüldüğü gibi bu da birkaç nesil yukarıda Hz. Muhammed'in ceditiyle birleşmektedir.

Osman, Hz. Hatice ile Veraka'nın amcaları oğludur. O, Hz. İbrahim'in tebliğ etmiş olduğu dini araya araya Bizans imparatorunun yanına varıp (aşağı yukarı M. 605 yılında) hıristiyan dinine girdi, sarayda itibar gördü, iyi bir mevkie yükseldi. Esasen onun hıristiyan

dinine girişi, mevki hırsından yani parlak bir mevki elde etmek içindi; buna da muvaffak oldu. Bir söylentiye göre o, aynı hırsla Bizans kayserini yani imparatorunu, Hicaz bölgesinin zaptına bile teşvik etmiş. Güya Bizanslılar oraları zaptederlerse, başkanlığını, emîrliğini kendisine vereceklermiş. Eski zamanlarda olduğu gibi bu defa da Bizanslılar, Hicaz'a saldırmadılar; bu çöl bölgeye karşı bir harekete geçmeğe gözleri tutmuyordu; esasen daha sonra da hiç bir zaman Bizanslılar Hicaz'a karşı bir harekete girişmediler.

Amr oğlu Zeyd

Haniflerin en önemlisi ve ünlüsü budur. Künyesi: Adiy boyundan Nüfeyl oğlu Amr oğlu Zeyd'dir. O, daha sağ iken cennetlik oldukları Hz. Peygamber tarafından müjdelenen on kişiden biri olan ve halife Hz. Ömer'in kız kardeşi Fatıma ile evlenmiş bulunan Said'in babasıdır. Böylece Zeyd'in kendisi, halife Ömer b. Hattab'ın amcasının oğlu olmuş oluyor. Zeyd, Hz. Peygamberin gençliğinde hayatta idi ve Resul-i Ekrem onunla konuşmaktan çok hoşlanırdı.

İbn-i İşhak'ın söylediğine göre o, ne yahudiliğe ne de hıristiyanlığa girmediydi; böyle olmakla beraber kavminin dininden ayrıldı, putlara tapmadı, murdar kan ve putlara kurban edilen hayvanların etlerini yemedi. Kızların diri diri gömülmesi âdetlerinin doğru olmadığını söyler, ben Hz. İbrahim'in Tanrısına tapıyorum derdi. Her fırsatta kavminin benimsediği dinin kötülüklerini yüzlerine vururdu. Hz. Ebu Bekir'in kızı Esmâ'dan naklen, Esmâ'nın torunu Urve oğlu Hişam, İbn-i İşhak'a şunları söylemiş: "Ben Nüfeyl oğlu Amr oğlu Zeyd'i, çok ihtiyar bulunduğu bir sırada, sırtını Kâbe duvarına dayamış olduğu halde dururken gördüm; o, (Ey Kureyşliler! Amr oğlu Zeyd'in canı elinde bulunan Tanrıya and içerim ki benden başka hiç biriniz Hz. İbrahim'in dininde değilsiniz) dedikten sonra (Ey Tanrım! Sana ne şekilde ibadet edilmesini istediğini bilsem o şekilde ibadet ederdim amma bunu bilmiyorum) diye ilâve edip, sonunda elini yere koyup avucunun içine secde etti".²⁶¹

Zeyd, şairdi. Bize kadar gelen şiirleri hep, Tanrının birliğini ifade eder. O kavminin asıl gerçek dini terkettiğini ve bu yüzden onlardan neler çektiğine dair bir takım beytler söylemişti. Zeyd'in karısı Hadramî kızı Safiyye daima, Zeyd'in gerçek dini aramak üzere seyahata çıkmasına mâni olur, yolculuğa çıkacağının farkına vardı mı,

261 Bak. İbn-i Hişam, Sire, c. I, ss. 240 v. d.

hemen onun amcası Hattab'a (Hz. Ömer'in babası) haber verir o da mâni olurdu. Hattâ Hattab, Kureyşten, daha başka kimseleri puta tapmaktan vazgeçirir diye onu Mekke dışına çıkardı ve Mekke'ye girmesine mâni olmak, onu daima göz hapsinde bulundurmak üzere Mekke'nin ayak takımını ona musallat etti. Zeyd onlardan ne zaman bir fırsat bulursa hemen Mekke'ye girerdi. Geldiğini görürlerse, Hattab'a haber verirler ve gene eza cefa ederek Mekke şehri dışına çıkarırlardı.

Zeyd, mabedin içinde Kâbeye yöneldiği zaman: "Ey Tanrım! İbadet ederek, boyun eğerek temiz niyetle sana geldim. Hz. İbrahim'in Kibleye yönelerek ayakta durup sığındığı Tanrıya ben de sığındım" der, sonra "Ey Tanrım! Sana karşı boynum büküktür, üzerime ne yüklersen katlanırım. Ben, kibiri değil iyiliği arıyorum. Güneş altında yürüyen, gölgede uyuyanla bir olmaz" diye ilâve edermiş.

Sonunda Zeyd, öteki arkadaşları gibi Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği gerçek dini aramak üzere yola düştü. Hıristiyan papaslarla Yahudi hahamlarına sora sora Musul ve Cezire bölgelerine geldi; oralarda gezdikten sonra Suriye'ye gitti; sonra Belka bölgesinde bir tepede barınan bir papasın yanına vardı ki bu papas hıristiyanların en büyük bilgini idi. Ondandır, Hz. İbrahim'in dini olan hanifliği sordu. Papas ona "sen öyle bir din arıyorsun ki bu zamanda onu sana bildirecek bir kimseyi bulamazsın; ancak, çıkıp geldiğin memlekette ortaya çıkacak olan bir peygamberin gelmesi zamanı yaklaştı. Bu peygamber, Hz. İbrahim'in dini olan haniflik ile gönderilecektir. Sen gene o memlekete git, zira bu peygamber bugünlerde gelecektir; artık onun ortaya çıkması zamanı çok yakındır" demiş. Zeyd, papasın söylediklerini duyar duymaz Mekke'ye dönmek üzere çabucak yola çıkmış. Yolda, Lahm kabilesinin yurdunun ortalarına vardığında bu kabile halkı kendisine saldırıp öldürmüşler. Bu haberi duyan Vera-ka b. Nevfel, Zeyd'in arkasından ağlayarak şu şiiri söylemiş: "Ey Amr'ın oğlu! Doğru yolu buldun, yükseldin, böylece gürül gürül yanan bir ateş tandırında yanmaktan kurtuldun. Benzeri olmıyan bir Tanrıya inandın. Tanrı diye tapılan putları oldukları gibi bıraktın, istediğin dini buldun, Tanrıyı bir tanımaktan hiç şaşmadın; bunun için sen şimdi iyi bir yerde barınıp orada saygı içinde içip eğlenmekte-sin. Orada Tanrının sevgilisi (Hz. İbrahim) ile buluşursun. Sen halk arasında vurup kırıcı ve cehenneme gidecek bir adam değildin. Eh... İnsan yetmiş kat yerin altında da olsa Tanrının rahmeti ona ulaşır".

Zeyd'in oğlu Said ile amcası oğlu olan Ömer b. Hattab (R.A.) bir gün Tanrı elçisinin yanına gelip ona "Amr oğlu Zeyd adına, kendisini bağışlaması için Tanrıdan af dileyebilir miyiz?" diye sormuşlar. Tanrı elçisi de onlara "Evet, dileyebilirsiniz; çünkü o, kendi başına doğru bir dine inanmış olarak haşrolunacaktır" buyurmuştur.²⁶²

Arap yarımadasında bu dört haniften başka daha bir çok, tek Tanrıya inanan kimseler yaşamıştır ki bunlar da Tanrıyı bir bilir ve kıyamet gününe inanırlardı. Hanifler kadar meşhur olan bu şahsiyetler şunlardır:

Sâide oğlu Kus

Bu zat, Maad kabilesinin bir kolu olan İyad boyunun ileri gelenlerindedir. Şair ve doğru görüşlü bir zattı. Konuşması gayet dokunaklı ve hikmetli idi. Kendisinin bir ara hıristiyan dinine girdiği söylenmekte ise de gerek şiirlerine gerekse hutbelerine baktığımızda bunun pek doğru olmayacağı görülmektedir. Meselâ o, Tanrının sıfatları ve zatı hakkında: "Ulu Tanrı, kendisine ibadet edilecek biricik Tanrıdır. Doğmamış ve doğurmamıştır. O, yaratıkları yarattı ve yolladı; yarın gene ona geri dönelecektir" derdi. Hutbeyi yüksek bir yerde okuma ve hutbe okurken bir kılınca veya bir değneğe dayanma âdetlerinin Kus'tan kaldığı söylenir.

O, Tanrı'nın birliğine, öldükten sonra tekrar dirilmeğe, ahiret gününde hesap sorulacağına inanırdı; filozofça sözleri de pek çoktur. Bilhassa uzun süren ömrünün sonlarında çok vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Öldükten sonra dirilmek ve kıyamet günü hakkında bir şiirinde şöyle söylüyor: "Ey ölüye ağlayan kimse! Ölüler mezarlarında yatıyorlar. Üstlerinde kendi mallarından olarak yalnız bir kefen parçası vardır. Onları kendi hallerine bırak, uyusunlar; zira bir gün gelecek ki o gün çağrılacaklar; onlar da uykudan uyanır gibi uyanıp evvelce nasıl yaratılmışlarsa gene öyle yaratılıp çağrılan yere gidecekler. Onların bir kısmı çıplak bir kısmı giyinik olarak gelecekler. Giyinik olanlar da bir kısmı yeni elbiseler, bir kısmı eski elbiseler giymiş durumda olacaklar"

Kus b. Sâide, çok ihtiyar bulunduğu bir sırada Ukaz panayırında alaca bir deve (cemel-i evrak) üstüne binmiş olduğu halde bütün Arap ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir toplulukta bir hutbe

262 Bak. aynı eser, c. I, ss. 237 v.d.

okumuştur ki son derece önemli ve ibret alınacak mahiyette olan, kendisinin taşıdığı yüksek ve doğru fikirleri ifade eden bu hutbenin özeti zamanımıza kadar gelmiştir. Kus, o hutbesini söylediği sırada orada hazır bulunanlar arasında Hz. Muhammed de bulunuyordu. fakat daha kendisine peygamberlik verilmemişti. Hz. Peygamber onun bu hutbesini çok beğenmişti; hattâ “Tanrı Kus’u yarlıgâsın; o, ayrı bir ümmet olarak haşrolunacaktır” buyurduğu söylenir.

Tanrı’yı bir tanımakta onun fikirlerine uyanlar da vardı. İyad kabilesinin başkanı olan Abdullah oğlu Carud, kabilesinin diğer bazı ileri gelenleriyle birlikte İslâm dinine girdiği gün, Hz. Muhammed’in huzurunda Kus hakkında bilgi verdiği sırada “Ben onun izinde gider bilgi ve irfanını talebederdim” diyerek ona uyduğunu ifade etmişti. Orada Resul-ü Ekrem, Saide oğlu Kus’un *Ukkaz* panayırındaki hutbesinden söz açarak “O hutbeyi şimdi tamamen hatırında tutanın bulunacağını sanmam” buyurmuş, Hz. Ebu Bekir, tamamen hatırında olduğunu söyleyip okumuştur. İyad kabilesi başkanı Carud’un orada bulunan arkadaşlarından biri de Kus’un başka bir şiirini okudu ki o şiirde, Mekke’de, Haşim oğulları arasından bir peygamberin ortaya çıkacağı ifade ediliyordu.

Yukarıda, Kus’un *Ukaz* panayırında okuduğunu söylediğimiz meşhur hutbenin bize kadar gelen özeti şudur:

“Ey ahali! Geliniz, dinleyiniz, belleyiniz, ibret alınız. Yaşıyan ölür, ölen fani olur. Olacak olur, yağmur yağar, otlar biter, çocuklar doğar, analarının babalarının yerini tutar sonra hepsi yok olup gider. Olayların ardı arası kesilmez, hep birbirini kovalar. Kulak veriniz, dikkat ediniz, gökte haber var, yerde ibret alacak şeyler var. Yeryüzü bir karış elvan, gök yüzü bir yüksek tavan. Yıldızlar yürür denizler durur, gelen kalmaz, giden gelmez; acaba vardıkları yerden memnunlar mı da kalıyorlar? Yoksa orada bırakılıp da uykuya mı dalıyorlar. And içerim Tanrı’nın katında bir din vardır ki o, şimdi bulunduğumuz dinden daha sevgilidir. Tanrının bir gelecek elçisi vardır ki gelmesi pek yakın oldu, gölgesi başımızın üstüne geldi. Ne mutlu o kimseye ki ona uyar o da, kendisine doğru yolu gösterir. Yazık o kara bahtlıya ki ona isyan ve muhalefet eder. Yazıklar olsun ömürleri gâflet içinde geçen ümmetlere.

Ey topluluk! Nerede babalarınız dedeleriniz? Nerede süslü saraylar ve taştan yapılar yapan Âd ve Semud kavmi? Hani dünya varlığına mağrur olup da kavmine “ben sizin en büyük Tanrınızım” diyen Fir’avn ile Nemrud? Onlar size nisbetle daha zengin, kuvvet

ve kudret bakımından sizden daha artık durumda değil miydiler? Bu dünya, değirmeninde onları öğüttü, toz etti, dağıttı; kemikleri bile çürüyüp dağıldı; evleri yıkılıp ıssız kaldı. Yerlerini yurtlarını şimdi köpekler şenlendiriyor. Sakın onlar gibi gaflet etmeyin, onların gittiği yola gitmeyin. Her şey yok olacaktır; kalacak olan ancak ulu Tanrı'dır ki birdir, benzeri ve ortağı yoktur. Tapılacak ancak O'dur. Doğmamış ve doğurmamıştır. Önce gelip geçenlerde bizim için ibret alınacak çok şeyler vardır. Ölüm ırmağının girecek yerleri var ama çıkacak yeri yoktur. Büyük küçük hep göçüp gidiyor, giden geri gelmiyor. Anladım ki herkese olan bana da olacaktır.”

Kus b. Sâide, güneşi tasvir eden bir şiirinde şöyle söylüyor: “Bakaaya engel olan, güneşin dönmesi ve her gün başka yerlerden doğmasıdır. Güneşin, göğün ortasında gezişi, ölümün bedende dolaşışı gibidir.”

Kus b. Sâide'nin hakîmane sözleri de çoktur. O, Suriye'ye gider gelir, orada valilerle ve ileri gelenlerle, hattâ söylentiye göre Bizans kiralı ile görüşürdü. Bir gün Bizans hükümdarı ile Kus arasında şu şekilde bir konuşma olmuş:

- Hükümdar — Bilimin en iyisi hangisidir?
Kus — İnsanın kendi nefsinin bilmesidir.
Hükümdar — Aklın en iyisi hangisidir?
Kus — İnsanın, bilgisinin dışına çıkmamasıdır.
Hükümdar — Edebin en iyisi hangisidir?
Kus — İnsanın yüz aklığını korumasıdır.
Hükümdar — Mürüvvetin en iyisi hangisidir?
Kus — İnsanın, verdiği sözden dönmeğe daha az hevesli olmasıdır.
Hükümdar — Malın en iyisi hangisidir?
Kus — Bir hakkın yerine getirilmesini sağlayandır.

Ebu's-Salt oğlu Ümeyye

Hicaz'da Tanrı'nın birliğine inanan kimselerden biri de Ümeyye b. Ebi's-Salt'dır. Ümeyye Hz. Muhammed zamanında hayatta idi. Aslen Mekkeli ise de Sakif kabilesinin yerleşmiş olduğu Taif şehrinde doğmuştur. O da Kus b. Sâide gibi İyad kabilesindedir. Ümeyye'nin asıl adı Ebu Rebia oğlu Abdullah'dır. Ümeyye, ibadetle şö-

ret kazanmış, zinayı haram bilmiş, puta tapıcılığı reddetmiş ince ruhlu bir şairdi; babası da şairdi. Ümeyye'nin bazı şiirleri bize kadar gelmiştir. O, mukaddes kitapları okumuş, Yahudilik ve Hıristiyanlık fikirlerine âşina idi.

Ümeyye, Zu Yezen oğlu Seyf'in, M. 572 yıllarında Yemen hükûmetini tekrar ele geçirip hükümdar olması üzerine Kureyş kabilesi tarafından mebus olarak Yemen'e gidip ona, tebriki terennüm eden kasideler takdim etmişti. O'nun şiirlerinde Yahudi ve Hıristiyan dininin müşterek esaslarından alınma dinî hususlar göze çarpar. Kur'an-ı Kerim'in 64. sûresinde kıyamet günü hakkında kullanılan "yevm üt-tegabun" tâbirini ilk defa şiirlerinde kullanan odur: "Bi's-mike'llahümme" tâbirini de o bulmuştur ki bu tâbiri Mekke ahalişi kabul edip, yazdıkları yazıların başında kullanmağa başladılar.

Ümeyye, peygamberliğe hevesli idi. Perilerle ilgisi olduğu söylenir. Tanrı'nın birliğine, sevab ve cezaya, cennete, cehenneme dair pek çok şiirler söylemiştir. O, ilâhiyata ait bir şiirinde şöyle söylüyor:

"Kendine bir destek edinmeyen ve kullarını bir takdir üzerine yaratan Tanrı'ya hamdolsun. Onun kudretine boyun eğenler arasında, şükretmek için benim de yüzüm ve bütün vücudum secde eder."

Bir başka ilâhisinde: "Tanrımızın varlığına olan deliller apaçaktır. Bu delilleri ancak bir kâfir inkâr eder. Gece ve gündüz yaratılmıştır. Bunların her birinin süresi birbirinden ayrı olarak belirtilmiş ve sınırlandırılmıştır. Yüce Tanrı, ışığı her tarafa saçılmış bir güneş ile gündüzü aydınlatır. Kıyamet gününde Tanrı'nın katında haniflik dininden başka her din boştur"

Ümeyye, bir âhir zaman peygamberinin gönderileceğini biliyordu; fakat o bu şerefine kendisine ait olacağı fikrinde idi. Hz. Muhammed İslâm dininin hükümlerini halka duyurmağa başladığında Ümeyye, onun dâvasının asılsız olduğuna inandığından değil, belki, kendisine rakip saydığından ona muhalefet ederek oğullarıyla birlikte Yemen'e gitti ve sonra *Taif*'e döndü. O, daima bir peygamberin lüzumundan bahsederdi. Bir peygambere kat'î ihtiyaç olduğunu şu beyitlerinde ifade etmektedir: "Aramızdan bir peygamber çıkıpda bize, yaşayıp ölüştten sonrası hakkında haber verse. Babalarımız bizi büyütüp yetiştirmekte iken öldüler; biz de çocuklarımızı yetiştirmekte iken öleceğiz; daha sonra geleceklerin de, daha önce gidenlerin arkalarından gideceklerini biliyoruz; amma bu bilmenin bize hiçbir

faydası yoktur”. Bu sözlere rağmen Ümeyye, Hz. Peygambere dil uzatır, onu müteessir ederdi.

Ümeyye, ölüp tekrar dirilme (ba’sü ba’d el-mevt) hakkında şöyle söylüyor: “Geçmiş olaylarda bir ibret görüyor musun? Ey kalbim! Kötülükleri bırak, kör olma, yolunu şaşırma, ölümü ve öldükten sonra tekrar dirilmeyi hatırlından çıkarma (ondan daima kork). Gelmiş ve geçmiş zamanın aldattığı kimselerden olma, çünkü sen, üzerinde yaşayan insanları aldatmakta olan bir dünyadasın. Bu dünyada (senin için) kalbi kinle yanıp tutuşan bir düşman vardır.”

Ümeyye, müslümanlarla müşrik Mekkeliler arasında cereyan eden Bedir savaşı sırasında Şam’da bulunuyordu. Dönüşünde, Kureyş ölülerinin atıldığı kuyuyu, bilhassa dayısının çocukları Utbe ile Şeybe’nin gömüldükleri yerleri kendisine gösterdikler zaman “Eğer Muhammed gerçek peygamber olsaydı akrabalarını öldürmezdi” demiş ve Bedir savaşında ölen Kureyşliler için bir mersiye söylemişti. Bu kasidenin, halkın fikirleri üzerinde kötü tesir etmemesi için açıktan açığa okunması Hz. Peygamber tarafından yasak edilmişti. Ümeyye, bu kasidenin bazı beyitlerinde şöyle demektedir: “Övgülere lâayık asiller oğlu asiller için, sallanan ağaç dallarında ağlayan güvercinler gibi ağlamaz mısın? O güvercinler kendileri gibi ağlayıp sızlayan yası kadınlar (nâyihalar) gibi rüzgârla birlikte boyunları bükük sıcak göz yaşı dökerler. Bu asil kimselerin arkalarından ağlayan, gerçek üzüntü içinde ağlamış olur. Onları öven herkes de gerçek övgü söylemiş olur. Bedir ve dolaylarında, genç, ihtiyar, güler yüzlü merd ve cesur kimselerden ölen savaşçılar kimlerdir? Benim gördüklerimi görmüyor musunuz? Gözü kör olmayan herkes Mekke ovasının değiştini açıkça görür. Bu ova şimdi bom-boş kalmıştır.”

Ümeyye’nin erkek evlât olarak dört oğlu vardı; adları: Amr, Rebia, Vehb ve Kasım’dır. O, bunlardan birine gücenerek şu şiirleri söylemiştir: “Sen küçük iken seni besledim. Delikanlı olunca idareni temin ettim; öyle ki sana vermiş olduğum çeşitli nimetlerden istediğın kadar zevk aldın... Bir gece rahatsız olursan, senin elemle teessür duyarım; sabaha kadar uykusuz kalır, yatakta (sağa sola) döner dururum. Sanki o rahatsızlık sana değil de bana gelmiş gibi göz yaşları dökerim... Ölümün, kararlaşmış ve vakti belli olduğunu bildiğim halde, sana dokunmasın diye ondan korkar ve daima çekinirim... Vakta ki sen olgunluk çağına geldin ve senden o yaşta umduğum gayeye yetiştin, sert ve kaba muamelelerle mükâfatımı verdin. Sanki velinimet olan, lûtufalarda bulunan sendin.”

Ümeyye b. Ebi's-Salt, İslâmiyete girmek kendisine nasip olmadan, aşağı yukarı M. 624 yılında öldü. Ümeyye ölüm döşeğinde iken şu beytleri söylemiş: “Ne kadar uzarsa uzasin her hayat, sonunda bitip gidecektir. Hakikatleri öğrenmeden keşke dağ başlarında geyikler arasında hayvan gibi yaşasaydım. Ölümü daima gözönünde bulundur. Zamanın saldırısından çekin; çünkü zamanın bir saldırışı vardır.”

Hz. Peygamber, Ümeyye'nin şiirlerini beğenirse de kalbini takbih ederdi. O, Ümeyye hakkında “Ümeyye İslâmiyeti kabul etmeye yakındı,” “Ümeyye'nin şiiri mü'min, kalbi kâfirdir” buyururdu.

Bazı tefsir bilginlerinin dediklerine göre, Â'raf sûresinin 174-175. âyetleri, Ümeyye hakkında nâzil olmuştur. Bu âyetlerde Tanrı şöyle buyuruyor: “Yahudi kavmine o adamın durumunu anlat ki, ona delillerimizi bildirdik; fakat o, küfür ve inadı sebebiyle onları kabul etmedi. Şeytan da onu kendisine uydurmakla (o) âsilerden oldu. Eğer isteseydik onu, bu delillerimiz sebebiyle iyi adamlar derecesine yüceltirdik; fakat kendisi aşağıda kalmayı seçti ve kendi havasına uydu. Onun durumu, tıpkı köpeğin durumu gibidir. Köpeği kovalasan da kendi haline bıraksan da dilini çıkarıp solur. O da böyledir; vaaz ve tehdid etsen de etmesen de uyanık olmaz. İşte bizim delillerimizi inkâr edenlerin hali böyledir. Bu hikâyeyi onlara anlat, belki düşünürler.”

GENEL BİBLİYORGAFYA

- Ahmed Naim: *Sahih-i Buhari (Tecrid-i Sarih Tercümesi)*. İstanbul, 1928.
- Ali Cevad: *Tarih ül-Arab Kabl el-İslâm*. Bağdat, 1951, 1-2. cilt.
- Andrea, Tor: *Les Origines de l'Islam et le Christianisme*. Alman-cadan Fransızcaya çeviren, Jules Roche, Paris, 1955.
- Brockelmann, C.: *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. Neş'et Ça-ğatay ter. Ankara, 1954. 2. baskı, Ankara, 1964.
- Cantineau, J.: *Le Nabatéen*, Paris, 1930-1932, t. I, II.
- Champdor, Albert: *Les Ruines de Palmyre*, VI. éd. 1953.
- Christensen, Arthur: *L'Iran Sous Les Sassanides*, Copenhague. 2, ed. 1944.
- Diehl, Charles: *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Tevfik Bıyıklıoğlu Terc. İstanbul, 1937.
- Din Yolu (dergisi)*. Ankara, 1956, s. 14 v.d.
- Doughti, Charles M.; *Arabia Deserta*. Paris, 1949 (textes choisis par Edward Garnett et traduits par Jacques Marty).
- Dozy, R.: *Tarih-i İslâmiyet*, Abdullah Cevdet (Karlıdağ) Ter. Mısır, İctihat Matbaası, 1908-1909. 1-2 cilt.
- Dussaud, H.: *Les Arabes en Syrie Avant l'Islame*. Paris, 1907.
- Ebü'l-Fida, İmadeddin İsmail: *El-Muhtasar fi Tarih il-Beşer*. Mısır, 1325 H. 1-4 cilt.
- Encyclopaedia Britannica*, London, 1953, 1-24 cilt.
- Encyclopedie de L'Islame*, Leyde-Paris, 1913-1934, 1-4 cilt.
- Eyub Sabri (Paşa): *Mir'at-ı Mekke*. Konstantaniyye 1301.
- Eyub Sabri (Paşa): *Mir'at-ı Medine*. Kostantaniyye 1304.

- Eyub Sabri (Paşa): *Mir'at-ı Caziret il-Arab*, Kostantaniyye 1306.
- Ezrakî, Ebi'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed: *Ahbar-ı Mekke*. Mekke, 1352-1357, 1-2 cilt.
- Felsefî, Nasrullah: *Heşt Makale*. Tahran 1330 H.Ş. (M. 1952).
- Feyyaz, Ali Ekber: *Tarih-i İslâm*. Tahran, 1327 H.Ş. (M. 1949).
- Firûzabadî, Ebu Tahir Muhammed: *Kamus*. Mütercim Asım Efendi ter. İstanbul, 1304-1305. 1-4 cilt.
- Guidi, Ign.: *L'Arabie Antéislamique*. Paris, 1921.
- Günaltay, M. Şemseddin: *İslâm Tarihi*. İstanbul, 1338-1341.
- Günaltay, M. Şemseddin: *Kabl el-islâm Araplarda İçtimai Aile*. Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, yıl I, s. 4. İstanbul 1926.
- Günaltay, M. Şemseddin: *Yakın Şark*. Ankara 1937.
- Hamdullah Müstevfî Kazvinî: *Nüzhet ül-Kulûb*. İran - Tahran, Kitaphane-i Millî, numarasız yazma nüsha.
- Hemdanî, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub: *el-İklil min Ahbar il-Yemen ve Ensab-ı Himyer*, Muhibbüddin el-Hatib neşri. Kahire 1368, X. kitab.
- Hemdanî, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Davud: *el-İklil*. Bağdat 1931, VIII. cilt.
- Hemdanî, Ebi Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yakub: *Kitabu Sıfatı Ceziret'l-Arab*. Mısır 1953.
- Heyd, W.: *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-âge*. Leipzig 1923, 1-2 cilt.
- Homo, Leon: *L'Empire Romain*. Paris 1925.
- Hondmir, Gıyasüddin b. Hümamüddin el-Hüseynî: *Tarihu Habib üs-Siyer fi Efrad-ı Beşer*. Tahran 1333 H.Ş. (M. 1955), 1-4 cilt.
- İbn-i Abdilber, Ebi Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber b. Âsım al-Nemirî al-Kurtubî: *al-İstıab*. Mısır 1939, 1-4 cilt.
- İbn-i Batuta: *Seyahatname-i İbn-i Batuta*. Mehmet Şerif (Çavdar-oğlu) Ter. 1-2 cilt. İstanbul 1333-1335.
- İbn-i Cülcül, Ebu Davud Süleyman b. Hasan el-Endelüsî: *Tabakatül-Etibba ve'l-Hükemâ*, Fuad Seyyid Neşri. Kahire 1955.

- İbn-i Hacer al-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed al-Kindî al-Askalânî: *al-İsabe*. Mısır, 1939, 1-4 cilt.
- İbn-i Haldun, Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman: *Mukaddime*. Mehmet Pirîzade Ter. 1-3 cilt, İstanbul 1275-1277.
- İbn-i Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam Nahvî: *es-Siret ün-Nebeviye*. 1-4 cilt. Kahire 1936.
- İbn-i Kelbî, Ebi'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. es-Saib el-Kelbî: *Kitab ül-Asnam*. Ahmed Zeki Paşa neşri. Kahire 1914.
- İbn-i Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe: *el-Meyisir ve'l-Kidâh*. Kahire 1342.
- İbn-i Vazîh al-Ahbârî: *Tarih ül-Yakûbi*. Nefes 1358 H.
- İbn ül-Esir, İzzeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed: *al-Lubab fi Tehzib il-Ensab*. Kahire 1356-1369, 1-3 cilt.
- İbn ül-Esir: *al-Kâmil fi't-Tarih*. Mısır, 1-9 cilt. Dîmeşkî neşri.
- İnan, Âfet: *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*. Ankara 1956.
- İslâm Ansiklopedisi*. 1941 de neşredilmeğe başlanmış olup hâlâ tamamlanmamıştır.
- Caetani, Leon: *İslâm Tarihi*. Hüseyin Cahit (Yalçın) Ter. 1-10 cilt, İstanbul 1924-1927.
- Kitab-ı Mukaddes (Tevrat ve İncil)*. İstanbul 1949.
- Kur'an-ı Kerim*. Kayışzade Hafız Osman hattından basma. İstanbul 1368.
- Lammens, P.H.: *Cité Arabe de Taïf à la Veille de l'Hegire*. Beyrouth 1922.
- Lammens, P. H.: *La Mecque a la Veille de l'Hegire*. Beyrouth 1924.
- Larousse de XX ème Siècle*. 1-6 cilt, Paris 1950.
- Le Bon, Gustave: *La Civilisation des Arabes*. Paris 1884.
- Mahle, Albert: *Tarih-i Milel-i Şark ve Yunan*. Abdülhüseyn Hejir tarafından farsçaya yapılan tercüme, 2. baskı. Tahran 1332 H.-Ş. (M. 1954).

- Mahmud Es'ad, Seydişehirî: *Tarih-i Din-i İslâm*. I. Medhal, Der-i Saadet 1327-1329.
- Mazahéri, Aly: *La vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Age*. Paris 1951.
- Mehmet Fehmi: *Tarih-i Edebiyat-ı Arabiye*. İstanbul 1917.
- Mehrin, Abbas Şusterî: *Hatem ün-Nebiyin*. Tahran 1324 H.Ş. (M. 1945).
- Muhammedî, Muhammed: *Ferheng-i İrani*. Tahran 1323 H.Ş. (M. 1945).
- Mirhond, Muhammed b. Havendşah Herevî: *Ravzat üs-Safa*. Lucknow 1914, 5. tabı. 1-7 cilt.
- Müneccim Başı, Derviş Ahmed: *Sahayif ül-Ahbar*. 1-3 cilt, İstanbul 1285.
- Nafi, Muhammed Mebrûk: *Asra ma Kabl el-İslâm*. İkinci baskı, Mısır 1952.
- Ömer Hayyam: *Nevruzname*. Mücteba Minovi neşri. Tahran 1933.
- Özer, Yusuf Ziya: *Mısır Tarihi*. Ankara 1939.
- Pirenne, Henri: *La Civilisation Occidentale au Moyen Age*. Paris 1941.
- Pirenne, Jacque: *Les Grands Courants de l'Histoire Universelle*. Neuchatel, 4. éd tome. 1-4, 1947.
- Religion in Geschichte und Gegenwart*.
- Starcky, Jean: *Palmyre*, Paris 1952.
- Taberî: *Tarih ül-Ümem ve'l-Mülûk*, (*Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*). Z. K. Ugan Ter. Ankara 1955.
- Taberî: *Tarih-i Taberi*. (Çok eski bir farsça tercümesi), yazma, Tahran, Kitaphane-i Meclis-i Şuray-i Millî, No. 231.
- Taberî: *Tarih-i Taberi*. Tahran, Kitaphane-i Millî numarasız bir yazma nusha.
- Tarih-i Sistan* (yazarı belli değil). Tahran 1314 H.Ş. (M. 1935).
- Taşköprüzade Ahmed Efendi: *Mevzuat ül-Ulûm*. Der-i Saadet 1313. Ahmet Cevdet neşri, 1-2 cilt.
- Vakıdî Muhammed: *Fütuh üş-Şam*. Mısır 1373 H. 1-2 cilt.

- Velfenson, İsrail: *Tarih ül-Lûgat is-Samiyye*. Mısır 1929.
- Wilber, Donald N.; *İran, Past and Present*. Princeton 1950.
- Yakut el-Hamavî, Şahabüddin Ebu Abd'illah Yakut b. Abdillah al-Hamavî al-Rumî al-Bağdadî: *Mu'cem ül-Büldan*. 1-8 cilt, Mısır 1323 = 1906.
- Zeydan, Corci: *el-Arab Kabl el-İslâm*. 3. baskı, Kahire 1939.
- Zeydan, Corci: *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*. Zeki Meğamiz tercümesi, 1-5 cilt, İstanbul 1328-1330.

GENEL İNDEKS

A

- Abbad (Kalemmes'in oğlu): 113, 114,
abbas (b. Abdülmuttalib): 102, 119, 154.
Abbasier: 71, 88,
Abbas Şüşteri Mehrin: 5, 95
Abdullah (Hz. Muhammed'in babası): 93,
94
Abdullah (Hz. Ebu Bekir): 122, 165.
Abdullah (hanîf Ubeydullah'ın kardeşi): 161
Abdullah (şair Ömer b. Ebî Rebia'nın ba-
bası): 155.
Abdullah (Ebu Rebia oğlu, bk. Ümeyye b.
Ebissalt) 166, 169
Abdullah oğlu Carud 165.
Abdullah Cevdet (Karlıdağ) 111
Abdullah b. Cüd'an: 132, 155, 157
Abdullah (b. Übey b. Selül): 97, 98
Abdullah b. Zübeyr b. Avvam: 124.
Abdüddar (Kusay'ın oğlu): 91
Abdüddar oğulları: 91.
abdükusay: 91
Abdüleşhel oğulları: 96.
Abdülhüseyn Hejir: 41
Abdüllât (Hz. Ebu Bekir): 122
Abdülmuttalib (Şeybe): 91, 102
Abdüluzza (Ebu Leheb): 102.
Abdüluzza b. Abdüddar 118.
Abdüluzza (Kusay'ın oğlu) 91.
Abdümenaf (Ebu Talib): 119
Abdümenaf (Mugîre, Kusay'ın oğlu): 91
Abdümenaf oğulları: 91.
Abdüşşems (Sebe'): 14, 155.
Abdüşems (Abdümenaf'ın oğlu): 92
Aca dağı: 108
Âd kavmi: 10, 82, 165.
Adadnirari (Asur kralı): 8
Adâsiler hisarı: 72
Aden: 31 33,
Adida (bir yer adı): 4
Adiy (ilk Hire kralı Amr'ın babası): 68
Adiy (b. Kâab) boyu: 86
Adiy (b. Neccar) boyu (Medine'de) : 92
Adiy (b. Zeyd, Hire veziri): 73
Adnan: 11
Adnan Adivar (Prof.): 33
Adnaniler: 1, 82, 85
Adulis (Zeylâ): 19.
Advan b. Amr b. Kays b. Aylan: 87.
Advan boyu: 87, 116,
Advanlılar: 87.
Afet İnan (Prof.): 147
Afrika: 3, 26
Agade şehri: 5
Aglibol, Aglibolus (Palmir tanrısı): 57, 58
Ahbar-ı Mekke: 119
"ahlâf" (Hire civarında oturanlar): 72
el-Ahlâf: 91
Ahmed (Abdullah oğlu): 158
Ahmed Naim (Prof.): 125.
Ahmed Zeki Paşa: 105.
Ahsâ bölgesi: 153.
Ahsef (Mescid-i Haram'da): 127
Aila (Eyle , Akabe körfezi ucunda): 45
Aiz (el-Kasi oğlu Kehil oğlu Aiz): 43
Akabe biatı: 97.
Akaba körfezi: 43, 44, 152, 153.
Akad: 4, 5
Akadca: 47
Akamanişler: 7, 8, 41
Akdeniz: 8, 29
Âkil ul-Murar (Hucr b. Amr'ın lâkabı):
76, 77

- Akk kabilesi: 63
Aksum şehri: 22
Aksumlular: 18, 19
Alamoyndaro Osakkikes (el-Münzir b. eş-Şakika): 75.
Alaşa kırallığı (Kıbrıs): 9
Albert Champdor: 49, 50, 51, 55
Albert Mahle: 41
Aleksandr Sever (Roma imparatoru): 49
Alexandre Jannee (Yahudi kralı): 44
Ali b. Ebî Talib: 108, 109.
Ali Cevad: 10
Ali Ekber Feyyaz (İrânlı profesör): 24
Âl-i İmran sûresi: 158
Ali Mazaheri: 26
Âl-i Menâzire (Münzir oğulları): 62
Âl-i Safvan b. Şihne b. Utarid b. Avf b. Kâab b. Zeydu Menat b. Temim: 87
Almâku-hû (put): 36
Altın oluk (Mescid-i Haram'da): 124
Amalika: 86
Amalika takvimi: 95
Amasya: 29
Amerika: 31
Âmile kabilesi: 66
Âmine (Vehb kızı): 94.
Âmir (b. Lüey) boyu: 91
Amir sarayı: 34
Amm (ay tanrısı): 36
Amir oğlu Amr: 63
Amman (Philadelphia): 47, 60
Ammar b. Yâsir: 132
Ammare b. Velid Mahzumi: 131
Ammunit (tanrıça): 5
Amorit (Samilerden bir grub): 5
Amrafel (Babil nemrudu): 5
Amr (Haşim): 86.
Amr (hanif Ümeyye'nin oğlu): 168
Amr (Hucr b. Amr'ın oğlu, Kinde hükümdarı): 72.
Amr (kiral III. Münzir'in oğlu): 75
Amr (Adiy oğlu, Hîre kralı): 68, 71, 72, 74.
Amr (Amir oğlu): 62
Amr b. As: 155
Amr b. Hind (Hîre hükümdarı): 72, 74.
Amr b. İmru'ul-Kays (Hîre hükümdarı): 71
Amr b. Luhay (b. Kamaaa b. İlyas): 106.
Amr Mezikiya (Yemen hâkimi): 62
Amr b. Şerid (şair Hansa'nın babası): 150
Amurru, Amurrulular 10
An (Sümer gök tanrısı): 37
Anadolu: 4, 8, 41, 152
anastas (Bizans kralı): 68
Anbar şehri: 142
Anbay (put): 36
Ankara (Ancyra): 53, 79
Ankebût sûresi: 63
Anoşervan-ı Âdil (I. Husrev): 23, 68, 75, 78.
Antakya: 51, 59
Antigonos (İskender'in kumandanı): 41, 42
XII. Antiochus (Suriye kralı) : 44
Antiochus, Antiyoküs (kraliçe Zeyneb'in babası): 52
Antoine (Roma imparatoru): 45
Antiyohos Epifanes (Selefkuslar Suriye hükümdarı): 42
Antuvan (Antoin): 49
Anzan: 7
Apis' (Mısır tanrılarında): 37
Apolopos (Übülle): 73
Apse (Apsee, Palmirli âsi): 54
el-arab el-arbâ (Asıl Araplar): 11
el-arab el-musta'ribe 10
Arabistan: 3, 12
Arafat, Arafe dağı: 87.
A'raf sûresi: 169.
arafet ilmi: 144
Aram dili, aramca: 10, 46, 47, 56
Aramlılar: 12, 40, 41
Arap dili, arapça: 2, 10
Araplar: 11, 111, 145, 150
Arap yarımadası: 19, 152.
Arencec (Himyer): 14
Aretas 44
III. Aretas Philhellene (Nabat kralı): 44, 45
IV. Aretas (Nabat kralı): 45
Arim seddi: 16, 62
Arim seli: 65
Ariş (Rhinocolura): 59
Arkadius (imparator): 55
Arrabu, Arrubu (batılı): 10

Arso (tanrı): 57
Arthur Christensen: 51, 52.
As. b. Vail (baytar): 148
Asi (Oront) nehri: 53
Assur-Uballit: 8
Asur: 4, 7
Asur-Ballit (son Asur kralı): 9
Asur banipal (Asur kralı): 41
Asur Devleti: 4
Asur kanunu: 8
Asur tarihi: 8
II. Asurnasirpal: 8
Asur şehri: 9
Asya: 21
Aşera (Main ilâhlarından): 36
aşere-i mübeşşere: 159
Aştar (tanrı, Zühre yıldızı): 36
Atenedor (Vehb el-lât): 56
Atlas okyanosu: 30
Auguste (Roma imparatoru): 45
avgust: 52.
Avrupa: 29
ay kültürü: 7
Ayn-ı Uba savaşı: 64
Hz . Aişe: 107.
Azadbeh (Mihribandaz oğlu Baniyan oğlu
Azadbeh, İranlı Hıre valisi): 70
Azal oğlu ümeye: 116
Azer (Tareh, Hz. İbrahim'in babası): 5, 83
Azerbaycan: 26
Azizo (tanrı) 57

B

Baalbek: 58
Baal Samayim (gökkuşağı tanrısı): 36
Baalşamin tapınağı: 58.
Baalşamin (tanrı): 57, 58
Bab-ı Safa (Mescid-i Haram'da): 124
Babil: 6, 7, 83.
Babililer: 28, 142.
Babilonya: 9
Bağdad: 10, 11
bahire: 139
Bahreyn: 2, 76, 80, 153.
Bakara sûresi: 136
Bakî' mezarlığı: 96.
Baltazar (Bel-sarra-usur): 7
Barbarikum (Barbaricum, İndüs ağzında bir
liman): 60

Barthelmy (papas): 48
Basra: 69
Basra körfezi: 44, 60, 152
Bas Zabbai (Zenobi): 56
Ba'su ba'd-el mevt 168
Batlamyos: 11, 63
Batn-ı Akiyl (Necid'de bir yer) 77
Bazan (Yemen'deki son İran valisi): 24
bazileus (unvan): 64
Becile kabilesi: 61, 107.
Bedir (yer): 153
Bedir savaşı: 141, 155
Behra kabilesi: 61
Behram çoban: 74
Bekr b. Vail kabilesi: 77
Bel (tanrı): 57
Bel tapınağı: 49, 58
Belhammon (tanrı): 57
Beliy kabilesi: 61
Belka şehri: 63, 86, 163, 165.
Belkis (Seba Melikesi): 15, 17
Belkis binti Hedhad: 15
Bel-sarra-usur (Baltazar): 7
Beltis (tanrı): 57
Beni Âmir: 69
Beni Bekr: 70
Beni Ecmad: 25
Beni Esed (b. Abduluzza) 78, 80
Beni Gatafan: 78
Beni Hanife: 110
Beni Hârise: 9
Beni Haşim: 119
Beni Huzeyl: 25
Beni Kelb: 78
Beni Kilâb b. Mürre: 118
Beni Kinde: 76
Beni Kurayza: 98
Beni Lahm: 72
Beni leheb: 145
Beni Lihyana: 104.
Beni Mahzum: 155
Beni Müdlic: 145
Beni Nadir: 98
Beni Rebia: 79
Beni Sa'd: 88
Beni sakif: 107.
Beni Sehm: 118
Beni Seleme mahallesi (Medine'de): 97.

Beni Süleym: 107
Beni Şebip: 25
Beni Şeyban: 69
Beni Şeybe: 118
Beni Şeybe kapısı (Mescid-i Haram,da): 127
Beni Ümeyye: 155
Benjamin de Tulede (seyyah haham): 48
Berenis (Berenice, Kızıldeniz kenarında):
59
el-besl (savaş edilmeyen 8 ay): 111
Beyhakî: 97
Beyruth: 155
Beyt-i Haram: 84
Beytullah: 118
Bilâl-i Habeşi: 132
Bi'r-i Abbas: 96
Birinci Babil devleti: 12
Bi'r-i Osfan: 96
Bi'r-i Şerbufi: 96
Bi'r-i Şeyh: 96
Bi's mîke'llahümme: 167
Bişr b. Abdülmelik Kindî: 142
Bizans: 18, 20, 21, 79
Bol (Palmir tanrısı): 57
Bosra (eski bostra, Gassanîlerin başşehri):
74, 153.
Bosra takvimi: 74
Brakş mahfedi: 11
Brakisefal: 2
Bubasti şehri: 30
burd-ı Yemani: 151
Busîr (Mısır'da bir şehir): 56
Büyük Sahra: 3

C

Cahiliye çağı: 98, 99
Carud (Abdullah oğlu, İyad kabilesi baş-
kanı): 165
C. Brockelmann: 150
Cebanîler (veya Cebaîler): 25
Cebele (Eyhem oğlu, son Gassanî hüküm-
darı): 64, 65
Cebel-i Sincar: 52
Cebelüttârik: 30
Cedis Arapları: 39, 76
Cefne (b. Amr): 64
Cefne (b. Amr b. Âmir) kolu: 62, 63
Cefne oğulları devleti (Gassanîler): 63

Cemel-i evrak: 164
Cemile (Nabat kiralı II. Ribal'in karısı):
42
Cendişapur: 148
Cenup yeli: 143
Cevad Ali (bk. Ali Cevad): 10
Cezire: 163
el-cezm (bir yazı çeşidi): 141
Charles Diehl: 68
C. Christensen: 74
Cibril-i Emin (Cebrail): 160
cinler 103.
Cof şehri: 13
come: 11
Copenhague: 78
Copernic: 12
Cornelius Palma (Roma'nın Suriye Valisi):
45
Cuhfe kasabası: 125
Cuheyne kabilesi: 61
Cumah (b. Amr b. Husays b. Kâab boyu):
86
Cuvasa savaşı: 71
Cürhümlüler: 82, 85, 93, 118
Cüzam kabilesi: 61, 66
C. Zeydan: 21, 72, 130, 131, 132, 136, 144
147
Cyriades: 51

Ç

Çin: 31, 152, 155
Çivi yazısı: 13

D

Dacaam (Kuzaelilerin bir kolu): 63
Dahhak (Taberi'ye göre Nemrud'un adı):
82
Daiy: 130
Damık-İlşu (Babil kiralı = Hz. İbrahim):
82
Dârim oğulları: 69
Darimî: 109.
Darülfünun ilâhiyat Fakültesi Mecmuası:
136
Dâr un-Nedve: 90
Hz. Davut: 40
dayzen: 137

- Debur yeli 143
 Dehna çölü: 32
 Demetriyus (Antigonos'un oğlu): 41, 42
 Demmon (Mehre kıyılarında bir yer): 76.
 Demyanos (Himyer hükümdarı Zu Nüvas):
 20
 Deportation: 9
 Der Saadet: 126
 Devasir vâdisi: 153
 Devs kabilesi: 106.
 Devs Zu Sa'leban: 20
 Dicle nehri: 26, 73
 Din yolu Dergisi: 85
 Diodor (Sicilyalı): 41
 Diogenes: 12
 Dionisyos (yunan tarihçisi): 11
 Diş atma âdeti: 139
 Diyoklesyan yolu (Strata Diocletiana):
 61
 Doğu kenanlıları: 5
 Doğu samileri: 10
 Dolikosefal: 2.
 Donald N. Wilber: 61
 Dozy: 68, 74, 110, 128
 Dûmet ül-Cendel: 65, 80
 Dussaud (Fransız bilgini): 67
 E
 Ebedi ikametgah: 58
 Ebir - Nari (Filistin): 13
 enba (bir kısım Yemen halkı): 24
 Eboracum (York şehri): 19
 Ebrehe el-Eşrem: 20, 22, 23
 Ebu Abdullah Hamza b. el-Hasan İsfehani
 (Hamza İsfehani) 64
 Ebu Bekir (Abdullah) b. Ebî Kuhafe: 55,
 102.
 Ebu cehil: 102, 134
 Ebu Davud Süleyman b. Hassan el-Endülü-
 sı (İbn-i Cülcül): 148
 Ebu Rebia: 155
 Ebu Gubşan (Şeym b. Amr b Lüey b. Mel-
 kân): 87, 90
 Ebu Hanzala (Ebu Süfyan): 120
 Ebu Kubeys dağı: 125, 126
 Ebu Kuhafe (Osman, Hz. Ebu Bekr'in ba-
 bası): 122
 Ebu Leheb (Abdüluzza) b. Abdulmuttalib:
 102
 Ebu'l-Esved Zalim b. Süfyan ed-Düeli: 142
 Ebu'l-Fida: 82
 Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh b.
 Ahmed El-Ezrakî 118
 Abu Muhammed b. Abdillâh b. Müslim b.
 Kuteybe 140
 Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed Hem-
 danî (bk. Hemdanî): 38
 Ebu Murre Zu yezen: 23
 Ebu Reça Umran el-Utaridî: 109.
 Ebu Rigal: 23, 110
 Ebu Said Cennabî Karmatî: 125
 Ebu Seyyare (Umeyle b. Âzel'in lâkabı): 116
 Ebu Süfyan (sahr) b. Harb, b, Ümeyye : 73,
 102, 130, 160
 Ebu Sümame Cünâde (nesee'nin sonun-
 cusu): 114
 Ebu Şemmer Cebele (Gassanî hükümdarı):
 64
 Ebu Talib (asıl adı: Abdümenaf): 118
 Ebu Uheyha 155
 Ebu Ya'fur b. Alkame ed-Deylemi (Hire
 hükümdarı): 68, 71.
 Ebu Yusuf Yakub 154
 Eb Yede 'Yesi' (Seba Hükümdarı): 26
 Edomlular 40
 Edward Glaser 12, 25
 Efes Şehri: 59
 Efka pınarı: 59
 Efrem (ephrem, Hire piskoposu): 75
 Elamlılar: 3
 El Edim: 106.
 Elcezire: 86
 Emeviler: 130, 156, 157
 En'am sûresi: 159
 Encyclopædia Britannica 83
 Enfâl sûresi 130
 Enki (tanrı) 37
 Enkidu (Gilgamiş'in arkadaşı): 6
 Enlil (Sümer tanrısı): 37
 En Nef'su fil ukad: 145
 Erak şehri: 60
 Eremya (Tevrat'ın sifirlerinden biri) 16
 Ermenistan: 20
 Ermitaj: 61
 Eryat (Habeş kumandanı): 22
 Esed (b. Abdüluzza b. Kusay) kabilesi:
 67, 86.

Esedliler (bk. Beni Esed): 79
Esimafyos (hıristiyan Yemen valisi): 22
Esirler: 131.
Eski Asur Devleti: 8
Eski Asur lehçesi: 3
Eski Babil imparatorluğu: 6
Eski Mısır tarihi ve Medeniyeti: 147
Eslem b. cedere: 141
Esma (Hz. Ebu bekir'in kızı) : 162
Esved b. Münzir (Hire hükümdarı): 71
Eş'ar kabilesi: 61
El-eşrem (dudağı yarık, bk. Ebrehe): 22
Etiyen (etienne, gramerci) 49
Etrüskler 30
Evs kabilesi: 62, 63, 95, 97, 98.
Evs b. Kallâm (Hîre hükümdarı): 71
Eyle (bk. Aila): 153
Eyüb Sabri Paşa: 89, 90, 96, 98, 120, 134
Eyyam-ı Arab: 57, 102.
Ezd kabilesi: 95
Ezd-u Şenue (Kehlanlıların bir kolu):
61, 62
Ezlâm: 121
Ezroh (şam civarında): 63

F

Faran dağı: 84
fas: 31
Fatıma (bir kadın kâhin): 145
Fatıma (Hz. Ömer'in kız kardeşi): 162
Fayton (Medine Yahudilerinin başkanı): 95
Fazlur Rahman: 154
Fedek: 95,
Felâk sûresi 145
Fel tapınağı: 108
Fenike 29, 31
Fenike dili: 2, 10
Fenike yazısı: 13
Fenikeliler: 13, 31
Ferezdek (şair): 136
Feridüddin Attar: 108
Fırat nehri: 5, 26
Fıcar savaşı: 132
Fihri (Hz. muhammedin ecdadından): 86
Filistin: 72
Fil olayı: 112
Fil sûresi: 23
Fil yılı: 57

Fir'avun: 28
Firmus (İskenderiyetli âsi): 54
F. Krenkow: 76
Firuz oğlu Yusuf: 55
Fransa: 30
Frikya 51
Frumentum (Fromantos, rahib): 19
Füheyre (Mudad oğlu Hâris oğlu Amr oğlu
Âmir kızı) 86

G

Galyen (Roma imparatoru): 41, 52
Gassaniler: 1, 39, 61
Gassan pınarı: 63
Gavs b. Murr b. Udd. b. Tâbiha b. İlyas
b. Mudar 115
Gavs b. Mürre b. Tâbiha b. İlyas b. Mudar:
87
Gâyir (bir Mekke - Medine yolu) : 96
Gazze şehri: 44, 59
Gilgamiş (Uruk kıralı): 6
Gilgamiş Destanı 6
Girid: 30
Guidi: 19
Gumdan sarayı: 22, 34
Gustave Le Bon 38
Gücerat: 108
Güney Arabistan: 1, 10, 36

H

Habeş: 2, 155
Habeş dili: 10
Habeşistan: 3, 152 ,
Habeş yazısı: 13
Habul veya Hubal (tanrı): 36
Haccac b. Yusuf es-Sakafi: 142
Hacamat: 147
Hacer (Hz. İbrahim'in cariyesi, Hz. İsmail'in
anası): 82, 84
Hacer-i Esved: 106. 125, 126
Hâcib: 101.
Hz. Hadice (Huveylid kızı): 160, 161
Hadrami kızı safiye: 162
Hadramavt: 7, 25.
Hadramavtlılar: 14, 26, 27, 36
Hadriyan (Roma imparatoru): 50
Halep: 48
Halid. b. Velid: 55, 57, 65, 71

- Halif: 130
Halilullah (Hz. İbrahim): 84
Ham (Nuh'un oğlu): 2
Hamdullah Müstevfi Kazvini: 125
Hamî: 139
Hamî kavimler: 2
Hamra (mevlâ): 133
Hamse: 137
Hammurabi (Babil kralı) 5, 82, 83
Hammurabi kanunu: 5
Hamza İsfahanî 64
Hanbelîler: 128
Hanefîler: 128
Hâni b. Mes'ud (b. Âmir b. el-Hasîn b. Amr el-Müzdelif b. Rebia b. Zuh b. Şeyban Sa'lebe): 69, 70
Hanifler: 158
Haniflik dini: 162, 165.
Haram aylar: 113, 114
Haran (Hz. İbrahim'in kardeşi): 83
Harasen bölgesi: 26
Hareg (Charax): 26
Harem bölgesi: 85
Harem-i Şerif: 125
I. Haretat (Nabat hükümdarı): 46
II. Haretat (Erotimus): 46
III. Haretat: 46
IV . Haretat: 47
Harimtu (Seba tanrısı): 36
I. Hâris (Nabat hükümdarı): 41, 42
II. Hâris (İrotimos): 42
IV. Hâris (Filopater): 42, 43.
Hâris b. Amir (Kureyş tüccarlarından): 156
Hâris b. Amr (Kinde Hükümdarı): 75, 77
Hâris b. Kildet es-Sakafî (Arap tabiple- rinden): 148
Haris oğlu Nadr: 148
Harun er - Reşid: 71
Harran: 7
Has'am kabilesi: 107, 145
Hassan (III. Numan'ın kardeşi): 69
Hassan Tubba' (b. Tiban Es'ad Ebu Kerib): 76
Haşim (Amr, Abdümenaf oğlu): 86, 92, 165
Haşim oğulları (Kureyş'in bir kolu): 86
Hz. Hatice: 160
Hâtif: 145
Hattab (Hz. Ömer'in babası): 163
Havarnak köşkü: 67
Havbas (ay tanrısı) 36
Havbe Ceyye (Mekke-Medine yolunda): 96.
Havlan kabilesi: 105.
Havsâ 150
Havran (Nmara): 45, 59, 67
Havvât b. Cübeyr: 135
Hayber: 95.
Hâzi (Kâhin): 144
Hazrec kabilesi: 62, 63, 95, 97.
H. Cahit (Yağın): 90, 155
H. Dussaud: 67
Hebogabal (tanrı): 53
Hemdan kabilesi: 61, 105.
Hemdanî: 11, 27, 34, 151
Hendek savaşı: 96, 97.
Henri Pirenne: 26
Herodot: 12, 27
Hezekiyal (Tevrat'ın sıfrlerinden): 16
Hıcr (Medain-i Salih): 43, 44, 45, 59, 60
el-Hıcr, Hıcr-ı İsmail: 124, 127
Hıristiyanlar: 20, 74
Hısn-ı Gurab: 31
Hitbe: 136
Hicabe: 90
Hıcaz: 1, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 94 - 94.
Hiksoslar: 11
Hilf: 130
Himyer, Himyerliler: 11, 17, 18, 29
Himyerli yazıtı: 12
Himyerli yazıtı: 12
Hind (III. Münzirin karısı): 75
Hind limanları: 73
Hicabe: 90
Hindifliler: 88
Hindistan (Hind): 31, 152
Hipokrates: 147
Hîre: 65, 71, 153
Hîreliiler: 1, 39, 64, 65, 66, 67, 68, 70.
Hititler: 6, 7
Hol (tanrı): 36
Homo, leon: 52
Hommel: 13
Hondmir: 70, 75, 76

Horasan: 154
Hubbey (kusay'ın karısı): 86, 87
Hucr (kiral Hâris'in oğlu): 76
Hucr b. Amr (kinde hükümdarı): 76, 78.
Hudeybiye barışı; 89
Huleyl (b. Hubşiye b. Selül b. Kâab b. Amr): 87
Huleys köyü: 96
Humslüler: 114, 116
Humus (Emessa): 53, 54
Hunafir (kâhin): 145
el-hurde (meysir oklarını çeken): 140
Hürler: 131
II. Husrev, Perviz: 69, 70
Huveyris oğlu Osman: 159, 161
Huveytatlar: 43
Huzae kabilesi: 1, 85, 86.
Huzaeliler: 86, 105
Huzeyfe (kalemmes'in asıl adı): 114
Hübel (put): 86, 106, 122, 123
Hüzeyl (b. Müdrike b. İlyas b. Mudar) kabilesi: 105.

I

Irak: 40, 77, 78
Irak AmalİKası: 12

İ

İbn-i Batuta: 118, 120
İbn-i Bukayla hisarı: 72
İbn-i Cülcül: 148
İbn-i Düreyd: 142
İbn-i Ebî Remese (Arap tabiplerinden): 148
İbn-i Ebî Rumiyet et-Temimî 148
İbn-i Haldun: 142
İbn-i Hişam: 18, 22, 63, 73, 77, 86, 92, 107, 108, 109, 110, 111 115, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 125, 139, 159
İbn-i Huzeym (Arap tabiplerinden): 148
İbn-i ishak: 20, 66, 104, 107, 110, 116, 139, 159
İbn-i Kelbî: 107, 111, 159, 162
İbn-i Mukle: 142
İbn-i Nedim: 94
İbn-i Sa'd: 97
İbn-i Vâzih al Ahbarî: 14, 80
Hz. İbrahim: 5, 82, 83, 84, 102, 103, 125, 127, 158

İbrahim kapısı (Mescid-i Haram'da): 125
İbranca: 2
İbranî, İbraniler: 11
İkinci Âdem (Nuh Peygamber): 3
İlât (Lât): 36
ilât (Lât): 36
İlm-i ensab (soydizimi): 150
İlm-i Feraset: 146
İlm-i nücüm (Astrologie): 142, 145
İmlak veya İmlik (b. İlvuz b. Sam b. Nuh): 86.
İmlik (Amalika): 10
İmru'ul Kays (şair): 64, 78, 79, 80, 149
II. İmru'ul-Kays el-Muhrik b. Amr: 71
III. İmru'ul-Kays (b. Numân): 67, 68, 72
İnanna (tanrıça): 37
İncil: 20
İndus: 60
İngiltere: 31
İpsos: 41
İran: 7, 19, 70, 152
İrotimos (II. Hâris): 41
Hz. İsa 75
İsaf (put): 94
İsar: 121
Hz. İshak: 84
İskandinavya: 31
İskender (Büyük İskender): 41
İskenderiye: 22
İslâmiyet, İslâm dini: 114
İslâm Ansiklopedisi: 150
Hz. İsmail: 82, 84, 85, 102, 103, 127
İsmailoğulları, İsmailîler: 1, 104
İspanya: 30
İsrail: 30
İstanbul: 23
İhtar (Babil tanrılarında): 36, 37.
İtalya: 30
İtk mevlâsı: 133
İtyad kabilesi: 108, 164
İyas b. Kabîsa (Hîre hükümdarı): 70, 72
İyas Tai: 74
İzis (Mısır tanrılarında): 147
İznik: 55

J

Jacques Pirenne 10
J. Cantineau: 41

Jean-Baptiste Tavernier (seyyah) : 48
Jean Starcky 52
Joseph Halevy: 12
Jules Roche: 18
Jüstinyen (Bizans imparatoru): 21, 55, 68

K

Kaaif (iz arayıcı): 145
Kâbe 85, 112 - 117, 123 - 124
Kabus b. Hind (Hire hükümdarı): 72
Kabus b. Münzir (Hire hükümdarı): 69,140
Kadeş savaşı: 6
Kadıköy (Chaleedoine) : 53
Kadiks şehri (İspanya'da): 30
Kadıyme (Mekke, Medine yolunda): 96
Kahire: 10, 11, 76
Kahtan veya Yaktan (b. Âbir b. Şalih b. Erfahşad b. Sam b. Nuh): 10
Kahtaniler 1, 27, 61, 76
Kala' (Kalemmeş'in torunu): 114
Kalemmeş (Huzeyfe): 112, 113
Kâmûs: 135
Kana savaşı: 44
Kane (Hisn-ı Gurab): 26, 31
Kaniş Kurumu Şehri: 4
Kanuni Sultan Süleyman: 96, 97
Kapadokya: 51
Karabaşlar (Samiler): 5
Karililer: 14, 25, 26
Kariyum: 26
Karkemiş: 9
Karmatiler: 125
Karnavı: 13
Karn el-Menazil: 125
Karnus (bk. Karna) şehri: 11
Kartaca: 31
Karya: 30
Karye (Yemame'nin eski adı): 26
Karyeteyn (Nazala): 48, 60
Kasım (hanif Ümeyye'nin oğlu): 168
Kaside-i Himyeriye: 25
Kasitler (bk. Kaşşular): 6
Kaşşular: 6
Kataban: 25
Katabanlılar: 14, 25, 28, 36
Kâvus (Pizişharşah): 75, 78
Kayl (Cemi: ekyal): 25, 29
Kaynuka (Yahudi kabilesi): 95

Kays (Nabat tanrısı): 43
Kays b. Asım: 135
Kayser: 20
Kayseri: 4
Kayyum: 101
Kehanet ilmi: 144
Kehlanlılar: 61 , 62
Kelb (b. Vebre) kabilesi: 61, 105
Keldaniler (Kaldeliler): 5, 142, 144
Ken'anca: 10
Ken'an Dili: 10
Ken'anlılar: 36
Ken'an yazısı: 46
Kerra Şehri: 26
Keyaksar (Med kralı): 9
Kıbrıs adası: 30
küdh: 140
Kınnesrin: 66
Kıral yolu: 61
Kıyafet ilmi: 145
Kızıldeniz: 21, 29
Kızıl deniz yolu: 44
Kilikya: 30
Kinde (bir yer): 76
Kinde (Kehlanlıların kolu): 61
Kindeliler (Beni Kinde): 1, 39, 76
Kisra: 70
Kitab-ül Asnam: 105
Kitab el-Harâc: 154
Kitab el-İktil: 11, 27
Kleopatra: 49
Komar (palmirilerde din adamı): 58
Koptos şehri: 59
Kornelyus Palma (Romalı komutan): 59
Kostantin (imparator): 19
Krenkow: 76
Krezüs (Kreuzos, Lidya kralı): 7
Ktezifon (Selökiya-Medain): 50
Kuba:
Kubad (Sasanî hükümdarı): 68, 75
Kubbe 121
el-Kubbeteyn: 128
Kudae kabilesi: 88, 90
Kudaeliler: 63
Kudeyf (bir yer): 107
Kudüs 6, 30
Kûfe: 71, 83
Kûfi yazı: 142

el-Kulleys tapınağı 22, 23, 109
Kur'an-ı Kerim: 85, 123
Kureyş (asıl adı Fıhr veya Nadr): 86
Kureyş kabilesi: 86, 106
Kureyş sûresi: 153
Kureyza (Yahudî kabilesi): 95
Kurus (Keyhusrev: Akamenişler hükümdarı): 7
Kus (Saide oğlu): 164
Kus ((Saide oğlu) Hutbesi: 165-166
Kusay (Zeyd) b. Kilâb: 88, 89, 90, 91, 117, 119, 120, 121
Kutium (Mezopotamya'ya doğudan gelen halk): 2
Kuzey Afrika: 2, 3
Kültepe öreni: 7, 48
Kürtler: 53

L

Lahm (b. Adiy b. Hâris b. Murre b. Uded b. Zeyd b. Hemeysa b. Amr b. Arib b. Yeşcub b. Zeyd b. Kehlan b. Sebe): 61
Lahm kabilesi: 61
Lahmîler, Lahmlılar (Âl-i Menazire, Nasr oğulları): 66
Lahm oğulları: 72
Lahmlılar kolu: 62
Lahnia Zu Şenatr: 18
H. P. Lammens: 152
Lapidus : 49
Lât (bk. İlât): 36
el-Lât (put): 57
el-lât (er - rabbe, Sakiflilerin tapınağı): 107
Lazarev (Rus prensi): 31
L. Caetani: 11, 90, 155
L. Homo: 54
leka (atılmış elbise): 117
V. Leo (Bizans imparatoru): 21
Libya: 30
Lidya kırallığı: 7
Lihyaniler: 82
Liksor (Fas kıyılarında): 31
Liva: 90, 120
Lokman Hekim: 147, 148
Lonjin (Longines, Filozof): 54
Löke-Kome: 44
Lût gölü: 56
Lût Peygamber: 5

M

Maad (Hz. İsmail'in torunlarından): 11
Maâd kabilesi: 164
Maaddîler, Maaddîlar: 85
Maan şehri: 153
Ma'di Kerib (Kinde hükümdarı Hâris b. Amr'ın oğlu): 78
Maeonius (Odenat'ın yeğeni): 52
Magan (Manium, Doğu Arabistan'da kiral): 12
Mahfed: 29
Mahmud (Ebrehe'nin fili) : 23
Mahmud Esad: 111
Mahzum (b. Yakaza b. Mürre) oğulları: 86
Main (Mina) devleti: 11
Main şehri: 11, 12
Mainliler: 13, 36, 46
Maissema (III. Münzir'in lâkabı): 68
Makam-ı Hanefi: 124
Makam-ı İbrahim: 124, 127
Makedonya: 20
Malakbel (tanrı): 58
Malik (Yunanca: Malikus): 41
II. Malik (Nabat hükümdarı): 42
III. Malik (Nabat hükümdarı): 42
I. Malikho (Nabat hükümdarı): 46
II. Malikho (Nabat hükümdarı): 46
Malik (b. Namad) el-Hemdani: 110
Malikiler: 128
Malta: 30
Mani dini: 69
Manno (Samice: Maano, tanrı): 58
Ma'rib: 1, 14, 15, 16, 17, 19, 32, 34
Marinus (Palmirli papaz): 55
Maskat: 31
Mazdek: 75, 76, 77, 78
Mazin (Kahtan oğlu Ya'rub oğlu Yeşcub oğlu Sebe' oğlu Kehlan oğlu Zeyd oğlu Malik oğlu Nebt oğlu Gavs oğlu Esd oğlu Mazin) oğulları: 63
Mecenne: 157
Mecenne panayırı 113
Medain (Selökiya veya Ktezifon): 60, 73
Medain-i Salih: 153
Medine (Yesrib): 60, 62
Medineli: 145
Medyen (Midien): 45

- Mehdi (Abbasi halifesi): 127
Mehmed Ali Paşa: 97
Mehmed Fehmî: 80, 113
Mehmed Pirizade: 142
Mehr: 137
Mehre: 76
Mekke: 1, 60, 61, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 133
Mekna (Akabe körfezi güneyinde): 43
Melkitler (hıristiyanlığın bir kolu): 74
Meluhha diyarı: 12
el-Menat (tanrı): 43, 57
Menat tağutu: 108
Meramir b. Mürre: 141
Merkür (Mercur): 58
Merr bölgesi: 58
Mervan b. Muhammed (son Emevî haifesi): 56
Mescid-i Aksa: 124, 125
Mescid-i Haram: 125
Mesfele (bir yer): 119
Mesruk (Yemen'deki Habeş valisi): 23
Mesture (Mekke-Medine yolunda): 96
Metaf: 127
Mevali: 132, 133
Mevlâ: 130
Mevzuat ül-ulum: 142
Meysir: 140
Mezopotamya: 2, 3, 4, 6
Mezhic kabilesi: 61
Mezosefal: 2
Mısır: 20, 31, 49, 152
Mısırlılar: 29, 143, 145
Mısır papirusu: 152
el-Mi'cen (Mescid-i Haram'da): 127
Mihlaf: 29
Mikat: 125
Milet şehri: 30
Milkân (b.Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar) boyu: 106
Mina (Mekke civarında): 88
Mina (bk. Main) devleti: 10
Minalılar: 152
Mir'at-ı Mekke 89, 120
Meteoroloji: 143
Mitoloji: 143
Miyah: 122
Moab (bir yer): 86
Monofizit mezhebi: 20
Moza (bir yer): 33
M. Şemseddin (Günaltay): 10, 25, 26
Muaviye b. Ebî Süfyan: 121
Mudad (Cürhüm reisi): 85
Mudar kabilesi: 87
el-Mugammis (bir yer): 23
Hz. Muhammed 23, 82, 85, 89, 91, 97, 109, 158, 160, 165.
Muhammed Mebruk Nafi' : 76, 80, 82
Muhammed Muhammedi: 73
Muharrem: 112
Mukaddime 142
el-Muktedir billah (Abbasi halifesi): 71, 126
Muller: 25
Mulsak: 122
Murre (Seyf-i Himyeri'nin lâkabı): 66
I. Murşili (Hitit kralı): 6
Hz. Musa: 5, 160
Musul: 163
el-Muşakkar (bir yer): 76
Mûta: 153
Mut'a Nikahı: 137
el-Mutayyebun: 91
el-Muti' lillah Ebul Kasım (Abbasi halifesi): 64, 126
Muttalib b. Abdümenaf: 73
Muveylîh (Kızıldeniz kıyısında): 43
Mühelhel (şair): 149
Mükâtebe: 133
Mü'minûn sûresi: 104.
Müneccimbaşı Ahmed: 75
I. Münzir (b. Numan, Hire hükümdarı): 67
III. Münzir (b. İmru'ul-Kays veya b. Mais-sema): 64, 68, 72, 74, 75, 78
Münzir (el Mağrur veya el-Garur): 70, 72
Münzir b. Münzir: 72, 75
el-Münzir b. eş-Şakika: 75
Münzir oğulları = Âl-i Menazire: 62
Mürre oğulları, Mürre boyu: 145
Müsned (Darimî'nin) 109, 160, 165
Müsned yazısı, harfleri: 141
Mütercim Asım: 135
Müzdelife: 87, 113
Müzeykiya(Kehlanlıların bir kolu): 62

N

Nabonit (Nabû-naid): 7
 Nabukodonosor: 6, 65
 II. Nabû-Kudur-u Sur (Nabukodonosor): 6
 Nabû-naid (Nabonit, son Babil hükümdarı): 7
 Nabu-Polassar: 6
 Nabat: 152
 Nabatlılar: 39, 40, 42, 43, 44, 45., 46
 Nabat Pazarı (Suk al-Nabat): 45
 Nabat yazısı: 141
 Nabayot (Hz. İsmail'in oğlu): 40
 Nadir (Yahudi kabilesi): 95
 Nadr (Kureyş'in asıl adı): 86
 Nadr (tabip Hâris'in oğlu) 148
 Nahiyelik: 150
 Nahle (bir yer) :157
 Nahl sûresi : 159
 Nahor (Hz. İbrahim'in kardeşi) 83
 Naile (put): 94, 107,
 Naile (Zeyd veya Dik kızı): 106.
 Nait sarayı: 34
 Nanna (ay tanrısı): 36
 Nasr b. Asım el-Leysi: 142
 Nasrullah felsefi: 108.
 Nasturi (Hiristiyanlığın bir kolu): 74
 Natan (Nabat hükümdarı): 41
 Nayıhalık: 150
 N. Çağatay: 41
 Nebo (Babil'de: tanrılar elçisi): 36
 Necaşi (Habeş kralı): 19
 Necef (Meşhed-i Ali): 65
 Neced: 77
 Necran: 14, 20, 80
 Necranlılar: 155
 Necüs: 19
 Nedve: 90, 91, 120
 Nehao (firavun): 6
 Nekruh (tanrı): 36
 Nemesis (talih tanrısı): 57
 Nemrud: 83
 Neron (Roma imparatoru): 45
 Nersi (yezdgerd'in oğlu): 67
 Neseeker: 114
 Nesih yazısı: 142
 Nesr (veya Nesir) putu: 105

Neşvan b. Said el-Himyeri: 25
 Nevfel (Kureyş tüccarlarından): 73
 Nevfel (Kureyş'in bir kolu): 86
 Nevfel (b. Abdümenaf): 116
 Nevruzname 151
 Nil Nehri: 30
 Ninive 4, 9
 Nisa sûresi: 136, 159
 Nişabur: 76
 Nizar (Hz. İsmail'in torunlarından): 11
 Nizar kabilesi: 67
 Nizaret: 121
 Nizarlılar, Nizariler 11, 86
 Nmara (bk. Havran): 74
 Nöldeke: 64
 Nuh Peygamber: 3
 Nuh tufanı: 2, 3, 6, 83
 I. Numan (el-A'ver, b. İmrûu'l-Kays) 67, 68, 70
 II. Numan (b. Esved): 71
 III. Numan (b. Münzir Ebu Kabus): 72, 73, 74
 Nüzhet ül Kulûb: 126

O

Obadas: 41
 I. Obadat (Nabat hükümdarı): 45, 46
 II. Obadat (Nabat hükümdarı): 46
 III. Obadat (Nabat hükümdarı): 47
 Odenat (bir Palmirli): 55
 Odenat (Palmir hükümdarı): 50, 51, 52, 55.
 Oktavyen (Romalı): 49
 Orellyen (Roma imparatoru): 53
 Orta Asya: 2, 3,
 Orta Asur devleti: 8
 Osman b. Affan: 102
 Osman (Ebu Kuhafe, Hz. Ebu Bekir'in babası): 122
 Osman b. Abdüddar: 118
 Osman (b. Huveyris b. Esed. b. Abdüluzza b. Kusay): 159
 Osman b. Talha: 118
 Osmanlı imparatorluğu: 125
 Otto Veber: 13
 Oziris (Mısır tanrılarında): 147
 Ozre kabilesi: 61

Ö

- Ömer b. Ebi Rebia (şair): 155
Hz. Ömer b. Hattab: 102, 121, 162
Ömer Hayyam: 151
Ön Asya: 9
Ön Samiler (Akadlar): 2

P

- Palmir (Tadmür): 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56
Palmir kanunu: 48, 57
Palmirîliler: 29, 47, 48
Palmir okçuları: 51
palmir Takvimi: 56
Petra: 40, 41, 42, 44, 45, 46, 60, 64
Pierre de la Vallee (seyyah): 48
Piyeri Selökiya (Pierie Seleucie) şehri: 59
Pizîşharşah: 75
Plinius: 1, 27, 32
Plotin: 54
Pompee: 45
Princeton: 61
Prokop: 75
Ptoleme (İskender'in kumandanı): 41

R

- Ra (Mısır tanrılarında): 147
er-Rabbe (el lât): 107
I. Rabbel: 46
II. Rabbel: 46
Rabiğ (Mekke-Medine yolunda): 16
Rakka şehri: 73
Ra'le (Amr kızı, Hz. İsmail'in karısı): 85
III. Ramses: 33
R. Dozy: 68, 110
R. Dussaud: 13
Rebia (hanif Ümeyye'nin oğlu): 168
Rebia (b. Hârise b. Amr): 86
Receb: 112
Recez vezni: 149
Remle (Ümmü Habibe): 160
er-Resûb (bir kılıç adı): 108
Reşv: 37
Reydan (Zefar): 17
Reyde sarayı: 34
Reyhane (Ebu Murre Zu Yezen'in karısı): 23
Rhinocolura (Ariş): 44, 59
Riam tapınağı: 109

- I. Ribal (Nabat hükümdarı): 41
II. Ribal (Nabat hükümdarı): 42
Ridafe: 69
Rifade: 90, 92, 119
Riyad şehri 153
Rizah b. Rebia (Kusay'ın kardeşi): 88
Rodos: 59
Roma: 49, 52 63,
Roma atlıları: 54
Romalılar: 42, 45
Ruda tapınağı: 109
Rumma: 61
Rumma vâdisi: 152
Rûm sûresi: 159
Rusafe (eski Sergiopolis): 60
Rükni'l-Esved- 124
Rükni-i Irakî: 124
Rükni-i Şamî: 124
Rükni: Yemani: 124

S

- Saba yeli: 143
Sa'd (put): 106, 110
Sa'd-u Huzeym boyu: 93
Safra köyü: 96
Safvan b. Ümeyye b. Halef: 102, 123, 155
Sahayif ül Ahbar: 75
Sahba (binti Harb b. Ümeyye): 142
Sahr (Kadın şair Hansa'nın kardeşi): 150
Saibe: 133. 139
Saîd (b. Zeyd): 159
Sakifliler: 154
Sa'lebet ül-Anka b. Amr. b. Amir. kolu: 62
I. Salmanasar (Asur kralı): 7
Sam (Hz. Nuh'un oğlu): 2
Sameriye (Samarie): 8
Sami kavimler: 2, 4
Samoel (Yahudi şair): 79
San'a 22, 53, 153
Sanat: 150
Sara (Hz. İbrahim'in karısı): 84
Sard şehri: 61
Sarazenler: 26
Sargon (Şarrukin, Akad kralı): 4, 5
II. Sargon (Asur kralı): 8, 10
Sa'saa (Ferezdak'ın dip dedesi): 136
Sasanîler: 51, 66

Satıh Şikk: 145
Sayda şehri: 30
Seba: 11
Seba Melikesi: 15, 17
Seb'a-i muallaka (Yedi askı): 150
Sebalılar: 14, 18, 28, 36, 46, 152
Sehm (b. Amr, b. Husays b. Kâab) boyu: 86
Sehreb (veya Suhrab, Hîre hükümdarı): 72
Sela' (Petra): 40
Selâmiler: 44
Selan savaşı: 69
Selefkuslar: 42, 44, 46, 57
Selefkus tarihi: 49
Selefkus takvimi: 157
Seleme (Kinde hükümdarı Hâris b. Amr'ın oğlu): 78
Selma (bir kadın kâhin): 145
Selma (Amr kızı, Haşim'in karısı): 155
Selma dağı: 108
Selökiya (Ktezifon): 50, 51
Semiye: 137
Semud: 10, 87, 165
Septim Sever (Roma imparatoru): 50
Serat: 71
Serat bölgesi: 63
Sergiopolis: 60
I. Seti: 33
Sevad bölgesi: 71
Sevad b. Kaarib (bir kâhin): 145
Seyfan (Seyf b. Zi Yezen): 24
Seyfi Himyeri: 66
Seyf b. Mâdikerib: 24
Seyf b. Zi-yezen: 22, 23, 24
Seylan adası: 73
Seyyide (Hz. İsmail'in karısı): 85
Sırvak sarayı: 34
Sicilya: 30
Sicilyalılar: 30
Sidanet: 117
Sifaret: 121
Sifat-ı Ceziret el Arab: 34
Sikaye: 90, 92, 118, 119.
Sin (Ay tanrısı): 36, 37
Sina yarımadası: 153
Sina yazısı: 35
Sinear: 4, 10

Sire: 18, 159, 162
Sodom: 5
Sodom bölgesi: 5
Sohrab (İranlı Hîre valisi): 69
Sprenger: 25
Strabon (Yunan tarihçisi ve coğrafyacısı): 11, 26, 27, 28, 29, 59
Subar halkı: 4
Sufeliler: 115, 116
Sûfe kabilesi: 87
Sumenat putu (hindistanda): 107
Sur şehri: 31, 60, 61
Suriye: 3, 10, 41, 65, 72, 152
Süryanca: 2
Suva' (put): 105
Hz. Süleyman (İsrail kralı): 15, 17, 30, 40
Süleyman b. Abdülmelik: 154
Süleym kabilesi: 150
Sümer, Sümerler: 2
Süryani dili: 10

Ş

Şabva (Sabata) şehri: 26
Şafiiker: 128
Şam: 63, 153
Şamaş (Babilde güneş tanrısı): 58
Şamsuditana (son birinci Babil hükümdarı): 6
Şapur: 51, 67
Şarrukin (bk. Sargon): 5
Şasolar (Hiksoslar): 11
Şems (güneş tanrıçası): 36
M. Şemseddin Günaltay: 66, 82, 117, 120
Şeyban boyu: 107
Şeybe (Abdülmuttalib'in asıl adı): 23, 92, 93, 94, 102, 118, 155, 168
Şeyh: 99
Şeyh ul-meşayih: 100
Şiir: 148, 149
Şimal yeli: 143
Şoşenk (XXII. Firavun sülâlesi kurucusu Libyalı): 30
I. Şukailat: 46
II. Şukailat: 46
Şurahbil (Kinde hükümdarı Hâris b. Amr'ın oğlu): 78
Şurahbil Ya'fur b. Es'ad (Himyer hükümdarı): 22
Şurahbil Yenuf (Himyer hükümdarı): 22
Şüsteri Mehrin: 95

T

- Tabakat ül Etibba ve'l-Hukema: 148
 Taberi: 70, 71, 72
 Tac ul-Arûs: 108
 Tağlib kabilesi: 108
 Tağut: 107
 Tahran (Teheran): 5, 15, 20, 24, 41
 Taif (Vecc veya Vadi'l-Abbas): 60, 81, 153, 154
 Ta'lab (gök kuşağı tanrısı): 36
 Tarih (veya Azer, Hz. İbrahim'in babası): 5
 Tarık-i Sultanî: 96
 Tarsus: 52
 Tartessos (İspanya'da): 30
 Tasm (arapları) : 39
 Tavernier: 48
 Taşköprülüzade: 142
 Tayy kabilesi: 67
 Tebale (Mekke-Yemen arasında) 108, 111, 153
 Teb (Thebes) şehri: 59
 Tebük: 60, 87, 153
 Tedmür (Palmir): 32, 48, 72
 Tedmürlüler (Palmirliler): 48
 Tekvir süresi: 136
 Tenuh (Himyerlilerin bir kolu) 61
 Teofanes (Bizans tarihçisi): 21
 Tevbe süresi: 114
 Tefvik Bıyıklıoğlu: 69
 Tevrat: 1, 2, 5, 10, 14, 16, 27, 29, 31, 40, 82, 83, 84
 Teyma: 59
 Teym kabilesi: 86
 Teymullah kabilesi: 135
 Teym ur-Rebab kabilesi: 148
 Thophanes (Teofanes): 21
 Tıp: 146
 Tiber (Roma imparatoru): 42
 Tihame: 63
 Tilmun adası: 2
 Toros dağları: 4
 Trablus: 56
 Trayan (Trajan, Roma imparatoru): 45
 Trebellius Pollion (tarihçi): 51, 55
 Triumvira (üçlü idare): 49
 Tubba (Yemen hükümdarı): 108

- Tumazır (kadın şair Hansa'nın asıl adı): 150
 Tuna nehri: 54
 Turaniler: 2
 Tureyfa (bir kadın kâhin): 145
 Turgutlu: 60
 Türkistan: 59
 Tyane: 54

U

- Ubadê (Obadas): 41
 Ubeydullah b. Cahş: 159
 Uhdud (ateş dolu hendek): 18
 Uhud dağı: 95
 Ukab (Karakuş): 120
 Ukaydır b. Abdülmelik: 142
 Ukayl (bir yer): 25
 Ukaz panayırı: 69, 73, 113, 131, 157, 165
 Ulûm-u dahîle: 144
 Umman denizi: 31
 Umran b. Âmir (Kehlanlılar'ın kolu): 62
 Ur şehri: 5
 Urartu devleti: 8
 Urfa (Edessa): 51, 61
 Ur - Nig (Uruk şehri hâkimi): 5
 Uruk Şehri: 5
 Uşa (Hz. İbrahim'in anası): 5, 83
 Uta-napıştim: 6
 Utu (Sümer güneş tanrısı): 37
 Utum (Medine evleri): 96
 el-Uzza (Put) 57, 64, 74, 107,
 el-Uzza tağutu: 107

Ü

- Übülle (Apolopos): 73
 Ümeyme (Hz. Muhammed'in halası): 160
 Ümeyye (Kureyş'in bir kolu): 86
 Ümeyye (Abdüşems oğlu): 114
 Ümeyye b. Ebi's-Salt (Abdullah b. Ebi Rebîa) 166, 169
 Ümeyye b. Halef 155, 156
 Ümeyye (kadın şair Hansa'nın kardeşi): 150
 Ümmü Habibe (asıl adı: Remle): 160, 161

V

- Vadi'l-Abbas (bk Taif): 99
 Vadi-i Ebtah: 89

Vadi-i Fatıma köyü: 96
Vadi'l-Kura: 95
Vadiyül-Kebîr (İspanya'da): 30, 31
Vadi-i Musa (Sina yarımadasında): 42
Vak'a-i Sümeyr: 97
Vahram (Yezdgerd'in oğlu) 67
Vahriz (İranlı komutan): 24
Vail oğulları: 108
Vakidi: 155
Valeriyen (Roma İmparatoru): 51
Van (eski adı Tuşpa): 8
Van gölü: 8
Vasile: 139
Vecc (bk. Taif): 99, 100, 151
Vedd (ay tanrısı, put): 36, 105
Vehb (hanif Ümeyye'nin oğlu): 168
Vehb (b. Abdümenaf b. Zühre b. Kilâb): 94
Vehbellât (Palmir hükümdarı): 52, 66
Vehhabiler: 97
Velid b. Mugire: 57, 102, 155
Velfenson: 54
Veraka (b. Nevfel b. Esed, b. Abdüluzza b. Kusay): 159, 160
Vezüv: 11
Volney: 48

W

W. Heyd: 73
Wincler: 13

Y

Yafes (Hz. Nuh'un oğlu): 2
Yafes oğulları: 2
Yağus (put): 105
Yahudi: 44
Yahudi dili: 10
Yahudiler: 7
Yaktan (bk. Kahtan, Sam'ın torunlarından): 11, 14
Yakub Peygamber: 66
Yukubî (hıristiyanlığın bir kolu): 74
Yakut-u Hamavî: 35
Ya'mur b. Avf b. Kâab b. Amr b. Leys b. Bekir b. Abdümenaf b. Kinane): 89
Yarhibol (tanrı): 57, 58
Yâsir, yâsirun: 140
Yaûk (put): 105, 110
Yedi askı (Seb'a-i muallaka): 113

Yahuda devleti: 9
Yeksum (Ebrehe'nin oğlu) 23
Yelemem: 125
Yemame: 26
Yemen: 1, 18, 31, 33, 62, 63, 76
Yemen kâbesi: 109
Yemen medeniyeti: 46
Yemen yolu: 44
Yemenliler: 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 47
Yeni Asur Devleti: 8
Yeni Babil imparatorluğu: 6
Yermük: 87
Yermük savaşı: 68
Yerbu' oğulları: 69
Yeser 140
Yesrib (Medine): 32, 81, 94, 153
Yevm-i Bugas: 97
Yevm Fârig: 97
Yevm Ficar-ı sâni: 97
Yevm-i Hadâik: 97
Yevm ür-Rehabe: 97
Yevm us- Serare: 97
Yevm üt-tegabun (kıyamet günü): 167
Yezdgerd (Sasani hükümdarı): 67
Yis'i - amara (Seba hükümdarı): 14
Yohanna (Aksum şehri piskoposu): 22
Yunan: 11
Yunanistan: 44
Yunanlılar: 11, 20, 27
Yusuf (Peygamber): 66
Yusuf Ziya Özer (Ord. Prof.): 33

Z

Zabdas (Palmir kraliçesi Zeyneb'in kumandanı): 52, 53
Zadiye (veya Zaziye, Hîre hükümdarı): 72
Zahir (bir yer): 119
Zat-ı İrk: 125
Zat ül-Aber: 21
Zaura oğulları: 96
Zebra (bir kadın kâhin): 145
Zefar: 16, 31
Zeki Megamiz: 130, 131, 136
Zemzem kuyusu, zemzem suyu: 85, 92, 93, 118, 128
Zenire (bir cariyeye): 132
Zenobi: 56

- Zerdüşt dini: 77
Zevs: 57
Zeyd (b. Amr b. Nüfeyl, hanif): 162, 163,
164
Zeyd b. Hârise: 157
Zeyla' (Adulis): 19
Zilkade: 112
Zilhicce 112
Zitaviy (bugünkü Zahir): 119
Ziyad b. Ebihi: 130
Zosim (tarihçi): 51
Zoskales (Habeş kralı): 17
Zi (Cemi: ezva'): 25, 29
Zubab (Medine'de) 96
Zu-Ceden el-Hemdani: 20, 25,
Zuhal yıldızı: 142
Zûkar (bir yer): 70
Zûkar avaşı: 70
Zur'a (Zu Nüvas): 18
Zurah (Şerif, Seba hükümdarları unvanı):
16
- Zu Reydan: 17
Zurka' (bîr kadın kâhin): 145
Zu Merasid (Yemen küçük beylerinden):
25
Zu Nefr (Yemenli): 23
Zu Nüvas: 18, 21, 22
Zu Sa'leban 21
Zu Semavi (tanrı Ta'lab'ın lâkabı): 36
Zu'ş-Şera (Nabat tanrısı): 43
Zu Tubba (Yemen küçük beylerinden): 23
Zu Yezen (Yemen küçük beylerinden):
25
Zühre yıldızı: 1
Zühre (Kilâb oğlu): 86, 91, 94
Zül-Halasa tapınağı: 108, 111
Zül-Huleyfe: 125
Zül-Kâabat tapınağı 109
Zü'l - Küla', boyu: 106
Zül-Mecaz: 157
Zümer sûresi: 104